

І. ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОГРАФІЇ ТА АРХЕОГРАФІЧНА УКРАЇНІКА

Г.В.Боряк

кандидат історичних наук
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М.С. Грушевського
м. Київ

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РЕСУРСИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ДЕРЖАВНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ: БІБЛІОГРАФІЧНА, КОДИКОГРАФІЧНА ТА АРХЕОГРАФІЧНА “УКРАЇНІКА” (СФЕРИ ДІЇ ТА РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ)

Необхідність створення на національно-державному рівні єдиної системи науково-бібліографічного та науково-археографічного інформування, в якому пріоритетами є національна бібліографія та національний реєстр архівних матеріалів, стала очевидною й актуальною особливо нині, з розвитком можливостей комп'ютерної техніки, що з соціально-економічної сфери поширилася на наукову та соціально-культурну галузі суспільної діяльності.

Джерельна база досліджень історії народу, нації та держави складається, перш за все, з документальних фондів, які всебічно фіксують та висвітлюють усі етапи й процеси розвитку суспільства в його взаємозв'язках.

Здавна збирання, опрацювання, вивчення та репрезентація цих документальних джерел розподілені між бібліотеками, архівами і музеями. Цей розподіл пов'язаний з типологічними ознаками способу відтворення інформації – у музеях відкладалися речові матеріали як носії матеріальної та образотворчої культури; у бібліотеках – друковані; в архівах – рукописні фонди. Звичайно, на практиці цей розподіл є умовним: у фондах музеїв та бібліотек зустрічаються і архівні фонди, і рукописні книги. Тому важливо підкреслити, що предмети матеріальної культури, які є прерогативою музейного зберігання, до нашого поняття “документальні фонди” не включаються. Йдеться лише про джерела друку і архівні, писемні та рукописні джерела.

За типом відтворення інформації під поняття *писемні та рукописні*

підпадають не лише текстові, але й графічні та аудіовізуальні матеріали, а також ті, що графічним способом або текстом передані на камені, шовку, пергамені, папері та інших носіях (у тому числі – комп'ютерні файли). Якщо всі відтворені друком документи є об'єктом бібліографознавства та його практичної галузі – бібліографії, то джерела, що здійснені писемно-рукописним засобом, є об'єктом археографії – науки про введення писемних джерел до наукового обігу на етапі їх пошуку та збирання (польова археографія), наукового опису (камеральна археографія) та публікації (едиційна археографія)¹.

Якщо визначення сфер дії бібліографії та археографії цілком зрозуміле, то розмежування камеральних галузей джерелознавства та археографії, спеціальні камерально-археографічні методики аналізу та опису джерел потребують особливого розгляду.

Вперше це питання було порушене нещодавно у зв'язку з остаточною визначенням предмету археографії, до якого увійшла й камеральна обробка джерел (тобто, їх наукове описання). Але, перш за все, на нашу думку, необхідно уникнути багатозначності термінів “камеральна обробка”, “описання” та “опис”.

Проблеми типології та родо-видової класифікації історичних джерел і, відповідно, камеральні методики археографії пов'язані з визначенням базових джерелознавчих понять, над якими й досі працюють джерелознавці. Серед них – визначення статусу джерелознавства або як комплексної науки (загального джерелознавства, що об'єднує ряд спеціальних дисциплін), або як окремої допоміжної (спеціальної) історичної дисципліни; чітке окреслення об'єкта джерелознавства та окремих джерелознавчих наук; визначення предмету загального джерелознавства тощо. Щодо камеральної археографії, то вважаємо за необхідне підкреслити наступне.

Перш за все, ареал історичних джерел як об'єкт джерелознавства закономірно є набагато ширшим, ніж поняття “писемні та рукописні історичні джерела”, що є об'єктом камеральної археографії. По-друге, поняття “опис історичного джерела” також може нести різні смислові навантаження: як загальнонауковий метод пізнання об'єкта на першій, аналітичній, стадії його вивчення, властивий усім наукам (у тому числі природничим і точним), і як науково-інформаційний метод репрезентації інформації, який є синтезом знання про джерело².

Основні завдання джерелознавства – виявлення та науково-аналітичний опис джерел з метою встановлення їхнього походження, автентичності, атрибуції, ідентифікації, систематизації; визначення

джерельної бази певного історичного дослідження; змістовний джерелознавчий критичний аналіз та синтез. Таким чином, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, що розглядають окреми види та типи джерел, в галузі описання основну увагу приділяють стадії загальнонаукового аналізу і синтезу як методу пізнання джерела³.

Основні акценти археографії розміщені у сфері науково-інформаційного опису як форми введення джерел до наукового обігу. Археографія використовує методи джерелознавчого аналізу та спирається на їхні досягнення, але, разом з тим, у камеральній галузі іде далі – до інформування і видання джерел.

Важливою відмінністю камеральної археографії від джерелознавства є те, що перша складає інформаційні статті різного рівня узагальнення інформації про джерела як видові (що характерно для різних джерелознавчих наук), так і колективні – на архіви, фонди, групи документів, об'єднаних в залежності від мети інформування або видання за різними ознаками – предметними, тематичними, хронологічними, географічними, змішаними, універсальними тощо. Підготовка каталогів, покажчиків, переліків, довідників, інформаційних систем та будь-яких інших форм науково-інформаційних видань вторинного документального рівня, а також розробка довідкових систем до них є основною практичною метою археографа.

Джерелознавчі методики займають не останнє місце в інструментарії археографії. З іншого боку, джерелознавство як наука не може не враховувати досягнень археографії в її камеральній галузі, яка фактично створює вторинні інформаційні ресурси суспільства (науково-інформаційний та довідковий апарат) на первинні документальні ресурси (архівні та рукописні фонди архівів, бібліотек, музеїв). Пропонуючи нашу типологію документальних фондів, ми не торкаємося тут проблеми класифікації фондів, яка потребує спеціального розгляду. Разом з тим, нижче подаємо деякі міркування щодо створення джерельної бази другого вторинного документального рівня, рівня науково-довідкового відображення первинних документальних фондів.

Такий підхід має принципове наукове значення, оскільки фундаментальною проблемою для використання джерел є проблема введення до обігу і, перш за все, їхнього наукового опису. Він пов'язаний з розвитком теоретичних та науково-методичних аспектів камеральної археографії, бібліографії, кодикографії та інших інформаційних сфер дії різних спеціальних історичних дисциплін, а також із практичним впровадженням результатів розробок. Введення джерел до наукового

та суспільного обігу є найактуальнішою проблемою історичної науки; остання вже має значні досягнення в цій галузі, накопичені за весь період бібліографічної та археографічної діяльності. Але в нинішній період історичного розвитку України, пов'язаний з її незалежністю, утвердженням національної самосвідомості та духовності, необхідно формувати нову науково-інформаційну сферу суспільства. Однією з фундаментальних засад реалізації цього завдання є створення документальної україніки – документального та науково-інформаційного масивів джерел, які є базою різноманітних наукових досліджень з історії, культури та економіки України з найдавніших часів до наших днів. І над цією проблемою повинні працювати у тісній взаємодії як бібліографи, так і археографи.

Показово, що синтезоване поняття “україніки” вперше виникло і усталилося як таке, що охоплювало документальну спадщину українського народу в її друкованому та рукописному вигляді (тобто, бібліотечній та архівній складових частинах), у період спроби створити незалежну державу наприкінці 10 – на початку 20-х років. Воно було відроджене за сімдесят років – наприкінці 80 – на початку 90-х років і набуло надзвичайної актуальності у зв'язку із здобуттям Україною реальної незалежності. Це поняття, відбиваючи документальну специфіку спадщини, має предметом визначення й бібліографічну та археографічну репрезентацію документальної пам'яті українського народу як невід'ємної ознаки нації і незалежної держави.

Офіційно поняття “україніки” було затверджене при створенні Всенародної (Національної) бібліотеки України (нині Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського НАН України, далі – ЦНБ) її фундаторами. За змістом воно відбивало сукупне поняття фонду різних за засобами відтворення ретроспективних бібліотечних джерел, що складають документальні ресурси національної пам'яті (рукописних, друкованих, образотворчих та ін.). Бібліографічне та археографічне опрацювання україніки в ті часи розглядалося як притаманна бібліотечі функція. У документах про створення Бібліотеки україніка набувала значення книжкового та рукописного фонду про Україну різними мовами, в тому числі й іноземними. “...бібліотека має ще й свою спеціальну задачу, якої тепер не розв'язує жодна з бібліотек цілого світу, – закласти відділ “Ucrainica”, в котрому повинно згуртуватися все, що друкувалося будь-коли і будь-де українською мовою, а також уся література, писана всіма мовами про історію українського народу, його фольклор, мову, словесність, мистецтво,

побут, соціальні та економічні умови життя та ін.; разом з тим до відділу "Ucrainica" входить все, що торкається території України; тут має згуртуватися писана всіма мовами література про природу України, про всі народи, які залюднюють її територію, їхнє духовне життя та історію, економічні та соціальні відносини, а також література про природу, побут, історію, економічні та соціальні умови тих країн поза межами України, де живе український народ, або де він порозкидався суцільними осадами... Рукописний відділ бібліотеки повинен збирати рукописи, листи, портрети та інше тих діячів, котрі, незалежно від національності, релігії та політичних переконань, жили та діяли на українській території, а також усіх діячів духовного життя українського народу, де б вони не жили та діяли"⁴. Таким чином, створення національної бібліотеки пов'язувалося із збиранням друкованого та рукописного фонду, який відображав би всю сукупність джерел про економічний та історико-культурологічний і національно-державний розвиток України.

Але разом із трактуванням україніки як комплексного фонду друку та рукописів закономірно виникло й поняття бібліографічної україніки. Згодом поняття "україніка" в контексті документальної пам'яті часто широко використовувалося, але в різному значенні і набуло певної термінологічної аморфності. Розмежування понять у бібліографії і визначення бібліографічної україніки йшло різними шляхами, але перепліталось, коли йшлося про поняття національної бібліографії. Історіографія питання свідчить, що в різні часи використовувалося багато термінологічно близьких, але різних за змістом понять. Так, у 20-40-х роках побутували: "репертуар української книжки" як книжки українською мовою, яка враховувала б і екстеріоріку, "український бібліографічний репертуар", "українознавчий репертуар", "бібліографія українознавства", "бібліографічний реєстр українознавства", "повна бібліографія української книжки"; для останніх десятиліть характерний термін "національна бібліографія" (були спроби навіть ототожнювати державну і національну бібліографію), а слово "україніка" було викреслене з термінології бібліографічного репертуару. Більше того, саме поняття "україніка" збереглося, але в пов'язанні радянські часи усталилося як бібліографічна реєстрація видань українською мовою за межами України. Бібліографознавчі дослідження останніх десятиліть сконцентрувалися на визначенні понять "державна" та "національна" бібліографія. Видання на території України пов'язувалися з поняттям "державна бібліографія" як частиною

загальносоюзної державної бібліографії, а її національна частина – з поняттям “національна бібліографія України”⁵.

Це питання дебатовалося під час дискусії 20 – початку 30-х років під впливом бібліографічних розробок Українського наукового інституту книгознавства, Бібліографічної комісії при ВУАН та Українського бібліографічного інституту при Головній книжковій палаті; дискусія тривала і в 40-х роках; 21–22 грудня 1945 р. під керівництвом Юрія Меженка в Бібліотеці АН УРСР відбулася спеціальна Всеукраїнська бібліографознавча нарада, присвячена складанню “Бібліографії української книги 1789–1914 рр.”. У нараді брали участь Ф.П. Максименко, Я.Р. Дашкевич, Т.М. Марківська, О.С. Ровнер, В.В. Лутковський, інші відомі спеціалісти. Було розглянуто не лише поняття “українська книга” як україномовна книжка та її бібліографічний репертуару, але й поняття фонду українознавчої літератури (фонд “Українська колекція” або “Ucrainica”), що був створений одночасно з заснуванням ЦНБ та постійно поповнювався⁶.

Серед бібліографів 20–30-х років поняття “україніка” найчастіше пов’язувалося з бібліографією українознавства або національною бібліографією (в залежності від концептуальних підходів до цих понять), на відміну від поняття “репертуар української книжки”, який виокремлювався за мовним принципом. Жваві дискусії в бібліографії цих років, як правило, обговорювали проблеми мови, обсягу та змісту понять, хронологічних меж бібліографії, в яких брали участь такі видатні бібліографознавці та бібліографи як Ф.П.Максименко, Ю.О.Меженко, С.П.Постернак, С.І.Маслов, М.І.Сагарда, М.І.Ясинський, П.Іноземцев, Л.Биковський та ін. На початку 30-х років усі дискусії і практична робота над репертуаром були припинені. До останнього часу не існувало ані повного репертуару української книжки, ані національної бібліографії в повному її значенні, хоча концепції української книжки та національної бібліографії розвивалися українськими бібліографами, серед яких такі відомі вчені як Ф.П. Максименко, М.О. Мороз, М.П. Гуменюк, Я.Р. Дашкевич, Я.П. Запаско, Я.Д. Ісаєвич та ін⁷.

Лише наприкінці 80-х років була відновлена теоретична розробка та розпочалося практичне створення репертуару української книжки, національної бібліографії та документальної україніки. Проблеми українознавчої бібліографії і камеральної археографії були представлені на Всеукраїнській нараді “Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку” (Київ, грудень 1988 р.), організований щойно відродженою Археографічною комісією АН УРСР (доповіді С.І. Біло-

коня, Л.А. Дубровіної, В.І. Ульяновського, І.Б. Гирича), а також у виступах Я.Д. Ісаєвича та Я.Р. Дашкевича на Міжнародних конгресах українців (1990, 1993)⁸.

Створення Бібліографічної комісії МАУ та РАУ було символічною ознакою часу, але серйозна активізація роботи розгорнулася у двох провідних українських академічних бібліотеках. У ЦНБ ім. В.І. Вернадського та ЛНБ ім. В. Стефаника АН УРСР проводилися спеціальні вчені ради і робочі наради, відкрилися Меженківські читання; проблеми національної бібліографії обговорювалися на секціях, у робочих виступах та доповідях на нарадах ЦНБ і ДПБ УРСР ім. КПРС (нині Національна парламентська бібліотека України) в 1991, 1993 та 1995 роках⁹. Понятійні дискусії торкалися термінів “національна бібліографія”, “державна бібліографія” та “репертуар української книжки”. Слід зазначити, що 1990 р. ЦНБ затвердила локальний проект “Україніка-350”, який отримав певне фінансування. В результаті побачив світ перший (і поки ще останній) випуск бібліографічного покажчика “Джерела українознавства”, що є фактично матеріалом до бібліографії бібліографій українського друку. Поняття “україніка” асоціювалося упорядниками з бібліографічними джерелами українознавства – як вітчизняними виданнями, так і есктеріорикою та дезидератою у формі державного фундаментального реєстру друкованої продукції України за 1574–1924 рр.¹⁰ Поняття бібліографічної україніки упорядники не обґрунтовують, але із стислої передмови можна зрозуміти, що його зміст виходив за межі понять “книга українською мовою” або “репертуар української книжки”. Таким чином, поняття “україніка” випало з проблем дискусії. Останнім часом спеціальні дослідження, присвячені цим проблемам, були здійснені, зокрема, Я.Р. Дашкевичем та В.Ю. Омельчуком¹¹.

Здобуття Україною незалежності відкрило нові сфери археографічної та бібліографічної діяльності, пов'язаної з розбудовою Української держави. Тому питання власне україніки набуває якісно нового змісту. Воно починає пов'язуватися з необхідністю розробки нової концепції україніки національного документального фонду та національної бібліографії й національної археографії, які повинні мати Україна як суб'єкт міжнародного права і незалежна держава. Без вирішення цих проблем неможливе повноцінне входження України до міжнародної спільноти, адже міжнародне співтовариство впевнено рухається шляхом створення єдиного інформаційного простору в галузі бібліографії та архівних систем через об'єднаний проект Універ-

сального бібліографічного та архівного обліку 1974 р. (тобто, Міжнародну програму каталогізації друкованої та архівної інформації, яка здійснюється під егідою ЮНЕСКО), а також через розбудову єдиної міжнародної комп'ютерної мережі Internet, що займається обміном інформацією, зокрема, бібліографічною та археографічною. Першими реальними кроками в цьому напрямі в галузі бібліографії можуть бути два бібліографічних покажчики ЛНБ та ЦНБ, про які йшлося вище, а також початок створення електронного каталога в Національній парламентській бібліотеці України та ЦНБ НАН України. Багато питань могло б вирішити й відродження Державної книжкової палати.

Теоретичні і практичні аспекти створення книжкового фонду україніки є об'єктом бібліотекознавства. Вони поки ще не знайшли адекватного відображення в сучасній науці, хоча створення цього фонду на практичному рівні здійснювалося в деяких бібліотеках України, наприклад, в ЦНБ, де він існував, починаючи з 1918 до 1960 р. одночасно із фондом архівного примірника українського друку.

В археографії та архівній справі поняття "україніка" після його запровадження фундаторами Всенародної (Національної) Бібліотеки України не використовувалося, але інтенсивну практичну роботу Археографічної комісії ВУАН (започаткованої разом з Бібліографічною комісією) щодо виявлення, виокремлення, опису та публікації джерел і пам'яток з історико-культурної спадщини України можна сприймати як створення *українського документального архіву, своєрідного фонду архівної "україники" в публікаціях.*

Тут спеціально хотілося б наголосити на ідеї, швидше – "надії" створення національних корпусів документальних публікацій, більш або менш успішно реалізованих у багатьох країнах переважно протягом XIX – XX ст. у вигляді багатотомних (подекуди продовжуваних і досі) фундаментальних видань під схожими назвами "Monumenta ... Historica" і подібних їм ("Monumenta Germaniae Historica", "Monumenta Hungariae Historica", "Monumenta Poloniae Historica", "Monumenta Romaniae Historica", "Fontes rerum Bohemicarum", "Documente Bucovinene", "Documenta Romania Historica", "Documente privind istoria Romaniei", "Documente privitoare la istoria Romanilor" та ін.). До названих вище впритул примикають корпусні та видові документальні зводи, які практично повністю вичерпують певні види і комплекси джерел ("Scriptores Rerum Polonicarum", "Monumenta Historico-Juridica Slavorum Meridionalium", "Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium", "Acta Sanctorum" тощо). Ідея умовного "Українського архіву" як ідеального (в сенсі практично

недосяжного) корпусу публікацій документів і пам'яток з історико-культурної спадщини постійно привертала до себе увагу інтелектуальної "археографічної" еліти. Протягом понад півстоліття Київська археографічна комісія видавала "гордість української археографії"¹² – "Архив Юго-Западной России" (1859–1914; 35 томів); 1921 р. Археографічна комісія ВУАН вирішила продовжити видання і зберегти його характер, перейменувавши на "Архів України"¹³). Певною мірою, частковою реалізацією цієї привабливої ідеї (може, не завжди декларованою упорядниками і редакторами) можуть вважатися багатотомні фундаментальні архівні публікації, пов'язані з історією України: "Акты, относящиеся к истории Западной России" (1844–1853); "Акты, издаваемые Виленской Археографической комиссией" (1865–1915); "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России" (1861–1892); "Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов" (1845–1854); "Akta grodzkie i ziemskie" (1868–1906); "Жерела до історії України-Руси" (Львів, 1895–1924).

На початку ХХ ст. Історично-філологічна секція Наукового товариства ім. Шевченка почала видавати фундаментальний багатотомник під назвою "Українсько-руський архів" (1906–1925; 15 тт.), що мав на меті оперативно ввести до обігу величезний масив найрізноманітніших за характером матеріалів (навіть, "сирих і півоброблених"¹⁴) – описи рукописів Народного дому з колекції А. Петрушевича, матеріали до історії національного відродження, культурного життя та шкільництва в Галичині, історії греко-католицької церкви, української пісенної творчості тощо.

Повертаючись до ВУАН 20-х років, зазначимо, що в період "розстріляного відродження" українськими вченими знову опановує "над-ідея" створення фундаментального документального архіву України в археографічних публікаціях. Очевидно, тоді не вистачило ані часу, ані сил, ані коштів для ґрунтовної теоретичної і методичної розробки цієї проблеми та систематичного опрацювання матеріалів. До перших трьох томів (знов таки!) "Українського архіву" (1929–1931), що його почала видавати Археографічна комісія ВУАН, були включені матеріали Генерального слідства про маєтності Стародубського та Лубенського полків, а також Коденська книга судових справ¹⁵.

Після розпуску ВУАН та створення відділу археографії в Інституті історії АН УРСР (1936) публікація чергового "Українського архіву" була призупинена¹⁶, але як створення документальної бази історичних досліджень продовжувалася з середини 50-х і до кінця 80-х років. На

цей час радянська археографія мала в своєму доробку близько 300 документальних видань¹⁷.

Ідея документального “Українського архіву” (щоправда, на рівні Ватиканського архівосховища) відроджується у повоєнний період у Римі: подвижниками української археографії готуються і видаються 8 томів під претензійною назвою “*Monumenta Ucrainae Historica*” (1967–1970), а також близько 50 томів (по суті “*Monumenta*”, але під скромним титулом) “*Documenta Romana Ecclesiae Unitae in terris Ucrainae et Bielarusjae*” (1950-ті роки – ...).

Останньою реальною спробою повернутися до надзвичайно привабливої і, очевидно, вічної ідеї умовного “Українського архіву” є запропонований відродженою Археографічною комісією АН УРСР і затверджений 1989 р. Президією АН УРСР “Перспективний план підготовки до друку та публікації джерел з історії України на період до 2000 р.”, що складався з 18 серій і передбачав публікацію понад 200 томів документів і пам’яток. На сьогодні частина цього плану вже реалізована.

Оскільки археографія в радянські часи в Україні сприймалася як прикладна наука про едиційну діяльність, питання опису були переміщені в сферу архівної справи, де й вирішувалися питання методики археографічного інвентарного та каталогізаційного описання різних наративних та актових джерел, особистих архівних фондів та фондів установ. Поодинокі камерально-археографічні довідкові видання ЦДІА УРСР у м.Києві, зокрема, описи актових книг Кременецького земського суду XVI–XVII ст. (1959–1965; 3 вип.), пофондовий географічний показчик “Генеральний опис Лівобережної України. 1765–1769 рр.” (1959) та географічний показчик до фіскальних переписів населення Гетьманщини 1750-х рр. “Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України середини 50-х років XVIII ст.” (1990), що відбивали камеральну практику опрацювання архівних документів, залишалися свідком малорозробленої галузі археографії.

Відновлення Археографічної комісії АН УРСР (1987) стало кардинальним поштовхом для розробки проблеми. На першій же нараді з теми “Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку” (грудень, 1988) були поставлені нові завдання розвитку археографії як наукової дисципліни, а також її прикладних функцій. Власне, в цей час оформлюється науковий напрям архівної, рукописної та археографічної україніки як виявлення документального фонду (архівних та рукописних бібліотечних джерел, що зберігалися в державних і приватних архівах, музеях та бібліотеках) та його реєст-

раційний опис для складання науково-довідкового апарату. Незважаючи на те, що проблема науково-інформаційного опису архівних джерел і створення зведених масивів інформації пролунала лише у виступах В. Ульяновського та Л. Дубровіної, на відміну від питань едичійної діяльності і започаткування умовного документального українського "архіву" в публікаціях, ми сприймаємо цей рубіж як початок зародження археографічної україніки.

До розширеного значення поняття "україніка", застосованого видатними українськими вченими при створенні Національної бібліотеки України, повернулися 1990 р., коли в доповідях П.С. Соханя, Я.Д. Ісаєвича та М.І. Сенченка на I Конгресі Міжнародної асоціації україністів були висловлені близькі думки. "Україніка" остаточно виходить за межі поняття екстеріорики видань українською мовою і взагалі за межі бібліографії і охоплює всю бібліотечну, архівну та музейну документальну спадщину України, всі друковані й рукописні матеріали, що мають відношення до України і характеризують її національний та державний розвиток¹⁵.

Наступним кроком у розвитку цього напрямку було створення на базі Археографічної комісії Інституту української археографії, що почав розробляти концепцію археографічної діяльності в Україні. Незважаючи на те, що основним напрямом були визначені розробка теоретико-методологічних та методичних питань археографії та едичійна діяльність Інституту, в його структурі знайшлося місце і для науково-інформаційного відділу. Саме на нього були покладені науково-методичні розробки в галузі камеральної археографії та підготовка довідкових археографічних видань, що базуються на камеральній практиці.

На початку 90-х років науково-інформаційний напрям розвивався, певною мірою, безсистемно: наявність колосальних тематичних і хронологічних лакун диктувала необхідність масового опрацювання і археографічної репрезентації у вигляді різноманітних довідників численних масивів архівної та бібліографічної інформації, в тому числі – підготовлених архівістами, археографами та бібліографами у попередні роки. В результаті у серії "Науково-довідкові видання з історії України" побачили світ понад 40 інформаційних видань. Серед них – біобібліографічні довідники; біобібліографічні довідники з покажчиками по архівних фондах; покажчики змісту українознавчих часописів; тематичні збірки архівних матеріалів і бібліографії; архівно-бібліографічні пофондові покажчики; поколекційні покажчики; корпусні каталоги рукописів; географічні покажчики¹⁶.

Поступово викристалізовувалися пріоритетні напрями суто камерально-археографічного характеру. Один з них – опрацювання архівної україніки за межами України. (У цій серії представлені на поколекційному (пофондовому) річці археографічні описи архівних збірок зарубіжних країн, що містять матеріали стосовно України, в тому числі, Канади (21 збірка), Великобританії (62 збірки), Австрії (30 збірок)¹⁷. Протягом останніх двох років діяльність науково-інформаційного відділу зосередилася також на архівно-бібліографічних довідниках (знов-таки, змішаного камерально-археографічного і бібліографічного типів), що стосуються історії церковно-монастирських зібрань м. Києва – завдання цілком реальне і осяжне.

1991 р. науково-інформаційний відділ Інституту розробив програму серії археографічних довідкових публікацій “Архівна та рукописна україніка в архівах, музеях та рукописних відділах бібліотек України, Росії, інших республік, зарубіжжя”, що була обговорена на спеціальній міжвідомчій нараді.

У процесі і після обговорення первинний варіант програми як постановка проблеми був доопрацьований колективом співробітників зацікавлених установ Академії наук, зокрема, Інституту археографії й Інституту рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України, а також Головного архівного управління України. В результаті на початку 1992 р. була розроблена комплексна програма введення до наукового обігу масивів архівної інформації.

При цьому до україніки було віднесено:

- матеріали, що безпосередньо стосуються усіх сторін життя людності України в минулому, зафіксовані різними системами письма, різними мовами і на різних матеріальних носіях;
- матеріали, побічно пов'язані або якимось чином дотичні до України та її історії;
- матеріали, які не стосуються історії України, але виникли чи побутували (або побутують) на її території;
- матеріали про діячів України чи про певні періоди діяльності на українських землях діячів інших етнічних груп, земель та держав;
- матеріали з української тематики, що виникли і побутували поза межами України;
- відомості про архівні документи та рукописні книги зі сховищ, колекцій, зібрань України і поза її межами.

Щодо конкретних завдань, то було визнано за доцільне виділення декількох напрямів діяльності:

1. Виявлення та облік архівної і рукописної українки в світі.
2. Створення національного комп'ютерного банку даних "Архівна Україніка".
3. Створення національної зведеної комп'ютерної бази даних "Українська рукописна книга".
4. Створення та поповнення національного депозитарію України копіями документів, що перебувають поза її межами.
5. Видання довідників, каталогів, покажчиків українки у вигляді монументальних і спеціальних серій.
6. Відродження в Україні польової археографії з метою систематичного збирання та обліку державних, корпоративних та приватних зібрань.
7. Реєстрація архівів, колекцій та збірок документів, які були втрачені, загинули чи не віднайдені, а також складання зведеного реєстру "Втрачена Україніка"¹⁸.

Як бачимо, програма констатувала необхідність послідовного створення системи другого науково-інформаційного документального рівня. В результаті широї апробації вона вийшла за межі діяльності Інституту археографії, набула всеукраїнського значення і була доробленою і прийнятою як загальнодержавна програма дій під назвою: "Архівна та рукописна Україніка". Програма виявлення, обліку, опису архівних документів і рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України". Остаточний варіант Програми за авторством В.І. Ульяновського (зав. науково-інформаційним відділом Інституту української археографії НАН України), Л.А. Дубровіної (директор Інституту рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України), К.Є. Новохатського (начальник відділу організації, координації та методики архівної справи Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України) був ухвалений відповідними керівними органами та провідними фахівцями в галузі архівної справи різних відомств.

У програмі також ставилося питання про загальне обстеження та описання архівних і рукописних документів в бібліотеках, архівах, музеях України та поза її межами. Документ задекларував постановку проблеми, але разом з тим закладав серйозні підвалини для осмислення і подальшого розвитку не лише концепції археографічної українки, а й цілої камеральної галузі археографії.

Однак акцентування в Програмі на обліково-реєстраційних функціях залишило поняття документального фонду в затінку, хоча підспудно проявилися і польові, і едиційні функції археографії: предметом укра-

ініки визначено збирання та виявлення джерел (тобто, окреслення і створення реального та умовного фонду джерел первинного документального рівня, виявлення за принципом "українського архіву" їх копій, що перебувають поза межами України, та реєстрацію втраченої україніки), а також їхнє камеральне опрацювання і створення масиву вторинної інформації (створення вторинного інформаційного масиву у вигляді традиційних різноманітних науково-інформаційних видань та баз даних "Архівна Україніка" та "Український кодекс" зведеного і локальних видів). У Програмі правомірно (відповідно до поставленої мети) не йшлося про публікації джерел для створення умовного друкованого фонду документальних історичних джерел як фонду україніки.

За матеріалами Програми розроблено кілька проектів, що були представлені на конкурс до Державного комітету України з питань науки та технологій при Кабінеті Міністрів України (напрям 8.4.: "Книжкова та рукописна спадщина України: створення бібліографічного реєстру та системи збереження і загальнодоступності"). Два проекти мали безпосереднє відношення до Програми виявлення, обліку, наукового опису архівних документів і рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України: "Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації" та "Реєстр української рукописної книги".

Постановою ДКНТ від 4 травня 1992 р. за № 12 проекти цієї програми були затверджені як державні і отримали фінансування. Проект "Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації" складається з трьох напрямів: 1) виявлення, реєстрація, облік документів в Україні та за її межами (відповідальний Г.В. Боряк); 2) підготовка та публікація науково-інформаційних видань (відповідальний В.І. Ульяновський); 3) методологічне та методичне забезпечення НАІС (відповідальні Л.А. Дубровіна, Т.М. Захарченко). Координаторами проекту були затверджені заступник начальника Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України (В.С. Лозицький), заступник директора з наукової роботи Інституту української археографії (Г.В. Боряк) та директор Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України (Л.А. Дубровіна).

Одночасно в структурі ЦНБз'являються два споріднених підрозділи: Інститут української книги та Інститут рукописів, які поміж іншими завданнями обирають дослідження україніки¹⁹, а згодом виходять із пропозицією розвитку проблем україніки шляхом інтеграції в

єдиному масиві – реєстрі “Українська книга з найдавніших часів до наших днів”.

Здобутки попередніх досліджень зробили значний внесок у розвиток археографії та бібліографії, кодикології та кодикографії, інформатики та документознавства. Але прийшов час розробити загальну концепцію документальної україніки, визначити її понятійний апарат, науково-методичну базу і реальні шляхи впровадження. Це викликано не лише спільними результатами, а й природною єдністю документального джерела як посередника між суспільствами різних епох. Розробка цієї теми одночасно здійснюється як в археографії, так і в кодикографії, і в бібліографії. В науково-методичному плані бібліографічний досвід опису документа та його уніфікації і стандартизації, незважаючи на суттєві відмінності камеральної археографії та бібліографії як окремих галузей, що складають подокументний опис джерел і відрізняються об’єктом дослідження, відіграв важливу роль у формуванні деяких споріднених понять і сфер дії в камеральній археографії. Не зупиняючись на проблемах бібліографічної україніки та національної бібліографії, яка є прерогативою фахівців-бібліографознавців, ми лише звертаємо увагу на те, що в документальній україніці її сфера дії – друкована україніка.

Оскільки поняття “україніка” має первісне значення як документальний фонд, що належить до української національної та державної спадщини, а його введення до наукового обігу – як археографічне та бібліографічне опрацювання, що передбачає створення інформаційного масиву вторинного документального рівня, власне, – бібліографічного та археографічного національного документального реєстру, вважаємо за доцільне уникнути деяких термінологічних непорозумінь у подальшій роботі.

Увесь сукупний національний фонд друкованих, архівних та рукописних джерел за змістовними принципами, висловленими в Програмі “Архівна та рукописна Україніка”, а також у концепції Інституту української книги ЦНБ слід розглядати як *Національний документальний фонд україніки*, що містить друковану, рукописну та архівну україніку. Правомірність такого підходу підтверджується досвідом деяких західних країн (Іспанії та Австралії зокрема), які поєднали в своєму законодавстві бібліотечні, архівні, бібліографічні та археографічні ресурси як національне надбання в межах єдиного законодавчого акту²⁴.

Поняття “друкована україніка” охоплює, перш за все, сукупність фонду творів друку; бібліографічна україніка є засобом її обліку,

опису та введення до наукового і суспільного обігу через бібліографічний опис. До джерел друку відноситься вся сукупність об'єктів друку та частина неопублікованої продукції, що оформлена за принципами друкованого видання (офіційні звіти, дисертації, депоновані рукописи та ін. матеріали, що традиційно є об'єктами бібліографії і констатуються як такі в останніх бібліографічних державних стандартах²¹.

Поняття “рукописно-книжна українка” охоплює сукупність фонду рукописних книг, які передували друкованій книзі; “кодикографічна українка” є засобом її обліку, опису та введення до наукового та суспільного обігу через кодикографічний опис. Поняття “рукописна книга” як об'єкт кодикографування розглянуто в працях Л.А. Дубровіної, яка пропонувала друковану продукцію вважати об'єктом бібліографії, а рукописну книгу – об'єктом камеральної археографії²². Правда, згодом вона виокремила спеціальну камеральну галузь кодикології – кодикографію, на яку були покладені функції створення системи опису та представлення кодексу. Слід відзначити, що археографія, власне, і зароджувалася на початку ХІХ ст. як описання рукописів, перш за все, рукописних книг, тому таке “розведення” наук як наслідок розвитку системи спеціальних історичних дисциплін є закономірним результатом²³.

Поняття “архівна українка” охоплює всю різновидову сукупність документів і матеріалів, що зберігаються в архівах та установах архівного типу і не є рукописною книгою або відтвореними друком. Як зазначалося вище, вони репрезентовані не лише текстовими, а й графічними та аудіовізуальними матеріалами, а також такими, що графічним засобом або текстом відтворені на камені, шовку, пергамені чи папері та інших носіях (в тому числі й комп'ютерні файли), і можуть бути віднесені до писемно-рукописного типу відтворення інформації. Археографічна українка, на відміну від бібліографічної та кодикографічної, складається з двох складових частин. Перша – едиційна українка, що створює фонд публікацій умовного “Українського архіву” і входить складовою, але специфічною частиною до бібліографічної, як відтворені друком матеріали. Друга – камерально-археографічна українка як засіб обліку, описання та введення архівних джерел через археографічний опис до наукового та культурного обігу; після публікації результати камерального описання, що є довідниками вторинного документального рівня, складає бібліографічний реєстр архівної українки. Створення Національного реєстру документальних

джерел україніки – це справа бібліографічної, кодикографічної та камерально-археографічної діяльності.

Такий підхід дозволяє проводити широкі дослідження в галузі фондознавства, документознавства, бібліографознавства, археографії, кодикології, книгознавства, джерелознавства та інших споріднених наук і внести сукупний внесок в єдину справу створення духовної спадщини та національної пам'яті українського народу.

Археографічна україніка посідає особливе місце у концепції документальної україніки. Її історична спадщина набагато складніша за бібліографічну та кодикографічну, які концентрують увагу на подокументному описі обмеженого кількісно та визначеного методично документального фонду.

Саме тому, на нашу думку, розробка теоретичних, методологічних та методичних засад програми набуває сьогодні особливої актуальності.

¹ *Сохань П.* Вступне слово // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії : До Всеукр. наради "Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи". Київ, 16–18 груд. 1992 р.– К., 1992.– С. 4.

² Це питання частково розроблено Л.А. Дубровіною стосовно розмежування між джерелознавчим описом та кодикографією; остання визначена як сукупність методів опису рукописної книги як окремого джерела. Див.: *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги.– К., 1992.– С. 69–70.

³ Див.: *Специальные исторические дисциплины : Учеб. пособие / В.А. Замлинский, М.Ф. Дмитриенко, Т.А. Балабушевич и др. ; Под ред. В.А. Замлинского.*– Киев, 1992.– С. 134–135.

⁴ Записка В.О.Кордта до Комісії для вироблення Законопроекту про Національну бібліотеку Української держави. 9 липня 1918 р.; Відозва від Тимчасового Комітету для заснування Національної Бібліотеки Української Держави в м. Києві // *Держ. вісн.*– 1918.– № 57.– С. 3.– Цит. за: Перший піврік існування Української Академії наук та начерк її праці до кінця 1919 року. Травень 1919 р. (V. Національна-всенародна бібліотека при Українській Академії наук) // *Історія Академії наук України; 1918–1923 : Документи і матеріали / Упор. В.Г. Шмельов (ст. упорядник) та ін.*– К., 1993. – № 89.– С. 212–213.

⁵ Див.: *Омельчук В.Ю.* Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки // *Бібл. вісн.*– 1995.– № 5.– С. 1–13.

⁶ На шляху до створення репертуару української книжки : Протокол наради, присвяченої складанню "Бібліографії української книги, 1789–1914 рр.", яка відбулася в Бібліотеці АН УРСР 21–22 груд. 1945 р.– Львів, 1991.

⁷ Коротку історію створення репертуару викладено у статті: *Дашкевич Я.* Навколо "Репертуару української книги, 1798–1916" // *Репертуар української*

книги, 1798–1916 : Матеріали до бібліогр. / Упор., підготовка до друку та прим. Л.І. Ільницької ; Передмова та наук. ред. Я.Р. Дашкевича. – Львів, 1995. – С. III–XVIII; стислий огляд української бібліографії в контексті бібліографічних та бібліографознавчих видань див.: Білокінь С.І. До перебудови науково-інформаційної роботи в АН УРСР // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку : Тези доп. Респ. наради. Груд. 1988 р. – К., 1988. – С. 204–206.

⁸ Див.: Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку : Тези доп. – С. 204–210, 212–214; Ісаєвич Я.Д. Бібліографія українознавства: стан і перспективи // Бібліографія українознавства. – Львів, 1991. – Вип. 1. – С. 3–8. Дашкевич Я. Українознавство, україністика, україніка: Еволюція понять та їх майбутнє // Другий Міжнар. конгр. україністів. Львів, 22–28 серп. 1993 р. : Доп. та повідомлення. Історіографія українознавства, етнологія, культура. – Львів, 1994. – С. 3–8.

⁹ Див.: Бібліотека – інформатизація – наука : Тез. докл. и сообщ. Респ. науч. конф., 8–10 окт. г. Киев – Киев, 1991. – Ч. 2; Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному контексті : Матеріали Міжнар. наук. конф. – К., 1993. – С. 147–170; Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні : Тези наук.-практ. конф. – К., 1994. – 182 с.; Юрій Олексійович Меженко (1892–1969) : Матеріали до біографії. – К., 1994. – 176 с.

¹⁰ Див.: Джерела українознавства, 1574–1924 рр. Україніка-350 / Упор. Б.В. Грановський та ін. – К., 1990. – Вип. 1: Вітчизняні бібліографічні джерела.

¹¹ Див.: Дашкевич Я. Навколо “Репертуару української книги, 1798–1916” // Репертуар української книги, 1798–1916 : Матеріали до бібліографії. – С. III–XVIII; Дашкевич Я. Українознавство, україністика, україніка : Еволюція понять та їх майбутнє // Другий Міжнар. конгр. україністів. – С. 3–8; див. також вступ до бібліографічного покажчика: Україномовна книга, 1798–1916 : Каталог фондів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. – К., Б.р.–Вип. 1: 1798–1885. – Машинопис. (друкується; оригінал-макет видання люб’язно був представлений автору статті В.Ю. Омельчуком); див. також: Омельчук В.Ю. Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки // Бібл. вісн. – 1995. – № 5. – С. 1–13; Принагідно зазначимо, що тут ми спеціально не розглядаємо поняття бібліографічної “україники”, тому наш короткий огляд проблеми не претендує на вичерпність.

¹² Прицак О. Атанасій Великий, ЧСВВ – археограф // Історія української археографії : Персоналії. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 78.

¹³ Грушевський М. Переднє слово // Українсько-руський арх. – 1906. – Т. 1. – С. VI.

¹⁴ Сохань П.С. Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку : Тези доп. – С. 3–4.

¹⁵ На жаль, доповіді та матеріали I Конгресу МАУ (за винятком секції “Українське барокко”) не були надруковані окремою книжкою, а питання про поширене значення поняття “україники”, які були висловлені в доповідях П.С.

Соханя, Я.Д. Ісаєвича та М.І. Сенченка, знайшли згодом розвиток у Програмі "Архівна та рукописна Україніка".

¹⁶ Див.: Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років 18 ст. : Каталог населених пунктів (за матеріалами арх. податкових реєстрів).– К., 1990. Це показчик до матеріалів фіскальних переписів Гетьманщини середини 50-х рр. XVIII ст. Він є класичним зразком археографічного опису групи джерел – цілісного комплексу фіскальних переписів (понад 35000 об'єктів). Упорядник-археограф, абстрагувавшись від реальної структури джерела, структурував інформаційні блоки (назва поселення + категорія + посилання на джерело) за певною схемою (в даному випадку – за алфавітом назв в межах сотень і полків), визначеною метою археографічного описання: встановлення наявності населених пунктів та реконструкції сотенно-полкового устрою Гетьманщини.

¹⁷ Архівні матеріали з історії України в Канаді : Попередній анотований перелік / Уклад Б. Кравченко.– К. ; Едмонтон, 1990; Архівна Україніка у Великобританії / Уклала Джанет М. Хартлі ; Пер. з англ., ред. О. Тодійчук, Т. Анап'єва.– К. ; Лондон, 1993; Україніка в збірках Австрії. Бібліотеки, архіви, музеї : Попередній довідник / Уклад П. Ричков.– К., 1993.

¹⁸ Архівна та рукописна Україніка : Матеріали розширеної міжвід. наради по обговоренню Держ. програми "Архівна та рукописна Україніка". Київ, 17 жовт. 1991 р.– 2-ге вид., доп.– К., 1992.– С. 51–52.

¹⁹ Дубровіна Л.А. Інститут рукопису ЦНБ НАН України // Бібл. вісн.– 1993.– №3/4.– С. 41–45; Омельчук В.Ю. Інститут української книги ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України: традиції, сучасні проблеми // Наукові бібліотеки в сучасному соціокультурному контексті : Міжнар. наук. конф.– К., 1993.– Ч. 2 – С. 147–149.

²⁰ Archival Legislation, 1981-1994 // Archivum. International Review on Archives published by the International Council on Archives with the financial aid of UNESCO.– München etc., 1995.–Vol. 2.– P. 240–241; Архивное законодательство капиталистических стран : Сб. офиц. документов.– М., 1990. – С. 37–38.

²¹ ГОСТ 7.0–84. Библиографическая деятельность. Основные термины и определения.– Введ. 01.01.86; ГОСТ 7.1–84. Библиографическое описание документа. Общие требования и правила составления.– Введ. 01.01.86

²² Дубровіна Л.А. Українська рукописна книга як об'єкт кодикології та камеральної археографії // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1(4). – С. 59–70.

²³ Дубровіна Л.А. Інформаційно-документальні описи писемних джерел: бібліографія, археографія, кодикографія? // Бібл. вісн.–1993.– № 3/4.– С. 41–45; Дубровіна Л.А. Кодикографія – археографія – кодикологія (взаємозв'язки та розмежування) // Дубровіна Л.А., Гальченко О.М. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису.– К., 1992.– С. 7–31; Дубровіна Л.А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги.– К., 1992.– С. 55–96.

П.В. Голобуцький
кандидат філософських наук
ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України
м. Київ

ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ СУЧАСНОЇ МОДЕЛІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОГРАФІЇ

Книжкова культура кожної нації є важливим чинником всіх її духовних та матеріальних надбань. Вона ґрунтується на свободі інформації, що проголошена у 19 статті "Загальної декларації прав людини", в якій говориться: "Кожна людина має право на свободу переконань і свободу шукати, отримувати та поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів". Цьому покликані сприяти спеціальні міжнародні програми НАТІС (Національні інформаційні системи, ЮНЕСКО), УБО/ММАРК, (Універсальний бібліографічний облік / міжнародний формат МАРК, ІФЛА), ЮНІСІСТ (Міжурядова програма співробітництва в галузі наукової та технічної літератури, ЮНЕСКО) тощо, головною метою яких є підтримка вже існуючих і допомога заново створеним національним інформаційним центрам та комунікативним системам. Причому основний тягар рішення інформаційних проблем повинен лягти на національні бібліотеки та національну бібліографію. Національна бібліотека становить документальну базу національної культури, і її "рівнозначними і невід'ємними один від одного обов'язками, – як вважає відома російська дослідниця Н.І. Тюліна, – є як консолідація вітчизняної культури, так і сприяння міжнаціональному культурному взаємозбагаченню"¹.

У свою чергу, національна бібліографія намагається "допомогти масам освоїти культурну спадщину", її завданням є "відродження, надання і узагальнення"² інформації про книги, чим вона сприяє народові у оволодінні своєю культурою. Ось чому національну бібліографію відомий болгарський бібліограф Т. Тодоров-Боров назвав "візитною карткою болгарської культури", що можна віднести до будь-якої іншої. Вже в XVII ст. французький бібліограф Луї Жакоб де Сент-Шарль говорив, що бібліографія повинна не лише полегшувати роботу книгопродавця чи допомагати бібліотекарю поповнювати свої зібрання, але вона мусить також сприяти підвищенню репутації автора, прогресу науки та славі своєї країни. На що відома діячка міжна-

родного бібліографічного руху Л.-Н. Малклес зауважила: “цими словами Луї Жакоб з дивовижною точністю визначив реальну місію кожної національної бібліографії”³.

Концентруючи необхідну інформацію, національна бібліографія ніби фокусує усю книжкову діяльність країни. Автори збірника “Проблеми національної бібліографії” цілком справедливо називають останню – кровоносною артерією, “що живить все розмаїття сучасних інформаційно-бібліографічних систем, мереж, програм – національних і міжнародних, універсальних і галузевих, державних і приватних, які функціонують у ручному та автоматизованому режимі”⁴.

Визначення терміна “національна бібліографія” є досить складним і характеризується конкретними умовами її розвитку у різних країнах. Сучасні західні вчені, як правило, дають визначення цьому терміну, виходячи з самого об’єкта бібліографічного обліку, приділяючи найбільшу увагу поточній національній бібліографії (ПНБ). Так, американська дослідниця Е. Коновер пише: “Ідеальна (поточна національна) бібліографія створюється на основі повного переліку всіх книг, документів, брошур, періодичних видань та інших друкованих матеріалів, що опубліковані в межах однієї країни за попередній рік або з меншим інтервалом”⁵.

Л.Х. Ліндер, в свою чергу, розглядає поняття “національна бібліографія” в залежності від обсягу друкованої продукції, що облікована в національному бібліографічному покажчику. Останній має відображати: 1) видання, випущені на території даної країни; 2) матеріали про дану країну незалежно від місця їх випуску; 3) публікації мовою даної країни незалежно від місця їх випуску; 4) твори вихідців з даної країни незалежно від місця їх проживання; 5) твори представників корінної національності даної країни незалежно від місця їх народження і проживання; 6) видання, котрі надруковані для даної країни поза її територією⁶. За Ліндером, національним слід вважати покажчик, котрий включає відомості про видання в будь-якій комбінації із цих шести наявних груп.

Подальші теоретичні розробки терміна “національна бібліографія” пов’язані з створенням програми Універсального бібліографічного обліку (УБО), де під національною бібліографією маєтись на увазі бібліографія, що включає лише твори, котрі вийшли на території окремої країни. Це можна зрозуміти з точки зору оперативності УБО, але такий період, звичайно, не вирішує всіх завдань національної бібліографії.

Залишаючи осторонь дискусії, що протягом трьох десятиліть (з 50-х по 80-і рр.) не припинялися у країнах Східної Європи та колиш-

ньому СРСР, з приводу терміна “національна бібліографія”, дозволимо собі дати власне визначення: *національна бібліографія – це вид бібліографії як галузі науково-інформаційної діяльності, що забезпечує потреби певної нації в поточній та ретроспективній бібліографічній інформації як про національний книгодрук, так і про видання, які стосуються даної нації або належать вихідцям з цієї нації.*

У цьому визначенні, як бачимо, першочерговим об’єктом бібліографічного обліку є національний книгодрук. Це є теж досить складним поняттям, яке ми спробуємо визначити як сукупність книг (документів), надрукованих на території, котру займає певна нація, книг мовою цієї нації, екстеріорику, а також усе, що пов’язано з національно-культурним духом чи ментальністю цієї нації.

З приводу питання про визначення поняття “національний книгодрук” на рівні “національна книга” український вчений М. Гуменюк справедливо зауважує, що в умовах тяжкого соціального і національного гніту, коли заперечувалося саме існування українського народу, коли російський уряд не визнавав української мови і літератури, а автори-українці були змушені писати і друкувати свої твори чужою мовою, дуже важко відповісти на запитання про те, що треба вважати українською книгою. Відповідаючи на це питання, він радить звернутися до досвіду інших країн, скажімо, Азербайджану. Азербайджанські вчені дійшли до згоди, що при визначенні поняття “азербайджанська книга” доцільно брати до уваги національність автора та мову книги. У свою чергу, у Польщі, Чехії, Словачії та інших країнах, що довгий час були під іноземним гнітом, для визначення поняття “національна книга” використовують одночасно географічний, лінгвістичний та етнографічний критерії. Отже, для розуміння об’єкту національної бібліографії, вважає М. Гуменюк, “треба шукати логічних конструктивних пропозицій, які допомогли б найоб’єктивніше, реалістично визначити поняття (національна книга. – П.Г.) з урахуванням усіх особливостей історичного розвитку українського народу”⁷.

Проблема багатоаспектного визначення поняття “національна книга” значною мірою стосується ретроспективної національної бібліографії (РНБ) і створення національного ретроспективного репертуару книги, цього своєрідного інвентаря культурної спадщини нації. Поточна національна бібліографія (ПНБ), яка є значно оперативнішою і спирається на закон про обов’язковий примірник і будується на основі державно-територіального принципу обліку документів, у багатьох випадках може бути ототожнена з державною бібліографією, що є однією з форм національної бібліографії⁸.

Серед інституцій, котрі беруть на себе створення національної бібліографії (бібліографічний інститут, книжкова палата, національний центр документалістики тощо), найбільш відповідною до цієї мети є національна бібліотека – головна бібліотечна установа держави, що відповідає за збирання і збереження всієї книжкової продукції країни, та іноземної літератури в інтересах сьогодення і майбутніх поколінь, забезпечує прогресивний і демократичний розвиток нації та її культурну інтеграцію у міжнародне співтовариство.

НБ притаманні такі типологічні головні функції:

- формування фонду вітчизняних публікацій;
- формування фонду іноземних видань;
- національний бібліографічний облік вітчизняних та іноземних публікацій;
- обслуговування читачів;
- організаційно-методична і наукова діяльність;
- участь у розробці та впровадженні міжнародних бібліотечно-бібліографічних програм⁹.

Кожна з вказаних функцій має певну кількість похідних функцій (підфункцій). Реалізація функцій НБ дає змогу створити документальну базу національної культури, яка є основою збереження, спадкоємності та розвитку своєї культури, передумовою міжнародного обміну (духовного та інтелектуального) і взаємозбагачення культур різних народів.

Будь-яка НБ спирається на дві засади – повноту комплектування фондів і загальну доступність для читачів. Формування фонду вітчизняних публікацій здійснюється на основі принципів вичерпної повноти комплектування і постійності зберігання. НБ, відповідаючи також за відбір і збереження максимально повного комплексу іноземних видань (відповідно до потреб усього населення держави) та їх бібліографічний облік, консолідує вітчизняну культуру з культурою всесвітньою.

У відповідності до перших двох функцій фонд НБ складають національні (патріотика і екстеріорика) та іноземні публікації. Патріотика включає матеріали (рукописи, стародруки, книги, брошури, газети, журнали, патентні, нормативні та інші документи), створені на території держави, екстеріорика – матеріали, котрі видані за кордоном держави. Отже, до цієї частини фонду відносяться:

- оригінальні і перекладені праці, виконані громадянами даної країни (незалежно від національності, професійних інтересів авторів тощо);
- праці вихідців з даної країни незалежно від мови публікації;
- праці іноземних авторів про цю країну тощо.

Фонд іноземних публікацій складається з матеріалів, що відповідають запитам і потребам громадян даної країни, і використовується (чи може бути використаний) в роботі або задовольняє їх особисті інтереси. Як влучно зазначає російський соціолог Б. Дубін, НБ, на відміну, скажімо, від масової бібліотеки, працює в режимі постійного накопичення, тому що її фонди повинні відбивати реальну картину буття національної культури. Можна навіть сказати, що саме в НБ національна культура існує в систематизованій повноті. “Будь-яка прогалина в комплектуванні – це ампутація якоїсь частини національного досвіду”¹⁰.

Реалізація функції бібліографічного обліку передбачає створення джерела бібліографічної інформації. Основними формами бібліографічної продукції НБ є видання поточного та ретроспективного обліку вітчизняних публікацій і національного зведеного каталога, котрий включає ретроспективну національну бібліографію. Сьогодні така робота виконується на базі автоматизованого банку даних (машиночитана бібліографічна інформація), в тому числі і щодо іноземних публікацій. Серед проблем бібліографічного обліку, що стоять перед НБ, однією з найважливіших є створення “Загального національного каталога”, котрий повинен включати відомості про фонди усіх великих бібліотек країни.

Сучасна концепція НБ розглядає національну бібліографію як неодмінну функцію національної бібліотеки. Поряд з такими функціями, як створення повного фонду видань, що публікуються в країні, зберігання депозитарного примірника національних публікацій, підбору іноземної літератури, співіснують і суто бібліографічні: публікація поточної національної бібліографії, планування і координація бібліографічної інформації, що створюється в країні, а також складання ретроспективної національної бібліографії. Про це неодноразово вказувалося в документах ЮНЕСКО, ІФЛА (Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій та установ, Гаага, Нідерланди), ФІД (Міжнародна федерація з документації, Гаага, Нідерланди) тощо. Так, у 1970 р. ЮНЕСКО в своїх рекомендаціях для міжнародної стандартизації бібліотечної статистики визначила, що НБ, котрі носять таку назву, повинні бути національними бібліографічними та інформаційними центрами, що ведуть поточну і ретроспективну національну бібліографію. “Бібліотеки, – зазначалось тут, – котрі називають себе “національними”, але не відповідають за своїми функціями таким установам, не повинні входити в категорію “національних бібліотек”¹¹.

Те ж саме було підтверджено на Паризькому конгресі з питань національної бібліографії (1977), на якому йшлося про національний

бібліографічний центр, котрий в оптимальному варіанті повинен входити в НБ. У прийнятому на конгресі документі "Міжнародні вимоги до національного бібліографічного агентства: погодження мети, функцій, основи" виділені такі головні завдання:

- підготовка бібліографічних записів документів у відповідності з національним законодавством про обов'язковий примірник і видання національних бібліографічних покажчиків у друкованій та інших фізичних формах;
- підготовка бібліографічних записів у відповідності з міжнародними стандартами ІСБД (Міжнародний стандарт на бібліографічний опис) і кодами ІСБН (Міжнародний стандартний книжковий номер), ІССН (Міжнародний стандартний серіальний номер);
- встановлення форм імен національних авторів (індивідуальних і колективних), однакових заголовків.

Крім цього, національні бібліографічні центри мають такі додаткові функції:

- обмін бібліографічними записами в різних формах;
- отримання документів за законом про обов'язковий примірник;
- проставлення міжнародних стандартних номерів;
- централізована підготовка каталогізованих записів у вигляді карток і машиночитаних стрічок; проведення каталогізації у виданні (КВУ);
- участь у розробці бібліографічних стандартів і каталогізаційних правил;
- проведення семінарів, курсів із впровадження нових каталогізаційних правил.

Національний бібліографічний центр може займатися складанням зведених та ретроспективних каталогів вітчизняних видань, а також створювати в своєму складі національну службу для реєстрації серіальних видань з виходом у Міжнародну систему даних про серіальні видання¹². В "Рекомендаціях" окремо відзначалось, що найбільш економічним по відношенню до ресурсів і персоналу є обособлення національних бібліографічних центрів як окремих адміністративних одиниць у складі національної бібліотеки або іншої бібліотеки, якій доручили її функції.

Рекомендації конгресу значно поживили роботу вже існуючих національних бібліографічних агентств і увійшли до статутів новостворених агентств. За підтримкою ЮНЕСКО були здійснені дослідження, котрі допомогли впровадженню національного бібліографічного обліку і його головних умов, приміром, розробці моделі закону

про обов'язковий примірник. Рекомендації і робочі документи конгресу (1977) отримали подальший розвиток на Міжнародній нараді з проблем каталогізації організацій ІФЛА і ЮНЕСКО в 1982 р., на інших міжнародних форумах. Результатом цього стала реалізація програми УБО національними бібліотеками розвинених країн світу, поживавлення процесу створення національної бібліографії в Африці, Океанії, Південній Америці. На 57-й сесії ІФЛА (Москва, 18–24 серпня 1991 р.) відзначалося, що програма УБО (з 1988 р. УБО/ММАРК) постійно наголошує на відповідальності кожної країни за становище своєї національної бібліографії, тобто розвиток самої програми залежить від створення оптимальної моделі національної бібліографії в кожній окремій країні¹³.

Відчуження функції національної бібліографії від головних функцій НБ – результат монополії держави на інформацію, в тому числі, на бібліографічну. У тоталітарних державах національна бібліографія завжди підпадала під жорстоку цензуру. Згадаймо “Бібліографію Французької імперії” за Наполеона I або “Книжну летопись” царської Росії, що видавалася Головним управлінням у справах друку Міністерства внутрішніх справ.

Прикладом, що підкреслює можливість окремого існування НБ і національного бібліографічного центру, деякою мірою може бути Україна. Дійсно, тут, у Києві, в лютому 1919 р. Ю. Меженко відкрив Головну книжкову палату, в 1922 р. була відкрита палата в Харкові. Однак це було зроблено тому, що Ю. Меженко не міг у 1919 р. спертися на національну бібліотечну установу (ВБУ) тому, що вона сама знаходилася ще в зародку. А відкриття Книжкової палати в Харкові пояснювалось тим, що це місто з грудня 1919 до червня 1934 р. було столицею, і українські більшовики намагалися зосередити в ньому всі центральні установи своєї опереткової, фактично не існуючої держави. Надалі Україна залишилася без національної бібліотеки.

В Росії Книжкова палата була заснована 27 квітня (10 травня) 1917 р., яка згідно з декретом 1920 р. є окремим, відділеним від бібліотек, контрольним органом. З 1936 р. вона стає Всесоюзною книжковою палатою (ВКП). ВКП швидко перетворилася в суто імперську організацію з відчутною цензорською, наглядовою метою, що, як вірно зауважують О.І. Обрізан та А.В. Кротков, привело до того, що в “потужне силове поле потрапили самі джерела державної бібліографічної інформації”¹⁴. До того ж ця загальноімперська інституція проводила політику так званого “зближення культур”, що означало для провінцій імперії беззастережну русифікацію. На сторінках “Совет-

ской библиографии” останнім часом неоднаразово давалась оцінка ВКП як громіздкої, малоефективної організації, неспроможної надавати оперативну поточну інформацію і нездатної вирішувати актуальні проблеми створення репертуару російської книги. Надалі ВКП, мабуть, об’єднається з НБ Росії, оскільки статус її як окремої інституції консервуватиме її відомчу ізоляцію від загальних проблем книжкової культури Росії, що “буде зберігатися, доки громадськість відключена від відомчих проблем книжково-палатної бібліографії, котра не сприймається як державна, загальнонаціональна. Вина лягає на відомчу відокремленість системи”¹⁵. Останнє стосується і Книжкової палати України, котра не зможе вижити в нових умовах без злиття з майбутньою НБ України. Сучасний її стан це тільки підтверджує.

Міжнародний досвід показує, що сама НБ повинна взяти на себе завдання, які під силу відокремленому від національної книжкової політики бібліографічному агентству. Книжкові палати тепер уже незалежних країн колишнього СРСР повинні поступово увійти до складу своїх НБ і стати дійсно національними бібліографічними центрами, що забезпечать поточний та ретроспективний облік книжкової продукції, нададуть національній бібліографії можливість подолати вузькі рамки тоталітарно-державного обліку та інтегрувати її в міжнародний бібліографічний рух (через НБ як частини НАТІС), гарантують кожній країні вихід до світової бібліографічної інформації. А це, ясна річ, потребує уніфікації найважливіших процесів бібліотечно-бібліографічної діяльності, впровадження міжнародних стандартів для процесів каталогізації та бібліографування, надання виданням міжнародного книжкового і серіального номеру, комп’ютеризації бібліотек, удосконалення закону про обов’язковий примірник, автоматизації та механізації бібліографічних процесів. Саме необхідність автоматизації бібліографічних процесів в НБ, яка надає можливість, крім всього іншого, об’єднати завдання поточної та ретроспективної національної бібліографії, становить додатковий вагомий аргумент на користь доцільності співіснування симбіозу НБ і центру національної бібліографії. “Не випадково у Великобританії, – пише згадувана вже Н. Тюліна, – що відома своєю відданістю традиціям, Бюро національної бібліографії, що здавна було самостійним, в умовах автоматизації було передано під начало Британської бібліотеки. Без сумніву, що і для нас (російських фахівців. – П.Г.) настав час ретельної об’єктивної, економічно обумовленої переоцінки становища, котре склалося в цій галузі. Надто великі будуть майбутні втрати на автоматизацію (курсив. – П.Г.), щоб прийняти status quo як її непохитну організацій-

ну основу"¹⁶. До того ж, продовжує свою думку Н. Тюліна, книжкові палати працюють лише з творами друку, хоч в усьому світі нетрадиційні форми публікацій вже визнані рівноправними з друкованою продукцією і разом з нею підлягають бібліографічному обліку. Відставання в цьому (це стосується як Росії, так значно більше і України. – П.Г.) веде до великих інформаційних прогалин¹⁷, заповнити які має НБ шляхом розширення реєстру можливих публікацій і на базі нового закону про обов'язковий примірник почати їх бібліографічний облік.

Вирішення вищевказаних проблем повинно лягти в основу діяльності докорінно реформованої національної бібліографії, котру по праву називають "свідком національної пам'яті"¹⁸ і яка з відродженням НБ зможе стати важливим чинником розвитку економіки, науки, освіти та культури незалежної України.

¹ Тюліна Н.И. О некоторых аспектах культурной миссии национальных библиотек // Сов. библиотековедение. – 1990. – № 4. – С. 19.

² Здобнов Н. Библиография как историческая дисциплина // Наука и жизнь. – 1988. – № 5. – С. 128.

³ Malkles L.-N. Notions fondamentales de Bibliographie. – Paris, 1972. – P. 24.

⁴ Проблемы национальной библиографии : Сб. науч. тр. – Л., 1990. – С. 4.

⁵ Conover H. Current National Bibliographies. – Washington, 1955. – P. 1.

⁶ Linder L. National bibliography // Essays on bibliography. – Metuchen, 1975. – P. 216–229.

⁷ Гуменюк М.П. Підсумки необхідні: до проблеми створення повної бібліографії української книжки // Біля джерел української радянської бібліографії. – К., 1991. – С. 88–89.

⁸ Левин Г.Л. Национальная библиография в многонациональном государстве // Сов. библиогр. – 1991. – № 2. – С. 35.

⁹ Тюліна Н.И. Национальная библиотека : Опыт типолог. развития. – М., 1988. – 183 с. ; Еє же. О некоторых аспектах культурной миссии национальных библиотек // Сов. библиотековедение. – 1990. – № 1. – С. 19–27; "Национальная библиотека: что это такое?" : Размышления о книге Н. Тюлиной "Национальная библиотека" // Библиотекарь. – 1990. – № 1. – С. 24–25.

¹⁰ Дубин Б.В. Флагман идет ко дну // Сов. библиогр. – 1990. – № 3. – С. 3–15.

¹¹ Nacional Library // ALA. Word Encyclopedie of Library and Information Services. – 2nd ed. – 1986. – Vol. 4. – P. 101.

¹² Джиго А.А., Сухоруков К.М. Основные функции национальных библиографических центров // Книга. Исследования и материалы. – 1991. – Сб. 62. – С. 48–49.

¹³ Муратов А.А., Семеновкер Б.А. Будущее государственной библиографии в свете сессии ИФЛА // Сов. библиогр. – 1991. – № 6. – С. 129.

¹⁴ Обризан А.И., Кротков А.В. О деполитизации государственной библиографии в СССР // Там же. – № 2. – С. 27.

¹⁵ Там же. – С. 29.

¹⁶ Тюлина Н.И. О некоторых аспектах культурной миссии национальных библиотек // Сов. библиотековедение. – 1990. – № 4. – С. 23.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Beaudiquet M. National Bibliography as Witness of National Memory // IFLA Journal. – 1992. – N 2. – P. 119–123.

II. ДОСЛІДЖЕННЯ ФОНДІВ

Г.П. Півторак

*доктор філологічних наук, професор
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України*

КИЄВОРУСЬКА ПИСЕМНІСТЬ XI–XIII СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Найважливішим джерелом вивчення мовної ситуації в Київській Русі та ранньої історії окремих східнослов'янських мов були і залишаються києворуські писемні пам'ятки. Дійшли вони до нас, на жаль, лише починаючи з другої половини XI ст. і розподіляються з географічного погляду дуже не рівномірно: їх зовсім немає з Рязанської, Ростово-Суздальської і Чернігівської земель, вони відсутні аж до XIII ст. з територій Волго-Окського межиріччя, Верхньої Наддніпрянщини, усього сучасного білоруського мовного ареалу, а з Києва і Київщини збереглися переважно їхні пізніші копії.

Значно більше писемних джерел маємо від наступного періоду – XVI–XVII ст. (особливо ділової писемності часів Великого князівства Литовського), кількість яких в Україні й Білорусі обчислюється кількома тисячами томів оригінальної й перекладної літератури різних жанрів. Усі ці джерела є надійною базою історичного мовознавства, основне завдання якого за більш, ніж столітній період його існування не змінилося: це – всебічне дослідження мови писемних пам'яток різних епох і на цій науковій основі відтворення історії мови свого чи інших народів як однієї з найважливіших ознак кожної нації. Проте досягнення східнослов'янського і особливо українського та білоруського історичного мовознавства далеко не співмірні з наявною надзвичайно багатою джерелознавчою базою. Ця скромність результатів пояснюється багатьма причинами, серед яких і суспільна байдужість до історичних досліджень за комуністичного режиму, коли офіційні ідеологи рекомендували вченим спрямовувати всі сили на побудову “світлого майбутнього” й не заохочували “порпання в історичному мотлоху”, і нестача у зв'язку з цим висококваліфікованих кадрів, котрі в деяких галузях науки про минуле майже зникли зовсім (наприклад, у палеографії), і недостатня розпрацьованість методів лінгвіс-

тичних досліджень писемних пам'яток на рівні сучасного світового наукового прогресу та ін.

У наш час, коли помітно зріс науковий і суспільний інтерес до історії, до витоків, часу виникнення та особливостей раннього розвитку кожної східнослов'янської мови, створилися сприятливі передумови і для відродження історичного мовознавства, але це має відбуватися на широкій науковій базі й на вищому науковому рівні.

Коштовність пам'яток киеворуської писемності XI–XIII ст. як джерела лінгвістичних досліджень значно знижується невідповідністю мови ранньої східнослов'янської писемності, представленій переважно конфесійними текстами старослов'янською мовою за руською редакцією (тобто церковнослов'янською мовою), тогочасному народному мовленню. У цих пам'ятках, як відзначав Л.А. Булаховський, “традиційне письмо, староболгарський склад словника, книжно-церковне коло понять та способів висловлювання думки – все це великою мірою закриває від нас живу народну стихію південноруської мови того часу, даючи їй виступати на поверхню лише більш-менш випадково”¹. Основна причина такого становища полягала в основоположних настановах давньоруських книжників, які вважали, що живе народне мовлення не слід відбивати у священній церковній мові, котра виконувала в той час функції книжкової мови. Перед живомовними рисами було поставлено міцний бар'єр. Через це місцеві діалектизми вкрадалися до церковнослов'янських текстів непомітно і, як правило, всупереч бажанню писарів².

Не набагато більше свідчень про особливості народнорозмовної мови в різних регіонах Київської Русі містять і пам'ятки киеворуської світської писемності: як відомо, руська писемно-літературна мова київської епохи формувалася на основі не територіальних діалектів, а розмовного мовлення вищих прошарків міського населення, яке відрізнялося від діалектів більшим ступенем єдності внаслідок впливу Києва, широких політичних і торговельних зв'язків між містами тощо³. Крім того, і над світською писемністю помітно тяжіли усталені форми письма і традиційна орфографія, консервативність якої, як правило, недооцінюється. Навіть новгородські берестяні грамоти, написані простими людьми з приводу поточних життєвих проблем, створювалися з урахуванням певних норм графіки й орфографії, через що вони не відбивають безпосередньо живої мови їхніх авторів⁴. Таким чином, хоч деякі діалектні фонетичні, граматичні і лексичні риси, що згодом стали характерними особливостями української, російської та білоруської мов, фіксуються у киеворуських пам'ятках уже з XI–XII ст.⁵, самі ці

пам'ятки не дають ні чіткого уявлення про народне мовлення різних давньоруських регіонів, ні відомостей про місце, час і послідовність виникнення в ньому діалектних явищ на різних мовних рівнях. Уже цей факт не дає можливості адекватно відтворити діалектну диференціацію східнослов'янської етномовної території в епоху Київської Русі лише на основі свідчень пам'яток києворуської писемності, у зв'язку з чим виникає настійна необхідність зіставляти ці свідчення (насамперед, описки й орфографічні варіанти) з відповідними діалектними (лінгвогеографічними) даними.

Справа ускладнюється ще й тим, що ранні києворуські пам'ятки X і першої половини XI ст. до нас не дійшли, хоч вони напевне були, а ті, що збереглися, починаючи з другої половини XI ст., відбивають той етап, коли в східнослов'янських діалектах уже давно могли існувати мовні особливості, що нині є диференційними ознаками окремих східнослов'янських мов. Тому наявність навіть незначної кількості таких локальних рис у найдавнішій східнослов'янській писемності, якщо вони трапляються в пам'ятках тільки певного регіону, а потім усе частіше повторюються в пізніших рукописах з цієї самої території, у більшості випадків слід сприймати не як випадкові помилки, а як відбиття відповідних діалектних явищ. Цілком ясно, що фіксація певних діалектних рис у відзначених пам'ятках може свідчити лише про те, що в середині XI ст. та чи та діалектна риса вже існувала, а її формування за елементарною логікою треба відносити до давнішого періоду: по-перше, немає жодних підстав припускати, що нові діалектні риси не були зафіксовані в давніших пам'ятках, які не збереглися; по-друге, традиційна києворуська (як і церковнослов'янська) орфографія свідомо уникала будь-яких простомовних написань (отже, відсутність певної діалектної риси в пам'ятках ще не означає, що її не було в тогочасному усному мовленні) і, по-третє, поки народнорозмовна риса, виникнувши в діалектному середовищі, ставала настільки звичною для освіченого міського писаря, що мимовільно потрапляла до книг, минало багато часу. Таким чином, якщо стародавні писарі, всупереч традиції, припускались помилок, відбиваючи нові мовні риси, то це означає, що на той час (а не з того часу!) така вимова не тільки стала характерною для носіїв відповідних народних говірок, але й міцно прижилася, усталилася у мовленні грамотної частини населення міст і монастирів⁶.

У практиці досліджень києворуської писемності й досі переважає традиційна і суперечлива звичка: з одного боку, для встановлення хронологізації виникнення різноманітних діалектних рис у східно-

слов'янських говорах єдиним доказом вважається час їх фіксації в киеворуських пам'ятках, а, з другого боку, не згасає тенденція не довіряти свідченням ранніх писемних пам'яток і висувати припущення, що ті чи інші діалектні риси, засвідчені в тій чи тій пам'ятці, очевидно, не відбивають місцевих мовних особливостей, а є випадковими описками або ж тлумачаться іншими причинами, наприклад, впливом староболгарських оригіналів і, таким чином, до східнослов'янської історичної діалектології ніякого відношення нібито не мають.

Твердження про неправомірність використання свідчень староболгарської писемності для реконструкції ранньої історії східнослов'янських діалектів у принципі логічні, але не переконливі. Ще Л.А. Булаховський, відзначаючи спільність деяких рис української мови (як і інших східнослов'янських) з південнослов'янськими мовами, вважав, що це свідчить "про дуже давні мовні зв'язки тих племен, з яких утворилися східнослов'янські, з тими, які пізніше стали південнослов'янськими, в час ще до того, як східнослов'янська група набула своїх окремих рис"⁷. У зв'язку з цим слід звернути увагу насамперед на той загальновідомий факт, що такі діалектні риси, як, наприклад, злиття голосних *ы, і* в один звук *и*, ствердіння шиплячих та ін., зафіксовані в староболгарських оригіналах з різною послідовністю, не є штучними написаннями, а відбивають відповідне діалектне явище⁸, оскільки староболгарська писемна мова, її різні правописні школи базувалися на певних групах народних говорів. Староболгарські ж говори (переважно східні), як і деякі інші південнослов'янські діалекти, як відомо, були генетично пов'язані зі східнослов'янськими і значною мірою – із західнослов'янськими говорами. Численні східнослов'янсько-південнослов'янські ізоглоси та ізолекси часто з чіткою проекцією їх на конкретні регіони (українсько-сербські, українсько-болгарські, білорусько-болгарські, полісько-болгарські, полісько-сербські, полісько-македонські і т.д., і т.п.), кількість яких завдяки зусиллям дослідників неухильно зростає, не можуть бути достовірно витлумачені міжслов'янською інтерференцією або прямими запозиченнями. Їх вірогідніше пояснювати генетичними причинами, зокрема, тим, що ще до масової міграції слов'ян на Балкани (тобто в умовах сусідства різних слов'янських племен у межах їхньої спільної прабатьківщини) у східнослов'янському регіоні вже існували значні діалектні відмінності і виникали нові мовні особливості, відбувалися певні діалектні процеси чи, принаймні, зароджувалися їхні тенденції або намічалися певні імпульси, які пізніше розвивалися, реалізовувалися і завершувалися паралельно у східно- і південнослов'янських

діалектах або частіше з деяким хронологічним випередженням в останніх. Коли ж разом із книгами південнослов'янського походження у східнослов'янське мовне середовище проникали й південнослов'янські (переважно староболгарські) діалектні риси, вони іноді збігалися з мовними тенденціями, що розвивалися у східнослов'янських говорах, через що досить прихильно сприймалися місцевими писарями, які в основному поблажливо ставилися до староболгарських мовних особливостей, переносючи якусь їх частину до своїх книг. Характерно, що досить багато мовних рис, спільних для південно- і східнослов'янських мов, із часом усе частіше проникають і в оригінальні києворуські писемні твори різних жанрів. Таким чином, південнослов'янські пам'ятки, значно давніші від уцілілих східнослов'янських, на нашу думку, можуть пролити певне світло й на хронологізацію та первісну локалізацію виникнення деяких мовних тенденцій і процесів у колись спільному для обох слов'янських груп етномовному ареалі.

Констатуючи спорадичне і стихійне проникнення східнослов'янських рис у києворуську писемність, дослідники досі не дають відповіді на питання про те, з якого часу і якими дозами відбувалося це проникнення. Під таким кутом зору києворуські пам'ятки ще ніхто не вивчав. Більшість дослідників різних поколінь, починаючи від О.І. Соболевського та О.О. Шахматова, переважно лише вказували на наявність тих чи інших діалектних фонетичних рис у києворуській писемності. Оскільки про це йшлося, як правило, у виданих університетських курсах лекцій, у навчальних посібниках для студентів або в академічних граматиках, тобто у виданнях із наперед встановленим і досить обмеженим обсягом, у них наводилося лише по декілька прикладів діалектних рис з вузького кола пам'яток, і мимоволі створювалося враження, що таких прикладів мало і відбивають вони швидше випадкові описки, аніж живомовні особливості.

При фронтальному обстеженні навіть найвідоміших і найпопулярніших києворуських пам'яток (Остромирового Євангелія, Ізборників 1073 і 1076 рр., новгородських Міней XI ст., Архангельського Євангелія 1092 р., Туровського Євангелія XI ст., Галицького Євангелія 1144 р., учительного Євангелія Костянтина Болгарського XII ст. та багатьох інших) виявляється, що вже в найдавніших східнослов'янських писемних джерелах, тобто з другої половини XI ст., зафіксовано десятки й сотні прикладів, що відбивають відомі діалектні риси, процеси і явища – такі, як акання, новгородські цокання і чокання, ствердіння шиплячих, *р* і *ц*, а в пам'ятках із території сучасної

України – перехід вибухового *g* у фарингальний *h*, злиття голосних *ы*, *і* в *и*, зближення ненаголошених *е* – *и*, перехід *ѣ* в *і*, *е* та ін., що є характерними особливостями сучасної української мови. Але з якого часу ці риси з окремих, хоч і частих описок переростають у мовну систему? Як визначити мову пам'ятки, в якій у різних комбінаціях виступають східнослов'янські та церковнослов'янські мовні риси й особливості?

Відповісти на ці й подібні питання чітко й однозначно, як правило, поки що не вдається, особливо коли в мові пам'яток поєднуються елементи різних стилів, різних мовних типів і навіть різних мов. У таких випадках ми нині, як і в минулому столітті, аналізуємо пам'ятки шляхом візуальних спостережень, і стосовно співвідношення в них церковнослов'янських, киеворуських книжних та народнорозмовних елементів використовуємо ті ж самі визначення, якими користувалися дослідники і в минулому столітті: *багато* – *мало*, *більше* – *менше*, *переважно*, *частково*, *зрідка*, *інколи*, *іноді*, *більшість*, *переважна більшість*, *у більшості випадків*, *поодинокі випадки*, *окремі приклади* і т.п. Звичайно, без цього також не обійтися (ми навіть з такою методикою досліджень зробили далеко не все, що на цей час можна було зробити). Але йти з нею у ХХІ ст., і тільки з нею, – це все одно, що приїхати на космодром возом, запряженим волами.

Нині проблема полягає в тому, щоб у наш комп'ютерий вік світові досягнення науки і техніки поставити на службу не тільки сучасного мовознавства (що до речі, вже успішно здійснюється), але й мовознавства історичного. Я переконаний у тому, що істотні якісні зрушення у вивченні історії східнослов'янських мов настануть лише тоді, коли писемні пам'ятки буде "читати" комп'ютер за спеціально створеними програмами. Зрозуміло, що це – справа досить далекого майбутнього, але свідомо перекладати її на плечі прийдешніх поколінь навряд чи доцільно. Хоч твердження про те, що в цьому напрямку ніде нічого не робиться, було б, мабуть, несправедливим, проте істотних результатів, які б мали значний науковий резонанс, на жаль, поки що немає. Прискорити їх появу можна було б через співробітництво академічних і вузівських учених та міжнародну наукову кооперацію із залученням висококваліфікованих програмістів і координацією зусиль щодо створення відповідних комп'ютерних програм.

Оновлені фактичні дані з історичної фонетики, граматики та лексикології як української, так і інших слов'янських мов, одержані за новими методиками досліджень, стануть також надійною базою для створення нових підручників та навчальних посібників для середніх

шкіл і вузів. Підвищення наукового рівня викладання курсів з історичного мовознавства, без сумніву, сприятиме зростанню освіченості не тільки філологів, але й усього суспільства в цілому. Тоді в суспільній свідомості стануть переважати наукові підходи й до історії свого народу та його мови і значно зруйнується база як для нігілізму й комплексу меншовартості, так і міфотворчості й нічим не обґрунтованих фантазій, що нині поширюються через численні посібники, газетно-журнальні видання, засоби масової інформації і дискредитують сучасну україністику перед усім цивілізованим світом.

¹ Булаховський Л.А. Питання походження української мови // Вибрані пр. : В 5 т. – К., 1977. – Т. 2: Українська мова. – С. 50.

² Ягич И.В. Отчет о присуждении Ломоносовской премии за 1883 год с приложением // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности Императ. Акад. наук. – 1884. – Т. 33, № 2. – С. 89.

³ Савченко А.Н. История народно-разговорного языка диалектного типа в ее отношении к истории литературного языка в его письменной и устной формах // Общие проблемы диалектологии и истории языка. – М., 1969. – С. 6–9.

⁴ Жуковская Л.П. Новгородские берестяные грамоты. – М., 1959. – С. 16, 86.

⁵ Булаховський Л.А. Питання походження української мови. – С. 50–87.

⁶ Пор.: Хабургаев Г.А. "Изоглоссная стратиграфия" – основа локализации и хронологизации языковых изменений // Лингвогеография, диалектология и история языка. – Кишинев, 1973. – С. 194; Хабургаев Г.А. Этнонимия "Повести временных лет" в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – М., 1979. – С. 57.

⁷ Булаховський Л.А. Питання походження української мови. – С. 131.

⁸ Про значну роль східних слов'ян у болгарському етногенезі див.: Державин Н.С. История Болгарии : В 3 т. – М. ; Л., 1945. – Т. 1. – С. 229; Третьяков П.Н. Восточнославянские черты в быту населения Придунайской Болгарии // Сов. этнография. – 1948. – № 2. – С. 174–176; Рыбаков Б.А. К вопросу об образовании древнерусской народности // Тез. докл. и выступлений сотрудников Ин-та истории материаль. культуры АН СССР, подгот. к совещ. по методологии этногенет. исслед. – М., 1951. – С. 21; Прилипко Я.П. Етнокультурні зв'язки болгар і східних слов'ян (на матеріалі одягу). – К., 1964. – С. 129–130, та ін.

**ГРАФІКО-ОРФОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
СТАРОУКРАЇНСЬКОГО УЗУСУ
В ПРАВОПИСІ ГОЛОСНИХ КОНФЕСІЙНИХ
РУКОПИСНИХ ПАМ'ЯТОК
ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XIV – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVII СТ.**

У староукраїнському конфесійному письменстві в останній чверті XIV – першій чверті XVII ст. становлення графіко-орфографічних норм відбувалося на основі взаємодії двох правописних систем – давньоруської та південнослов'янської. Правописний узус, що ґрунтувався на давньоукраїнській (давньоруській) орфографічній традиції періоду Київської Русі, з останньої чверті XIV ст. починає зазнавати суттєвих змін. Ці зміни пов'язані з орфографічною реформою XIV ст. релігійних текстів, яка спочатку проходила на Афоні та згодом поширилася на Балканах, і безпосередньо – з реформою, проведеною в Болгарії в останній чверті цього століття патріархом Євфимієм Тирновським, яким була здійснена перша загальна кодифікація слов'янської конфесійної кириличної писемності.

У староукраїнському правописі історія передачі голосних звуків є складною та суперечливою, що пов'язано з традиційно прийнятою багатодуплетністю букв при передачі голосних звуків.

За об'єкт даного дослідження взято 20 конфесійних пам'яток кінця XIV – початку XVII ст., написаних церковнослов'янською мовою української редакції і староукраїнською мовою, півуставом та “новим українським” уставом, які зберігаються, переважно, в Інституті рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України.

Під час роботи вивчено орфографію близько 17 тис. словоформ і встановлено такі загальні особливості у вживанні букв на позначення голосних звуків:

І. Букви на позначення звуків А та А йотованого

У давньоукраїнській писемності давніруського періоду буква **А** вживалася на початку слів та після твердих приголосних; **Ѧ** – після м'яких приголосних; **Ѧа** – на початку слів та після голосних.

Буква А

Староукраїнські конфесійні рукописні пам'ятки в останній чверті XIV – першій чверті XVII ст. букву А послідовно фіксують на початку слів та після твердих приголосних (про вживання А після шиплячих див. далі): азъ 3 зв., възврататса 11 зв., знаємъ 11 (КП 1397 р.); александрьскаго 296, братьа 299 зв., манастири 298 (Пр. 80-х рр. XV ст.); аггль 17, дръжавны 170 зв., во книга^х 181 (Єв. 40-х рр. XVI ст.); аминь 274, зара³ 272, цѣлованіа 305 (ЄУ 1604 р.).

Під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом з останньої чверті XIV ст. починає поширюватися вживання букви А на позначення йотованого звука А в позиції після голосних.

Ця середньоболгарська норма – відсутність йотації А – поширюється тільки з XV ст. і переважно в пам'ятках, списаних з південнослов'янських: възлежаніа 134 зв., мовсеа 191 зв., піаше 196 (Єв. 1423 р.); дневныа 111 зв., набоаціимса 113 зв., ѡбрадованнаа 112 (ЄМ 90-ті рр. XV ст.). У пам'ятках, переписаних з давньоруських, А йотоване без йотації трапляється лише одинично: бжіа 297, дроугыа 297 (Пр. 80-х рр. XV ст.); дааще 35, нбѣныа 110 зв. (ЧМ 1489 р.); приали 213 зв. (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.).

У XVI ст. передача А йотованого без йотації набуває значного поширення: блгаа 153 зв., євѣліа 257, оуа звлєнна 258 (ЄУ поч. XVI ст.); аѡѡпасіа 362 зв., безаконіа 31, євфїміа 349 зв. (Єв. 40-х рр. XVI ст.); архимандритіа 4, благословеніа 5, діаконѣ 2 (ПП 1553–1554 рр.); въз'несеніа 338, знаменіа 315 зв., пісаніа 336 зв. (ЄП 1556–1561 рр.); анѣдреа 43, братіа 6, Остафіа 27 (Син. кін. XVI ст.).

У кінці XVI – на початку XVII ст. такі написання стають унормованими: антїѡхїани^и 1, дѣанїи 1, сьмѣтныа 7 зв. (Ап 1600 р.); во^дныа 1, дѡвныа 137, посѣщеніа 43 зв. (УМ поч. XVII ст.); антїѡхїа 348 зв., бжествєныа 138, прѣвовѣріа 5 зв. (К 1615 р.).

Букви Іа, А

Використання в конфесійних пам'ятках написань А йотованого без йотації призвело до порушення сформованої давньоруської традиції у вживанні букв А, Іа.

Іа, А на початку слів. У XV – першій чверті XVII ст. перевага надається традиційному написанню на початку слів букви Іа; вживання за середньоболгарською нормою в цій позиції А наявне тільки спорадично: іавиль 209, іавиласа 7 зв., іадаше 2 зв. / авиласа 7, ако 1 зв. (ЧМ 1489 р.); іав'леніа 211 зв., іакы 243 зв., іасно 337 зв. (ЄП 1556–1561 рр.); іазыки 348 зв., іаростно 219 зв., іаснѣе 4 / азыци 219 (К 1615 р.).

Букви Ъ, Є на місці А

В орфографії конфесійних рукописних пам'яток під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом наявне вживання букв Ъ, Є на місці А.

Використання букви Ъ на місці А фіксується одинично: помышлѣжши^х 13 (Єв. 1423 р.); ѿ латынѣхъ 3 (ПП 1553–1554 рр.); со свѣдѣнікомъ 4 (Син. кін. XV ст.); дивлѣхъж^жса 7, явлѣаса 5 (Ап. 1600 р.); в монастырѣхъ 224 зв. (К 1615 р.).

Буква Є на місці А в останній чверті XIV – першій половині XVI ст. пишеться спорадично, і переважно в словах, в яких її вживання в цій позиції усталилося традиційно: людемъ 37, людехъ 4 зв. (КП 1397 р.); заповѣде^х 136 зв., людемъ 145 (Єв. 1423 р.); веще^х 170 зв., заповѣде^х 170 зв. (Єв. 40-х рр. XVI ст.).

З другої половини XVI ст. поширюється написання з Є: вещехъ 204 зв., въ дѣехъ 205, заповѣдехъ 204 зв. (ЄП 1556–1561 рр.); д'ва^дцет^х 69, любыдеемъ 191 зв., місяць 396 (Ап 1568 р.); ѿ кнѣзехъ 3 зв., по монастырехъ 5 зв., память 6 (Син. кін. XVI ст.). Вони наявні і в першій чверті XVII ст.: людемъ 70 зв. (МС 1600 р.); людемъ 304, люде^м 271 зв., хитросте^м 349 зв. (ЄУ 1604 р.); ѿ коне^х 85 зв., люде^м 84 зв. (ТЦ 1608 р.).

II. Букви на позначення звуків Є та Є йотованого

У давньоруському узусі звук Є передавався буквами: Є широкою, Ю, є вузькою, рідше – Ъ, Ь. Звук Є йотований переважно позначався буквою Ю, згодом – Є широкою.

Далі розглянемо вживання тільки букв Ю, Є широкої та є вузької. Протягом XI – XIII ст. було вироблено таке правило: Ю, та згодом Є широка, пишуться на початку слів та складів, а також після голосних; є вузька – після приголосних.

Буква Ю

У староукраїнській конфесійній писемності до кінця XIV ст. буква Ю виходить з ужитку, її остаточно замінює Є широка. Однак графема Ю, як архаїзм, ще довгий час, аж до XVI ст. включно, в поодиноких випадках зустрічається в писемних пам'ятках як на своєму місці – на початку слів та після голосних, так і після приголосних: юст^х 191, ѿправданыемъ 168, своємоу 16 зв. (КП 1397 р.); пригвозд^жюенъ 209 (ЧМ 1489 р.); єрієтицехъ 6 зв., родитєле 309 зв., оумножение 310 (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.); хотаціє 80 (ПП 1553–1554 рр.); єв^лліє 10 (ЄП 1556–1561 рр.).

Букви Є широка та є вузька

З кінця XIV ст. під південнослов'янським впливом, на чому наголошував Є.Ф. Карський, писарі повертаються до Є великої не перевернутої¹.

Є широка, є вузька на початку слів та після голосних. Буква Є

широка з кінця XIV ст. переважно пишеться на початку слів та після голосних; у цих позиціях також зрідка зустрічається і *є* вузька: *єгда* 41, *єго* 209 зв., *єфіопіа* 90, *безаконіє* 41, *взрадоуємса* 11, *помышляеть* 12 / *его* 209, *есть* 1, *блѣвєніє* 26, *взрадоуетса* 57, *сїніє* 163 зв. (КП 1397 р.).

У XV ст. поступово руйнується орфографічний узус щодо вживання букв *Є* широкої та *є* вузької, за яким *Є* широка писалася на початку слів та після голосних, а *є* вузька – після приголосних.

У більшості досліджених конфесійних пам'яток протягом XV – XVI ст. спостерігається поширення і закріплення нової орфографічної риси, виробленої староукраїнським правописом – *Є* широка пишеться на початку слів, а після голосних і приголосних вживається *є* вузька: *євдокима* 236, *видѣніє* 112 зв. (*ЄМ* 90-х рр. XV ст.); *євѣліа* 9 зв., *разѣмѣте* 132 зв. (*Єв.* 40-х рр. XVI ст.); *єдинороДного* 304, *братіє* 304 зв. (*ЄУ* 1604 р.).

є вузька після приголосних. Буква *є* вузька після приголосних послідовно пишеться до середини XVI ст., а з другої половини XVI ст. ця послідовність порушується вживанням *є*: *веселіє* 5 зв., *горести* 12, *лєсть* 40 зв. (КП 1397 р.); *гліще* 299 зв., *престоупники* 297, *хотєша* 297 (*Пр.* 80-х рр. XV ст.); *бєсѣдова* 44, *венєць* 6, *черноризца* 2 (*ПП* 1553–1554 рр.); *ангєль* 242, *ветѣхїи* 247, *завєдєныє* 114 (*АР* 1568 р.); *башє* 85, *дерзайте* 85, *колєсницами* 87 (*ТЦ* 1608 р.).

Буква *Е*

До староукраїнської графіки буква *Е* була введена під впливом сербських пам'яток. У конфесійному письменстві вона починає використовуватися з кінця XV ст. – послідовно в кінці рядків, і в одиничних випадках – після приголосних. Наприклад, в *Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.*: *боудеМ/* 30, *вє/сєлиє* 20 зв., *наслє/дить* 27 зв.; *бисєрь* 29 зв., *тебѣ* 317, *трѣце* 317; одинично ця графема трапилася після голосного, *вѣторє* 108 зв.

У XVI ст. *Е* спорадично вживається на початку слів, після приголосних, а також у кінці слів та рядків: *недоугы* 92, *мыслєндоу* 280, *бжѣтвє//ною* 49 зв. (*ЄУ* поч. XVI ст.); *ємѣ* 159, *дрєвіє* 133, *разѣмѣте* 132 зв. (*Єв.* 40-х рр. XVI ст.); *имашє* 4 зв. (*ПП* 1553–1554 рр.); *стрѣтей* 3 (*Син. кін. XVI ст.*).

З початку XVII ст. використання графеми *Е* поширюється. У деяких пам'ятках вона пишеться майже паралельно з *Є* широкою на початку слів, іноді й частіше за неї, а також – після голосних та приголосних на місці *є* вузької: *євѣд* 433, *єгипѣта* 304, *єст* 271 зв. / *єгипєтскимъ* 293, *єдинороДного* 304, *єсть* 273 *бєзконєчноє* 300 зв., *бѣосѣасємоМ*

536, братіє 304 зв. / бжїє 304 зв., в'споможеніє 340, ден'ноє 444; безконечноє 300 зв., всего 271, ѿпжщеніа 276 зв. / безконечнаго 294, веселим 304 зв., идолопоклоненіє 433 (УЄ 1604 р.); емѣ 8 зв., епѣпа 86 зв., еретици 4 зв. / ѿвѣал'скыѣ 141, ѿвѣуха 8 зв., епѣпа 89; архієпѣпа 138 зв., второе 138, смышленіємъ 87 / ієрѣлмьскыа 349 зв., ѿбычаємъ 140, оутвержаємъ 13; въпрошені 4, ѿщеніа 89, повелѣ 1 зв. / безчиніа 33, правленіа 138 (К 1615 р.).

Не зафіксовано вживання букви **є** в *СВ 1509 р.*, *ЄП 1556–1561 рр.*, *УМ поч. XVII ст.* та в *ТЦ 1608 р.*

При археографічному дослідженні староукраїнських конфесійних рукописних пам'яток вживання букви **є** може стати одним із засобів ідентифікації часу написання. Правопис цієї графеми переважно в кінці рядків може вказувати, в поєднанні з іншими палеографічними даними, на те, що пам'ятка створена в кінці XV ст., а вживання її переважно після приголосних – на першій половині XVI ст. Коли **є** майже послідовно пишеться на початку слів та після голосних, то можна час написання такої пам'ятки віднести до першої чверті, а можливо й до першої половини XVII ст.

III. Букви на позначення звуку **И**

У староукраїнській орфографії, за давньоруською традицією, до останньої чверті XIV ст. звук **И** позначався буквами **Ѣ** (в одноєрових пам'ятках – через **Ь**) та **И**.

Розглянемо вживання тільки букв **Ѣ**, **Ь**.

З другої половини XIV ст. буква **Ѣ** починає виходити з ужитку, витісняючись буквою **Ь**, а в кінці століття вона зустрічається лише одинично: воды, насытитса 143 зв., дворы 134, источникы 143 зв., покрыѣ 41, пролитыа 112 (КП 1397 р.).

У пам'ятках XV – першої чверті XVII ст. використовується тільки графема **Ь**: любовнымъ 214, манастира 3 зв., ѿпжщены 214 (ЧМ 1489 р.); бедныа 56, грешныкы 35, помышляюще^{мъ} 182 (Єв. 40-х рр. XVI ст.); быває^т 3 зв., дневныа 4, совѣты 3 зв. (Син. кін. XVI ст.); водныа 1, грѣдыа 137, кровонадныѣ 35 (УМ поч. XVII ст.).

IV. Букви на позначення звуків **І** та **І** йотованого

Букви **Ѣ** (**І**), **И**

Буква **Ѣ** в давньоукраїнських пам'ятках (XI–XIII ст.) писалася на початку слів, що вживалися на позначення власних імен, а також, головним чином, після голосних та в кінці рядків, якщо не вистачало місця для широкого **И**; буква **И** – в інших позиціях у слові.

Ѣ (**І**), **И** на початку слів. Староукраїнська конфесійна орфографія успадкувала давньоруську традицію писати букву **Ѣ** (**І**) на початку

власних назв іншомовного походження: земля їерданьська 57 зв.–58, ізраиль 72 зв., іосифово 110 зв. (КП 1397 р.); ірода 136, ієр^сл^м 141 зв., іѡан'нь 137 (Єв. 1423 р.); із'рѣльтескимъ 211 зв., іѡрданьской 218, іудейскихъ 229 (ЄП 1556–1561 р.); ієр^сли^мскыи 1, ієр^сли^мьскыа 349 зв., іоуда 348 зв. (К 1615 р.).

В інших лексемах на початку слів вживалася буква **И**: избави 41, имъ 57, исцѣли 37 (КП 1397 р.); имѣа 2 зв., искѡшенъ 3 зв., исходить 3 (ЧМ 1489 р.); иже 111, узволиса 111, изнеможеъ 113 (ЄМ 90-х рр. XVI ст.); идѡчи 324, изб'ран'нїи 114, искушение 55 (АР 1568 р.); избави 3, именитый 70, исполъненїе 1 (МС 1600 р.).

Ї (І), И перед голосними та Ъ. За південнослов'янською нормою XIV ст. у староукраїнських пам'ятках з кінця XIV ст. перед голосними та **Ь** починає поширюватися буква **Ї (І)**.

Уже в давньоруський період, як зауважують М.О. Соколова та П.Я. Черних, намітилася тенденція використовувати букву **Ї** для позначення звука **І** в позиції перед наступним голосним². Ця тенденція знайшла свій подальший розвиток у староукраїнській писемності кінця XIV ст. Так, уже в КП 1397 р. написання букви **Ї (І)** перед голосними переважають над давньоруськими – через **И**: бл^свенїе 26, ѡбновленїа 37, сїѡнь 65 зв. / бїа 57 зв., ѡставленїе 226 зв.

У XV ст. однастайності у вживанні **Ї (І), И** перед голосними не спостерігається. У правописі одних пам'яток переважає давньоруська традиція: архиєпї^скпомъ 153, бжїю 70, распатїа 213 / захарїа 17 зв. (ЧМ 1489 р.); бжїю 296 зв., єрѣмиєю 299 зв., философию 296 зв. / бжїа 297 (Пр. 80-ті рр. XV ст.). У других – домінує південнослов'янська норма: біаще 154, очїж 199, примете 206 зв. / ан'тиѡхїани^н 135 (Єв. 1423 р.); набоацїимса 113 зв., въ ѡправданїи^х 111 зв., цр^ствїж 113 (ЄМ 90-х рр. XV ст.).

До кінця XV ст. поступово складається таке правило: буква **Ї** пишеться перед голосними, а **И** – після приголосних.

Пам'ятки XVI ст. майже послідовно використовують правописну норму середньоболгарських текстів – написання **Ї (І)** перед голосними, це свідчить про те, що ця норма вже була засвоєна староукраїнськими писарями, хоча спорадичне вживання в цій позиції букви **И** за давньоруською традицією також наявне: архиєп^спъ 1, блголѣщенїа 5, мїрскїй / престжплєнїе 2 (СВ 1508 р.); архиєрѣѡ^м 155 зв., єв^лїа 8, любодѣанїа 55 / архиєрѣе 180 зв. (Єв. 40-х рр. XVI ст.); ігнатїа 12, братїи 6, патріар'хъ 7 / артемиа 11 (Син. кін. XVI ст.).

У середині XVI ст. ця норма була закріплена староукраїнським узусом, що й спостерігається в пам'ятках першої чверті XVII ст., хоча

ще зустрічаються написання з **И**: виденіа 7, ж^Дрѣбій 6, сій 5 зв. / ан'тиѡхїани^П 1 (Ап. 1600 р.); бжіє 304 зв., смію 272 зв., хр^Стіа^Пскіи 390 / хр^Стіа^Пски^М 285 зв. (ЄУ 1604 р.); величіє^М 86 зв., достоаніа 86 зв., придоша 87 / при^Дверію 84 зв. (ТЦ 1608 р.).

Ї (И) після приголосних. У досліджених пам'ятках в останній чверті XIV – першій чверті XVII ст. зустрічається, хоча й спорадично, південнослов'янська норма вживання букви **Ї (И)** після приголосних: вдовіцю 131 зв., вєхїтіті 12 зв., іазыці 3 (КП 1397 р.); сімонови 159, слышаци 154 (Єв. 1423 р.); архіандритъ 7, вітебскій 4, міръ 2 (СВ 1508 р.); вмѣни^Вші/ 334 зв., таковими 53 зв., покажі/ 104. (УМ поч. XVII ст.).

Правопис букви **И** після приголосних на позначення звуку **І** в староукраїнській орфографії суттєвих зауважень не викликає, тому її вживання в цій позиції не розглядається.

Буква **В** (іжиця)

З кінця XIV ст. у староукраїнських пам'ятках під південнослов'янським впливом знову поширюється вживання графеми **В** в іншомовних словах, переважно грецьких.

Іжиця передає два звуки – **І** та **В**, у залежності від позиції в слові та діакритичного знаку над нею. У значенні **І** вона переважно пишеться на початку слів та між двома приголосними, в значенні **В** – між двома голосними³.

У пам'ятках XV – першої чверті XVII ст. буква **В** для передачі звуку **І** в іншомовних словах не була закріплена і використовувалася тільки спорадично: муро 214, смѡиѡнь 142, сурїанинь 148 (Єв. 1423 р.); мовсеа 295, смѡе^Ннь 215, смѡиѡ^П 215 зв. (ЄП 1556–1561 рр.); мовсеѡ^М 433 зв., мовсеѡви 439, мовсеа 304 (ЄУ 1604 р.).

Буква **Ѣ**

Історія букви **Ѣ** в староукраїнській писемності цікава й складна, вона передусім пов'язана з наголосом⁴.

Про вживання букв **Ѣ, Є, И (И)** проф. І. Огієнко говорив, що “**Ѣ** звичайно маємо під наголосом, а **Є** чи **И** – в ненаголошеному складі”⁵.

Ѣ за етимологією в наголошених і ненаголошених складах. У конфесійних пам'ятках останньої чверті XIV – до другої половини XVI ст. буква **Ѣ** переважно пишеться в 1) наголошених і 2) ненаголошених складах за етимологією: 1) вѣтръ 2 зв., гнѣва 12, исцѣли 37 зв. 2) вѣ гласъ 57 зв., вѣ законъ 2, пагоубъ 11 (КП 1397 р.); 1) избѣжавъ 298 зв., свѣтъ 297, оутѣшастса 298. 2) бѣсовскыа 297, вѣръ 296 зв., на местъ 298 (Пр. 80-х рр. XV ст.); 1) имѣніе 2, бѣжати 17, вѣнецъ 7, свѣта 8. 2) бесѣдова 44, не видѣ 73 зв., на рѣцѣ 17 (ПП 1553–1554 рр.).

З другої половини XVI ст. буква **Ѣ** продовжує вживатися за

традицією, але вже не так послідовно, як у попередній період: 1) г'рѣхъ 116 зв., лѣт' 114, погѣш'те 221. 2) ко верѣ 163 зв., тѣломъ 182, ко славѣ 162 зв. (АР 1568 р.); 1) дѣлѣ 69, прѣвѣчнаго 70 зв., рѣцѣ 2 зв. 2) влѣцѣ 3, грѣхов'ный 3 зв., в мирѣ 69 (МС 1600 р.); 1) имѣнія 310, вѣчному 6, хотѣніе^М 310. 2) въ бога^Тствѣ 138, заповѣдалѣ 138, соудѣ 190 зв. (К 1615 р.).

В проти етимології в наголошених і ненаголошених складах. У пам'ятках часом трапляються написання букви **Ѣ** проти етимології на місці **Є, И (І)**, які не були нормою загального правописного узусу, а відбивали окремі фонетичні та морфологічні особливості староукраїнської мови: 2) О богатѣ^М 134, 134 зв. (Єв. 1423 р.); 1) прилѣжно 5. 2) величѣ^М 4, в ненавѣсти 316, сѣѣмъ 3 зв. (Ізм. кін. XV–поч. XVI ст.); 1) прі архиєрѣ 180 зв., архієрѣ^М 155 зв., словѣси 170. 2) срѣбрѣники 156 (Єв. 40-х рр. XVI ст.); 1) діѣ 304 зв., ѡблечѣте 274 зв., попросѣмо 274 зв. (ЄУ 1604 р.).

Букви Є, И на місці Ѣ

У староукраїнському узусі конфесійних пам'яток написання на місці **Ѣ** букв **Є, И (І)** набуває розвитку саме в XV – XVI ст.

Є в наголошених і ненаголошених складах. У XV – XVI ст. в більшості українських пам'яток панує білоруська правописна звичка – писати ненаголошене (а то й наголошене) **Ѣ** через **Є**.

Вплив південнослов'янських рукописів так само підтримував звичку плутати **Ѣ** – **Є**. Досліджуючи правописну реформу Євфимія Тирновського, болгарський вчений В.П. Василев зазначає, що заміна **Ѣ** через **Є** в рукописах болгарського походження зустрічається рідко⁶. Взагалі, ця риса притаманна саме сербським пам'яткам.

У досліджених пам'ятках останньої чверті XIV – до кінця XV ст. буква **Є** на місці етимологічного **Ѣ** присутня одинично: 1) тобѣ 11. 2) крѣпитса 11 зв. (КП 1397 р.); 1) ѡ всехъ 296 зв., на местѣ 299, погребѣнь 297 (Пр. 80-х рр. XV ст.); 1) ѡвещалѣ 2. 2) грѣха 118, законѣ 70, звѣздами 192, змиѣве 4 (ЧМ 1489 р.).

З кінця XV ст. спостерігається поширення вживання на місці етимологічного **Ѣ** букви **Є** під наголосом, і трохи менше – в ненаголошених складах, яке проходить до першої чверті XVII ст. включно, в одних пам'ятках більше, в інших менше, але правописною нормою такі написання не стають, перевага надається традиції: 1) презрѣны^М 13 зв., ѡ слѣпцѣ 4 зв. 2) заповѣдѣ 4, лѣнѣвымъ 2, ѡблечѣны 57 (Ізм. кін. XV–поч. XVI ст.); 1) верж 213 зв., ѡбитѣлѣ 191, прѣдѣнемъ 2 зв. 2) видѣ 5 зв., женѣ 191 (ПП 1553–1554 рр.); 1) перѣвенѣцѣ 2 зв., терѣпѣливymi 69, явѣлѣymi 69. 2) влѣдѣце 3, именитый 70, не побѣди^М 3 (МС 1600 р.).

Вживання Є замість Ъ в українських пам'ятках (якщо вони не північно-українські) є головною традиційною староукраїнською правописною рисою⁷.

И (І) в наголошених і ненаголошених складах. Протягом досліджуваного періоду в рукописних пам'ятках трапляються вияви на письмі фонетичної особливості староукраїнської мови – вимова на місці етимологічного Ъ звука І, який позначається через И (І): 1) презриши 11 зв. 2) всхитити 12 зв., вьсхитіті 12 зв., землі 3 зв. (КП 1397 р.); 1) вси 8, вьси 8. 2) днаниа 316 зв., дрзій 315, друзій 36 (Ізм. кін. XV–поч. XVI ст.); 1) бОзи 186 зв., вьспоминаете 114 зв. 2) землі 186 зв., вь мѣсти 222 (АР 1568 р.); 1) носи 399 зв., нози 366. 2) бѣаше 271, дѣта 440, посреди 272 (ЄУ 1604 р.).

Звук І йотований передавався декількома буквами та знаками.

Буква Й

У староукраїнській орфографії звук І йотований ще з “кінця XIII ст. передається буквою Й, якої не було в кириличній азбуці”⁸.

Графема Й не мала такого накреслення як сучасна Й. Писарі користувалися буквою И, а для того щоб показати, що вона позначає йотований звук І, над нею ставили *спірітус з варією* (‘^’), причому спірітус міг бути різних конфігурацій. Переважно з XVI ст. над И пишеться лише тільки спірітус, який у видозміні вживається й нині.

У конфесійних пам'ятках останньої чверті XIV – середини XVI ст. перевага надається використанню букви Й: прийдоу 57, радуйтєса 3 зв., оуповай 57 зв. (КП 1397 р.); ар'хіерей 143, дръжавный 135 зв., раз'бойники 134 (Єв. 1423 р.); йодѣйскыа 154, мовѣйскы 258 (ЄУ поч. XVI ст.); бѣолоубивый 8, погѣбелный 332, фад'дей 37 зв. (Єв. 40-х рр. XVI ст.).

З середини XVI ст. буква Й не пишеться вже так послідовно, як у попередні століття, вона більш часто замінюється Й виносною: боушой 292, галилейского 207, добрый 338 (ЄП 1556–1561 рр.); бжій 85 зв., ѿвѣѣтскій 85 зв., пройдоша 86 (ТЦ 1608 р.).

Й виносна

У XV – першій половині XVI ст. буква Й виносна, яка передається як И у горизонтальному положенні або як дві скісні риски (‘^’), вживається спорадично, більше трапляючись саме в кінці рядків і, хоча не послідовно, в кінці слів: мо^И/ 216 зв., нѣкы^И/ 176, члѣскы^И 169 (Єв. 1423 р.); лоукавы 164, презрены 13 зв., соудны 23 (Ізм. кін. XV–поч. XVI ст.); аѣтльскы 191, блжены 73 зв., печерьскы 101 зв. (ПП 1553–1554 рр.).

Буква Й виносна частіше починає вживатися лише з середини XVI ст.: в'ласны^И/ 350, з'на^И/ 117 зв., правѣдны^И/ 87 зв. (АР 1568 р.); истинны 2, миха^Ила 33 зв., православны 3 (Син. кін. XVI ст.); ѿлѣчены 32 зв., паты 4, старѣ^И/шины 4 (К 1615 р.).

V. Букви на позначення звука О⁹

У давньоруській період поступово було вироблено правило на вживання букв для передачі звука О: **Ѡ** або **О** широку (часто її передавали як **о** маленьку зі звательцем) писали на початку слів та складів; **о** вузьку – після приголосних.

Букви **Ѡ**, **О** широка

Ѡ, **О** широка на початку слів. У правописі конфесійних пам'яток кінця XIV – XVI ст. перевага надається вживанню на початку слів букви **Ѡ**, перед використанням **О** широкої, але вона також поширена, проте не у всіх пам'ятках: **Ѡ**баче 53 зв., **Ѡ**образомъ 57, **Ѡ**роужьє 59 зв.; **О**деръжащаа 41, **О**роужьємъ 59 (КП 1397 р.); **Ѡ**баанью 299 зв., **Ѡ**бличи 297, **Ѡ**скорблаше 298 (Пр. 80-х рр. XV ст.); **Ѡ**бычає^М 338, **Ѡ**г'немъ 219 зв., **Ѡ**роужіє 215 (ЄП 1556–1561 рр.).

У першій чверті XVII ст. буква **Ѡ** використовується послідовно, а **О** широка наявна тільки спорадично: **Ѡ**г'нь 6 зв., **Ѡ**деж^Ди 5 зв., **Ѡ**чеє 5 (Ап. 1600 р.); **Ѡ**держи^М 296, **Ѡ**живе 275, **Ѡ**правда^Н 271; **О**коло 305, **Ѡ**ца 490; (ЄУ 1604 р.); **Ѡ**битель 86, **Ѡ**гоустъша 86 зв., **Ѡ**лово 86 зв.; **Ѡ**гоустъша 86 зв. (ТЦ 1608 р.).

Ѡ, **О** широка після голосних. Протягом досліджуваного періоду у рукописах після голосних майже постійно пишеться **Ѡ**, а буква **О** широка вживається тільки в деяких пам'ятках, і до того ж спорадично: **Ѡ**флеомъ 143 зв., **Ѡ**фиоплене 97, **Ѡ**ионьскыа 64 зв. / **Ѡ**іонъ 65 зв. (КП 1397 р.); **Ѡ**вфлиома 133 зв., **Ѡ**еоргию 83, **Ѡ**еѠфило^М 29 зв. / **Ѡ**вфлиома 133 зв., **Ѡ**еоргию 83 (ЧМ 1489 р.); **Ѡ**рхієрѠ^М 155 зв., **Ѡ**иосифъ 17 зв., **Ѡ**еѠдосія 357 / **Ѡ**іана 347, **Ѡ**еѠфилж 8 (Єв. 40-х років XVI ст.); **Ѡ**нтиѠхіскы^{``} 6, **Ѡ**въображеніа 138, **Ѡ**единоѠобразно 145 / **Ѡ**антіѠхія 348 зв., **Ѡ**еоргіа 225 (К 1615 р.).

Під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом у староукраїнському письменстві з кінця XIV ст. **О** широка та **Ѡ** починають вживатися між приголосними та в кінці слів.

Ѡ, **О** широка після приголосних у середині слів. Букви **Ѡ** та **О** широка в XV – XVI ст. поширені після приголосних (**О** широка зустрічається тільки в пам'ятках цього періоду і вживається іноді частіше за **Ѡ**): **Ѡ**разѠри^Тса 203, **Ѡ**сѠго, **Ѡ**ходи^Т 196 (135 зв. (Єв. 1423 р.); **Ѡ**безъѠбж-ныхъ 4, **Ѡ**воладымерьскій 4, **Ѡ**дарѠванныа 2; **Ѡ**закѠнѠ 61, **Ѡ**цѠковъ 2 (СВ 1509 р.); **Ѡ**дѠломъ 8 зв., **Ѡ**нощъ 140 зв., **Ѡ**слово 28; **Ѡ**покованіи 1 зв., **Ѡ**прѠ^ДѠбѠмоу 1 зв. (ПП 1553–1554 рр.).

У кінці XVI – першій чверті XVII ст. писарі використовують переважно **Ѡ**: **Ѡ**инока 23, **Ѡ**конона 22, **Ѡ**помилов^{``} 4 зв. (Син. кін. XVI ст.); **Ѡ**

плѡда 8, слѡвеса 7 зв., сімѡнь 1 зв. (Ап. 1600 р.); мѡвсей 85, мѡвсею 84 зв., 85 (ТЦ 1608 р.).

Ѡ, О широка після приголосних перед виносними літерами. У XV – першій чверті XVII ст. після приголосних перед виносними літерами перевага надається вживанню **Ѡ**: в дѡ^М 114, радѡ^{СТ} 112, вѣ рѡ^Д (ЄМ 90-х рр. XV ст.); бѡ^Г дана 22, кѡ^Н дратіа 8, сѡ^Б ю 11 (Син. кін. XVI ст.); грѡбѡ^М 192, свѣтѡ^М 9 (УМ поч. XVII ст.).

У досліджених пам'ятках **Ѡ** переважно пишеться перед виносними буквами В та М і значно менше перед іншими.

Ѡ, О широка після приголосних у кінці слів. Пам'ятки кінця XIV – першої половини XVI ст. одинично фіксують в кінці слів переважно тільки букву **Ѡ**: блѣѡ 46 зв., єгѡ 3, 3 зв. (КП 1397 р.); бѡ 112, 113 зв., оубѡ 111 / сѣѠ [2] 113, 113 зв. (ЄМ 90-х рр. XV ст.); сѣлѡ 31 зв., тѣлѡ 155 зв., іакѡ 21 (Єв. 40-х рр. XVI ст.).

У середині – кінці XVI ст. у цій позиції більш поширена **О** широка, а **Ѡ** вживається спорадично: блѣѡвѣрнаѠ 23, нашеѠ 1 зв., сѣѠ 8 зв./ дѣлѡ 5 зв. (ПП 1553–1554 рр.); блоуднаѠ 56 зв., добѣро 114 зв., свѣѠ 162 зв. (АР 1568 р.); блѣѡвѣрнаѠ 7 зв., демі^ДовскоѠ 25, сѣѠ 19 зв. / вѣдомѡ 5 зв. (Син. Кін. XVI ст.).

З XVII ст. відбувається уніфікація вживання широких варіантів на позначення звука **О** в кінці слів: **О** широка зовсім не використовується, а **Ѡ** вживається тільки спорадично і до того ж лише в деяких пам'ятках: селѡ 6 (Ап. 1600 р.); ветхаѡ 250, праз^Днествѡ 59, чюдѡ 1 (УМ поч. XVII ст.); праз^Днествѡ 59, прм^Дрѡ 55, сло^Вѡ 77 зв. (К 1615 р.).

Буква **О** “очна”

Буква **О** “очна” використовується, хоча і не послідовно, протягом вживання уставу та півуставу.

О “очна” на початку слів. На початку слів **О** “очна” передається через **О** широку з однією чи з двома крапками всередині: з однією крапкою – Окрѣтивса 7 зв., Онѣ 12, Очѣ 2 зв. (ЧМ 1489 р.); Очищаємса 341 (ЄУ поч. XVI ст.); Ока 222. (ЄП 1556–1561 рр.); Очыма 281 зв. (ЄУ 1604 р.); Око 341 (К 1615 р.); з двома крапками – Очи 142, 147, Очіж 199 (Єв. 1423 р.); Очи 77 зв., 146 зв., Очима 223 (АР 1568 р.); Очію 5 зв. (Ап. 1600 р.); О^Н (ЄУ 1604 р.).

О “очна” після голосних. **О** “очна” після голосних у пам'ятках даного дослідження не поширена. Вона зустрілася тільки в ЧМ 1489 р. з однією крапкою всередині: геОргіа 87, семиОн 4 зв.

Буква **Ѳ** подвійна (ѲѲ)

У староукраїнській орфографії **Ѳ** подвійна (ѲѲ) зустрічається дуже рідко. Вона вживається при написанні слова око і похідних, а також у множині.

Досліджені рукописні конфесійні пам'ятки **О** подвійну фіксують з кінця XV ст. і до середини XVI ст., переважно на початку слів та зрідка в середині: въ **ОО**чеси 128, въ **ОО**чесьъ 128, **ОО**чи 116 зв. (ЄМ 90-х рр. XV ст.); **ОО**чи 132 зв., **ОО**чима 36 зв., **ОО**чищеніи 181 зв., кровото**ОО**чивъ 36 (Єв. 40-х рр. XVI ст.); **ОО**чи 294, 323 зв., 331 зв. (ЄП 1556–1561 рр.).

Буква **Ѡ** широка з хрестом в середині

Староукраїнські писарі іноді при написанні слова окрестъ і в похідних у букву **Ѡ** вписували хрест пряий або скісний: **Ѡ**кѣтъ 139 (Єв. 1423 р.); **Ѡ**крѣтъ 348 (К 1615 р.).

Буква **о** вузька

В останній чверті XIV – першій чверті XVII ст. звук **О** після приголосних у позиціях в середині та в кінці слів, а також перед виносними буквами переважно передається через **о** вузьку¹⁰: радостію 26, тобою 11 зв., блго 11 зв. (КП 1397 р.); без'родныа 213 зв., блженаго 3, во^лхвованиємъ 1 (Ізм. кін. XV–поч. XVI ст.); идол'ски^х 191, б'лиз'ко 163 зв., мо^и 357 (АР 1568 р.); твора 86 зв., вои'ство 85, єдо^мскіа 86 зв. (ТЦ 1608 р.).

VI. Букви на позначення звуків **У** та **У** йотованого

У давньоруському узусі звук **У** передавався буквами **ОУ**, **Ѡ**, **У**, **Ж**, **Ю**; звук **У** йотований – буквами **Ю**, **Ѥ**, **Ѧ**.

Букви **Ж**, **Ѥ** вживалися тільки в початковий період давньоруської писемності, під першим південнослов'янським впливом, до кінця XI – початку XII ст.

Правописний узус у вживанні букв на позначення звуків **У** та **У** йотованого, який склався в давньоукраїнській писемності давньоруського періоду до кінця XIII ст., був успадкований староукраїнською писемністю XIV ст. За традицією звук **У** передавався через диграф **ОУ** (рідше **ОВ**) переважно на початку слів і постійно в середині після приголосних; а також – через **Ѡ**, головним чином, у кінці рядків (зустрічаються й написання з даною графемою і між приголосними). Йотований звук **У** позначається буквою **Ю** після голосних та м'яких приголосних.

На староукраїнському ґрунті в XIV ст. диграф **ОУ** був замінений у позиції після приголосних монофтонгом **У**: возмут та 73, єдиному 73, ѡ луки 76 (ЄЛ др. пол. XIV ст.). Під південнослов'янським впливом диграф **ОУ** в кінці XIV ст. був знову відновлений.

Букви **ОУ**, **У**

ОУ, **У** на початку слів. У староукраїнських рукописних конфесійних пам'ятках останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. звук **У**

на початку слів переважно передається через диграф ОУ: оуглебоша 11, оумолитєса 5, оуповаєть 26 (КП 1397 р.); оукрашень 34 зв., оуповато 5 зв., оусть 7 (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.); оувръжено 218 зв., оувѣривши 246 зв., оучники 233 зв. (ЄП 1556–1561 рр.); оубози 187 зв., оудръжанъ 139, оупражнна 139 зв. (К 1615 р.).

ОУ, У після голосних. У пам'ятках досліджуваного періоду після голосних послідовно пишеться тільки диграф ОУ: пооучитса 2, пооуѣиша^ѣ 3 (КП 1397 р.); наоучиса 296 зв., наоучиль 297, наоучи 297 (Пр. 80-х рр. XV ст.); іоудейского 204 зв., наоуки 336, наоучили 337 (ЄП 1556–1561 рр.); наоукоу 271 зв., наоукж 275, неоувадаюѣа 297 (ЄУ 1604 р.).

ОУ, У після приголосних у середині та кінці слів. В останній чверті XIV ст. і до кінця XVI ст. перевага надається написанню сполуки ОУ після приголосних у середині та кінці слів, спорадично зустрічається в декількох пам'ятках і буква У: боудеть 11 зв., застоупникъ 4, поманоу^х 57 зв.; главоу 4, жертвоу 5, славоу 26 / заступиг ма 4 зв. (КП 1397 р.); другы^м 149, лоука 15, разоумѣль 199; домоу 139 зв., ємоу 185, сиж^доущемоу 156 (Єв. 1423 р.); боудете 328 зв., градоуца 20, соуботе 112 зв.; ємоу 20, ржкоу 112 зв., члѣськомоу 133 зв. (Єв. 40-х рр. XVI ст.).

У першій чверті XVII ст. диграф ОУ в цих позиціях переважно замінюється буквою Ѧ. Проте вживання ОУ ще часто наявне, в деяких пам'ятках зустрічаються також і спорадичні написання з У: живоуши^м 6, лоуна 7 зв., лоука 1; бжрноу 6 зв., гласоу 6 зв., своємоу 8 (Ап 1600 р.); бж^ѣтве^нноую 271 зв., моужа 433, слоухай 272 зв.; діаволоу 304 зв., сѣботоу 271, томоу 433 / моєму 274 зв., мл^ѣтивому 280 (ЄУ 1604 р.); растоуписа 86 зв., прїдоу^т 86 зв., соупостаты 86 зв.; водоу 87 (ТЦ 1608 р.).

Буква ОУ

Під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом у староукраїнській конфесійній писемності знову почав вживатися в будь-якій позиції в слові диграф ОУ, як ОУ (з іжицею). Буква У (іжиця) в давніших пам'ятках входила до складу дифтонгів, переважно ОУ.

Проте написання з ОУ не набули поширення і зустрічаються зрідка лише в деяких пам'ятках: Єп^ѣкпов 7, игоумень 5, ловкїанъ 6 (СВ 1509 р.); оучаєє 510 зв.; бѣдов^т 281, роков 284 (ЄУ 1604 р.); совдѣ 190 зв. (К 1615 р.).

Буква Ѧ

У правописі староукраїнських пам'яток кінця XIV – початку XVII ст. під впливом новомодної орфографії поширюється започаткована в давньоруському узусі передача звука У через букву Ѧ.

Ѣ на початку слів. У конфесійних пам'ятках буква Ѣ на початку слів зустрічається спорадично, і лише в декількох пам'ятках кінця XIV – першої чверті XVII ст., перевага надається традиційним написанням з ОУ: Ѣморіша 131 зв., Ѣпова 59, Ѣслыша 114 (КП 1397 р.); Ѣлѣчити 159, Ѣмъ 313, Ѣчастьє 317 (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.); Ѣбіица^М 326 зв., Ѣлов'лени 343 зв., Ѣставы 348 (АР 1568 р.); Ѣма 69 зв., Ѣстрааєть 3, Ѣязвлєнь 69 (МС 1600 р.).

Ѣ після голосних. У досліджених текстах рукописних пам'яток не зафіксована буква Ѣ в позиції після голосних.

Ѣ після приголосних у середині та в кінці слів. З кінця XIV ст. буква Ѣ починає поширено вживатися після приголосних у середині та в кінці слів. Наприклад, у КП 1397 р.: бѢдѣть 50, кѢпѣ 3, поманѢ^Х 57 зв.; главѢ 34 зв., домѢ 57 зв., молбѢ 138 зв.; великомѢ/ 136 зв., долготѢ/ 26, искѢ/сиша 133 зв. Писар пам'ятки, приблизно, з арк. 212 по арк. 227 ширше використовує літеру Ѣ: живѢщеи 219 зв., ѢстѢпити 221, разѢмомъ 215; жиивѢ 212, праведнѢ, истинѢ 221 зв.

У XV – XVI ст. Ѣ поширена, але не панує, перевага надається сполучі ОУ: вкѢсити 133 зв., змѢроваль 5, рекѢчи 7 зв.; добротѢ 190, молитвѢ 1 зв., родѢ 75; ѢмѢ/ 2 зв., ѡсѢ/жемъ 119 зв. (ЧМ 1489 р.); имѢци 317, кѢпѣ 47, мѢдрѢите 316 зв.; бѢѢ 12 зв., злѢбѢ 317, родѢ 12 зв.; бѢѢдѢ/ 215 зв., гибнѢ/щеѢ 32, правдѢ/ 15 зв. (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.); игоуменѢ 103, нашѢмѢ 74, ѡдеждѢ 44; горѢ/ 23 зв., лѢ/кавьства 190 зв., празѢникѢ/ 73 зв. (ПП 1553–1554 рр.).

У першій чверті XVII ст. набуває значного поширення південно-слов'янська орфограма – написання букви Ѣ в середині та в кінці слів. Її вживання в цих позиціях сприймається українськими писарями вже як орфографічна норма, що й спостерігається в досліджених текстах: бесѢѢѢши 69 зв., мѢдре 69, рѢкама 70 зв.; водѢ 3, даровав'шемѢ 69, празѢнєствѢ 2 зв. (МС 1600 р.); бѢдовѢ 281, мѢдрѢсти 294, натѢры 272; ѡдеждѢ 274 зв., ѡпѢ 281, почаѢкѢ 279 (ЄУ 1604 р.); бесчєствѢющи^Х 140, ѡбѢчаа 88 зв., раѢлѢчаахѢса 1; бахѢ 2, дрѢгомѢ 33 зв., пасхѢ 1 (К 1615 р.).

Буква Ю

В останній чверті XIV – першій чверті XVII ст. звук *у* ¹готований за традицією передається буквою Ю на початку слів, після голосних та після м'яких приголосних: оутѢшающаго 92, ѡемлютєса 12, помолюєса 5 зв. (КП 1397 р.); ключиса 111 зв., люди 112, людѢ 112 (ЄМ 90-х рр. XVI ст.); юрѢѢство 173, приходящою 104, милостыню 55 зв., ѡлѢтарю (АР 1568 р.); землею 272, всєдрѢжитєлю 351 зв., всюды 309 зв. (ЄУ 1604 р.).

Буква Ж

З XV ст. у староукраїнських конфесійних писемних пам'ятках під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом знову з'являється буква Ж. Вона передає звук У на початку слів, після голосних та приголосних, у кінці слів, У йотований – після голосних. Окремого правила її вживання не було вироблено староукраїнськими писарями. З цієї причини вона пишеться паралельно з ОУ, У, Ҁ, Ю.

У староукраїнських, як і в середньоболгарських, пам'ятках буква Ж вживається за етимологією, а також проти етимології на місці ОУ (У, Ҁ).

Ж на позначення звука У. В XV – першій чверті XVII ст. вживання букви Ж за етимологією переважає, проте значна й кількість написань проти етимології: 1) за етимологією, о сждїи 134 зв., кльнжцаа 154, ржкоу¹¹ 169 (Єв. 1423 р.); бждѡцємъ 17 зв., мжчити 128 зв., славж 43 зв. (ПП 1553–1554 рр.); бждж^т 32, дрѡгжю 32 зв., пасхж 1 (К 1615 р.); 2) проти етимології, вѣржючи 210 зв., ѡпжцєны 214, пжть 208 (ЧМ 1489 р.); безжм'номоу 101 зв., блжн'номж 5 зв., погжбити 101 зв. (ПП 1553–1554 рр.); вѣржю 294 зв., држсїи 504. ѡпжцєнїа 276 зв. (ЄУ 1604 р.); држгаа 48 зв., мїрж 1, сѣвѣжжплъшаса 2 (К 1615 р.).

Не зафіксовано поширене вживання букви Ж на позначення звука У в *Ізм. кін. XV – поч. XVI ст., ЄУ поч. XVI ст., ЄП 1556–1561 рр., АР 1568 р., МС 1600 р., УМ поч. XVII ст.*

Ж на позначення звука У йотованого. Вживання букви Ж на позначення звука У йотованого спостерігається в конфесійному письменстві в небагатьох пам'ятках.

У XV ст. вона переважно пишеться за етимологією: бѣсноужци^мса 134, ѡдєсноуж 136 зв., продажцаа 199 (Єв. 1423 р.); моєж 113 зв., сѣрієж 115, силѡж 112 (ЄМ 90-х рр. XV ст.); сѣ братїєж 6, кла^твож 8, марїєж 6 (Ап. 1600 р.); і зрїдка – проти етимології: ѡбычаж 136 зв., кѣ сѣмирєнїж 199 (Єв. 1423 р.); по ѡбычаж (ЄМ 90-х рр. XV ст.); ѡбож 6 зв. (Ап. 1600 р.).

Починаючи з кінця XV ст. і до кінця XVI ст. вживання Ж за етимологією звужується, а написання проти етимології в досліджених уривках не фіксуються. Тільки в *Ап. 1600 р.* трапилися одиничні приклади з цією графемою проти етимології.

У пам'ятках першої чверті XVII ст. написання букви Ж для передачі У йотованого не поширені.

Відновлення букви Ж в староукраїнському правописі ще більше внесло різнобій при передачі звука У. Наприклад: другы^м 149 – држгыи 16 зв. – дрѡгоу 141 (Єв. 1423 р.); игоумень – игжмень 16 –

игдмен' 103 (ПП 1553–1554 рр.); соудомъ 6 – соудѣ 190 зв. – сж^{ди}ти 29 зв. (К 1615 р.).

У староукраїнському конфесійному письменстві протягом останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. відбувається свідомий процес унормування графіко-орфографічного узусу, що призвело до вироблення на кінець XVI – початок XVII ст. унормованої системи правопису, яка складалася з орфограм давньоукраїнських періоду Київської Русі, південнослов'янських та новітніх староукраїнських (напрацьованих у XIV – XV ст. і закріплених у XVI ст.).

Список використаних джерел (за хронологією)

ЄЛ др. пол. XIV ст. – Євангеліє апракос “Лаврське”. Друга половина XIV ст.¹² Церковнослов'янська мова української редакції¹³. – Ф. 306 (КПЛ), № 4/1 п.

КП 1397 р. – Киевская псалтирь, 1397 г. / Факсим. изд., исследование Г. Вздорнова. – М., 1978.

Єв. 1423 р. – Євангеліє тетр. 1423 р. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 311 (Д.ц.), № 574 п.

Пр. 80-х рр. XV ст. – Пролог, вересень–лютий. 80-ті роки XV ст. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 312 (Соф.), № 273/131 п.

ЧМ 1489 р. – Четья мінея. 1489 р. Староукр. мова (білоруський список). – Ф. 301 (КДА), № 415 л.

ЄМ 90 рр. XV ст. – Євангеліє Михайлівське. 90-ті рр. XV ст. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 417/1635 п.

Ізм. кін. XV – поч. XVI ст. – Ізмарагд. Кінець XV – початок XVI ст. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 489/1657 п.

ЄУ поч. XVI ст. – Євангеліє учительне. Початок XVI ст. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 301 (КДА), № 223 /Муз. 913 л.

*СВ 1509 р.*¹⁴ – Соборъ в' бѣгосѣаеомъ градѣ Вільни бывшій (написав Іосифъ, Архієп^спъ митрополітъ ѿ сѣѣйшое Митрополіи Кієвское и всеа Роуси.). 18 січня 1509 р. Надрукований у Львові, 1614 р. Зберігається у відділі стародруків Інституту української книги ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України, Кир. 578.

Єв. 40-х рр. XVI ст. – Євангеліє тетр. 40-ві роки XVI ст. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 312 (Соф.), № 29/627 с.

ПП 1553–1554 рр. – Патерик Печерський. 1553–1554 рр. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 306 (КПЛ), № 386/157 п.

ЄП 1556–1561 рр. – Євангеліє Пересопницьке. 1556–1561 рр. Староукр. мова. – Ф. I, № 15512.

АР 1568 р. – Апостол Радивиловський. 1568 р. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. XXVIII, № 766.

Син. кін. XVI ст. – Синодик (конволют). Кінець XVI – перша половина XVII ст. Староукр. мова. (Синодик-конволют складається з двох пам'яток різного часу, що були об'єднані й оправлені в середині XVII ст.: перша – Синодик кінця XVI ст., арк. 2–58; друга – Синодик, писаний протягом 30–50-х років XVII ст., арк. 59–128). – Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 537/1744 п. Досліджувався текст Синодика кінця XVI ст.

Ап. 1600 р. – Апостол. 1600 р. м. Бережани. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 312 (Соф.), № 41/91 с.

МС 1600 р. – Мінея службова, на лютий. 1600 р. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 425/1669 п.

УМ поч. XVII ст. – Урочистник мінейний. Поч. XVII ст. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 313 (Поч.), № 9 б.

ЄУ 1604 р. – Євангеліє учительне. 1604 р. Староукр. мова. Євангеліє знаходиться в складі конволюта: Пролог – Євангеліє учительне (I. Пролог. Кін. XV ст. Ц.-с. мова рос. ред.; II. Пролог. Друга половина XVI ст. Ц.-с. мова укр. або біл. ред., мовні особливості північноукраїнські або південнобілоруські; III. Євангеліє учительне. 1604 р.), на арк. 271–536. – Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 529/1643 п.

ТЦ 1608 р. – Тріодь цвітна. 1608 р. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 312 (Соф.), № 79/638с.

К 1615 р. – Кормча. 1615 р. Ц.-с. мова укр. ред. – Ф. 312 (Соф.), № 222/51с.

¹ Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. – Л., 1928. – С. 186.

² Соколова М.А. Очерки по исторической грамматике русского языка. – Л., 1962. – С. 16; Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка. – М., 1962. – С. 100.

³ Москаленко А.А., Терлецька В.М. Український правопис (Бібліографія, матеріали на допомогу науковій та учбовій роботі) — Одеса, 1971. – С. 45–46.

⁴ Див. найвагомішу працю з цього питання: Огієнко І. Як треба вимовляти букву Ъ в церковнослов'янських текстах. Історія букви ять на Україні. – Тарнів, 1921.

⁵ Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х рр. : Літ.-лінгвіст. моногр. – Варшава, 1930. – С. 241.

⁶ Василев В.П. Правописната реформа на Евтимий и отражението и в произведения на негови следовници и на българските Дамаскинари // Търновска

книжовна школа 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. Втори Межд. симп., Велико Търново, 20–23 мая, 1976.– София, 1980.– С. 415.

⁷ Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х рр.– С. 252.

⁸ Москаленко А.А., Терлецька В.М. Український правопис : (Бібліографія, матеріали на допомогу наук. та учбовій роботі).– Одеса, 1971.– С. 43.

⁹ У статті не розглядається використання букв Ъ і Ь для позначення звуків О, Є з сильних редукованих, а також вживання цих букв у сполученні з плавними Р, Л.

¹⁰ У дослідженні вживання о вузької на початку слів та після голосних не розглядається, тому, що вона в цих позиціях не була поширена.

¹¹ У цьому слові та в інших, при потребі, написання за етимологією підкреслюються.

¹² А.Ю. Кримський вважав, що Євангеліє написано до 1370 року, бо “на арк. 170 зв., в долині під текстом є дуже поблідлий запис, якого можна прочитати тільки за допомогою фотографії: лѣт гниа .сѡ . би . лѣта . генв. Звідси виходить, що 6878-го (1370) року ця Київо-печерська євангелія вже існувала” (див.: Шахматов А.А., Кримський А.Ю. Нариси з історії української мови та Хрестоматія з пам’ятників письменської старо-українщини XI – XVIII вв.– К., 1924.– С. 152).

¹³ Далі – Ц.-с. мова укр. ред.

¹⁴ Пам’ятка досліджується не як друкована 1617 року, а як рукописна 1509 року. У зв’язку з тим, що у стародрукові на арк. 22 надруковано запис про те, що “Съй Съборъ на паргаминѣ писмомъ стародавнымъ, якоже, zde слово в’ слово иміши, єсть писанъ: оу него же печатій завѣшенихъ осмъ, митрополітова, и єпископъскыѣ”.

ЩОДЕННИКИ Я. МАРКОВИЧА ТА М. ХАНЕНКА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ МУЗИЧНОГО ПОБУТУ ГЕТЬМАНСЬКО-СТАРШИНСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ. НА УКРАЇНІ

У першій половині XVIII ст. центром політичного, економічного та культурного життя України була Гетьманщина. Саме з нащадків гетьманського середовища вийшло багато державних та культурних діячів України.

Важливим джерелом для вивчення цього історичного періоду в Україні є літописи, діаріуші, ділова документація Генеральної військової канцелярії (універсали, накази, привілеї, листи, договори, угоди, інструкції, статті), інвентарні та реєстрові книги, списки наслідуваного та реквізованого майна, а також записки мандрівників, щоденники, листи та інша мемуарна література цієї доби. Серед цих джерел помітне місце займають два "Щоденники": генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича (1696–1770) та генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка (1691–1760) – представників гетьманської старшини. Як історичні пам'ятки, мемуарні записки Я. Марковича (з 1717 по 1767 рр.) та М. Ханенка (з 1727 по 1753 рр.) відображають майже всі галузі суспільного та культурного життя першої половини XVIII ст. в Україні, тому є безцінним джерелом як для вивчення соціально-економічного устрою, управління, виробництва, судочинства, торгівлі, медицини, військового життя, дипломатичних стосунків та освіти, так і культурного життя, зокрема, музичного.

Щоденники Я. Марковича та М. Ханенка відомі спеціалістам давно, до них зверталися, перш за все, історики (О.М. Бодяньський, О.М. Лазаревський, Д.М. Бантиш-Каменський). Вони частково використовувалися в етнографічній та філологічній науках, а також у мистецтвознавстві. Так, музикознавець Ю.Ф. Вахраньов у своїй статті "Клавір і клавірна музика на Україні середини XVII – першої чверті XIX ст. в історичних та літературних матеріалах"¹ вибрав з щоденників фактич-

ний матеріал, який стосується використання клавішного інструмента клавіру в Україні. Але цим не обмежується фактичний матеріал щоденників, який може становити інтерес для істориків української музичної культури. Детальне ознайомлення зі щоденниками дало можливість виявити цілий ряд фактів, що свідчать про існування в гетьмансько-старшинському середовищі першої половини XVIII ст. музичного побуту, який є складовою частиною української музичної культури цієї доби і вимагає спеціального дослідження.

Я. Маркович та М. Ханенко в своїх щоденниках не дають розгорнутої панорами музичного побуту, але фіксують дуже цінні музичні факти, про які йдеться побіжно, серед поточних службових та господарчих справ. На основі вибраних з щоденників музичних фактів та їх аналізу можна хоч приблизно реконструювати музичний побут не тільки в маєтках Я. Марковича та М. Ханенка, але й в інших представників гетьманської старшини.

Так, є підстави вважати, що у власних маєтках Я. Марковича (у Глухові, Сварковцях, Ромнах) та М. Ханенка (у Глухові, Перегоні, Стародубі) були різні форми домашнього музикування. Я. Маркович сам грав на лютні, клавикорді. Про це свідчать такі його записи в щоденнику: "узяв лютню, настроїв її та вперше грав" (1725)²; "заїжджав до О. Міклашевського та М. Гамалеї, з ними посиділи і на клавикорді пограли" (1728)³ (йдеться про його перебування в Москві).

Неодноразово в щоденниках згадуються широко розповсюджені на той час у Західній Європі клавішні інструменти – клавіцимбал та клавикорд⁴, які, очевидно, були в маєтках Я. Марковича та М. Ханенка. З їх записів дізнаємося, що Я. Маркович у 1724 р. купив у Москві інструмент клавіцимбал і доручив Олексію Хелкідозькому привезти його у свій маєток у Глухові⁵. На цьому інструменті в глухівському маєтку Я. Марковича в цьому ж році грав "півчий" князя М. Шаховського Олексій Македонський⁶. З цього запису дізнаємося, що "півчі" в першій половині XVIII ст. грали на клавіцимбалах.

У маєтку М. Ханенка, очевидно, був клавикорд, бо, як засвідчують записи щоденника, такий інструмент подарував йому пан Іскрицький⁷. У 1733 р. М. Ханенко у Стародубі замовляє ключик до клавикорду і там же віддає розмалювати інструмент.

Музикування в маєтках Я. Марковича та М. Ханенка здійснювалося не тільки на клавішних інструментах. Згадуються й такі інструменти, як скрипка та валторни. На це вказують факти зі щоденників. М. Ханенко замовляє дубову скрипку у місцевого майстра в Кривцях (Чернігівський полк) (1754). Я. Маркович посилає своїх хлопців у

Михайлівку до родича Андрія Полуботка (1738–1739) для навчання гри на скрипці і валторні у капельмейстера Іогана, який, очевидно, був на службі у А. Полуботка. Присутність у михайлівському маєтку А. Полуботка капельмейстера Іогана дає підстави твердити, що в цьому маєтку існував домашній оркестр. Капельмейстер Іоган виховував оркестрових музикантів (скрипалів та валторністів) і для Я. Марковича. Отже, можна припустити, що в маєтку Я. Марковича в Сваркові також був домашній оркестр. Деякі музиканти для нього могли запрошуватися з Михайлівки. На це вказує запис у щоденнику про те, що 26 січня 1743 р. Я. Маркович повідомляє капельмейстера Іогана, що хлопець Федорець (мабуть, музикант) залишений у Сваркові⁸ (родинному маєтку Марковичів).

Щоденник М. Хапенка дає інформацію про існування оркестру (“капели”) у Максима Михайловича Корсака⁹ – одного з найбагатших людей у Стародубі. У ньому відзначається, що, разом з київськими “музиками” та трубачами, “капела” Михайла Корсака брала участь у весільних святах сім’ї Андрія Міклашевського (одруження доньки Олени з київським полковником Михайлом Тапським)¹⁰. Оркестрову та вокальну капелу, очевидно, мав і сам гетьман Данило Апостол, бо М. Хапенко записує в щоденнику, що 17 січня 1732 р. в Глухові “певчим гетьманським дано 50 коп.”¹¹, а 17 квітня заплачено “гобоїстам гетьманським 12 коп.”¹².

Крім вищезгаданих, у маєтках Я. Марковича та М. Хапенка, мабуть, були й традиційні для України народні інструменти – гуслі та бандура. Зі щоденника Я. Марковича дізнаємося, що він у 1724 р. замовляє власним художникам (Івану та Полонському) розмалювати такі його інструменти, як лютню, гуслі та бандуру. У маєтку М. Хапенка був інструмент гуслі, бо існує згадка в його щоденнику про те, що в 1742 р. він посилає гуслі з власного маєтку в селі Перегін у Стародуб до полкового писаря Стефана Петрункевича. Мабуть існувала практика посилати інструменти або й музикантів, які на них грали, від одного власника до іншого, навіть і за межі України. Це підтверджують і щоденникові записи Я. Марковича. Під час Сулацького походу (1726) Я. Маркович приймає до себе гусяря генерала Матіюшкіна¹³, а також надсилає до батьків (в Ромни) листа з проханням прислати бандуриста астраханському губернатору А.П. Волинському (1725)¹⁴. У щоденнику Я. Марковича згадуються й імена його власних бандуристів, яких він віддав у Петербург. Він неодноразово пише про хлопчика-бандуриста Олексія, якого у 1723 р. віддав князю М. Голіцину¹⁵, а через п’ять років зустрів у Петербурзі на службі у

Давидова, ад'ютанта князя І. Барятинського. Інший його бандурист – Кравчик Данилець, за словами Я. Марковича, у 1742 р. служив “при Несторі теж у Петербурзі”¹⁶. Отже, одним з осередків, з якого українські музиканти потрапляли до Петербурга, було гетьмансько-старшинське середовище.

Щоденники дають підставу для твердження, що Я. Маркович та М. Ханенко полюбляли не тільки інструментальну, але й вокальну (очевидно, духовну) музику, яка в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. досягла високого художнього рівня. М. Ханенко пише про своє захоплення церковним співом, який він чув у 1742 р. в Городищенській церкві (Чернігівський полк), що містилася поблизу його власного маєтку¹⁷. Гостював у нього в 1753 р. “півчий, зять Крихсін”¹⁸. Любив церковний спів, мабуть, і Я. Маркович, адже поряд з богословською літературою він купує такі збірники церковних співів, як Октоїх та Ірмолой (“Ярмолойчик”)¹⁹. Щоденникові записи Я. Марковича свідчать про вокальні форми музикування в його домі. З нотаток від 1724 р. дізнаємося, що “обозний обідав, у вечері канон співали”. У 1725 р. він відзначає, що “по вечері співали канон” разом з прапорщиком Волжиным та Нестеровичем²⁰. Можна припустити, що каноном був багатоголосний церковний спів, хоч не виключено, що міг виконуватися і якийсь світський твір.

Мабуть нерідкісним явищем у маєтках Я. Марковича, М. Ханенка та гетьмансько-старшинському середовищі в цілому було звучання танцювальної музики. Існує щоденниковий запис Я. Марковича, зроблений у Глухові, в 1737 р., де він відзначає, що “заїхавши до Андрія Кондзеровського²¹, там танцювали”²². Описуючи святкування події укладання мирного договору з турками (1740) в гетьманському дворі в Глухові, Я. Маркович пише, що “танці відправлялись”²³. Іноді щоденникові записи фіксують відомості про розваги з музикою, не уточнюючи, якою була ця музика і хто її виконував. Так, Я. Маркович, описуючи весілля доньки Ганни в Ромнах у 1733 р., вказує, що день “пробавились з музикою”²⁴, а М. Ханенко пише, що під час обіду в Стародубі, на якому були гості (Гамалея, Троцький, Лука Маркович та ін.), “гуляли з музикою” (1733)²⁵.

У щоденниках знаходимо ще цілий ряд цінних фактів з музичного побуту, які стосуються гетьманського двору в Глухові. Згадується також і музичне життя Петербурга. Так, у щоденниках пишеться про виконання італійської інструментальної музики у Глухівському палаці гетьмана Кирила Розумовського з нагоди хрестин його сина Андрія 1 листопада 1752 р. (“після обіду музика грала по-італійськи”)²⁶.

Мемуарні записи М. Ханенка фіксують звучання інструментальної музики в палаці гетьмана протягом жовтня – листопада 1752 р.²⁷ З щоденника Я. Марковича дізнаємося про існування французької театральної трупи в Глухові, що почала вистави 19 грудня 1751 р.²⁸ Підтвердження цьому факту знаходимо на сторінках незакінченої повісті Олександра Михайловича Марковича “Малороссійская свадьба”²⁹. Рідний онук Якова Марковича на основі детального вивчення щоденника, а також спогадів очевидця подій – бунчукового товариша Горбачевського, відтворює соціально-культурне життя в Глухові середини XVIII ст. Він пише, що з появою гетьмана К. Розумовського в місті регулярно відбувалися бали, “завівся французький театр, який відкрив свої вистави комедією Ла фойре де Гізін”³⁰.

Часто в щоденниках згадується про військову музику, яка використовувалася під час дипломатичних акцій, святкових державних подій, військових походів, а також на балах, вечірках, сімейних святах тощо. Так, церемонія від'їзду повноважного турецького посла із Глухова в 1740 р. до Петербурга відбувалася “при музиках різних, наших та турецьких”³¹. Церемонія обрання миргородського полковника Данила Апостола новим гетьманом України у 1727 р. супроводжувалась військовою музикою³², а приїзд князя Олександра Даниловича Меншикова в Гадяч (30. 04. 1719) також відбувався з “музикою військовою”³³. З музикою відбувалося і поховання гетьмана України І. Скоропадського у Глухові (04. 07. 1722)³⁴.

Факти свідчать про існування “полкової стародубської музики”, яка виконувалася під час церемонії вручення полковнику Федору Дмитровичу Максимовичу полкових клейнодів та командування стародубським полком³⁵, а в 1743 р. “при іграні полкової стародубської музики” відбулося весілля в домі Андрія Міклашевського³⁶. Звучала військова музика і в родинному маєтку Марковичів у Сваркові. У його щоденнику вказується, що після ознайомлення з указом Малоросійської колегії, у його батька відбувся прийом гостей “при музиці військовій” (1727)³⁷. М. Ханенко у щоденнику повідомляє, що він відзначив свій день народження у 1743 р. в селі Носівка (Чернігівський полк) “при ігрі музик військової та гражданської”, і “трубачам та музикантам дано 2 крб.”³⁸

Я. Маркович та М. Ханенко підтримували контакти з тими людьми, які приїжджали в Україну для набору півчих у Придворну співочу капелу в Петербурзі. Про це свідчить той факт, що М. Ханенко передає в Москву в 1746 р. листа до Красінського “через півчого придворного, посланого в Україну для набору півчих”³⁹.

Інший щоденниковий запис М. Ханенка від 1749 р., зроблений в

Москві, повідомляє про приїзд українського музиканта Марка Полторацького⁴⁰, який на той час уже був придворним півчим: "Приїхав з України придворний півчий Марк Полторацький з листом від генерального есаула Якубовича"⁴¹. Можливо, що він теж займався набором півчих з України для Петербурга. Але, як виявляється, не тільки співаків та інструменталістів набирали з України. У щоденнику Я. Марковича є запис про те, що 11 грудня 1739 р. у Глухові отримали "з кабінету указ на ім'я Шипова", щоб "з козаків, їх жінок та дівчат по 6 чоловік відібрати до танців і прислати їх до Петербурга для участі у весільній церемонії".

У щоденниках Я. Марковича та М. Ханенка згадуються імена українських півчих Марка Полторацького, Гаврила Головні, бандуриста Григорія Любистка та скрипалів – Василя Стефанова із Коропа (Чернігівський полк) та Стефана Васильєва із Березної (Чернігівський полк), які були придворними музикантами в Петербурзі.

У зв'язку з службовими та особистими справами Я. Маркович та М. Ханенко часто приїздили до Петербурга та Москви. Із записів дізнаємося про їх зустрічі з придворними бандуристами та півчими, більшість з яких були, очевидно, українського походження. Це бандуристи Єрмолай Санкевич, Іван Олексійович; "півчий малий" Івашка Павлов; півчі – Кирил Рубан, Іван Максимов, Гаврило Головні, Максим Богуш, Петро Лазорович, Яким Миронович, Семен Тихонович (Тихонов), Лозовський, Іван Ісаєв Іскус, Федір Іванович Коченевський, Кирило Степанович Рубановський, Григорій Михайлович Любисток, а також Іван Петрович – реєнт (або уставщик) придворних півчих. Частими гостями у М. Марковича та М. Ханенка в Петербурзі були гусярі та бандуристи графа Івана Симоновича Гендрікова⁴², півчі графа Шереметьєва⁴³, та лютніст князя Олексія Дмитровича Голіцина – Іван Романов⁴⁴. Я. Маркович розповідає про придворного гусяря Маньковського, за якого вийшла заміж дочка одного із чернігівських дворян – Карпеки⁴⁵.

Найвідомішим серед музик був Григорій Михайлович Любисток – бандурист імператриці Єлизавети Петрівни. Його ім'я зустрічається дуже часто у записах Я. Марковича та М. Ханенка саме у 40-х роках XVIII ст. Автори щоденників були частими гостями у Григорія Михайловича. У щоденниках згадується і про вінчання "півчих государевих" Григорія Любистка в Петербурзі (1742) та Гаврила Головні в Глухові (1743)⁴⁶. Крім того, записи М. Ханенка подають цілу низку біографічних фактів про Г.М. Любистка: у 1743 р. – отримав дворянський титул⁴⁷, у 1748 р. – нагороджений полковничим рангом⁴⁸, у 1749 р. –

придбав маєтки у полковника Лубенського полку Василя Савича⁴⁹. Запис у щоденнику від 03. 04. 1749 свідчить про спілкування Г.М. Любистка та Іллі Лизогуба⁵⁰. Були придворні півчі і серед гостей генерального обозного Якова Лизогуба у Петербурзі (1746)⁵¹. Усе це свідчить про те, що існували тісні контакти між гетьманською старшиною і придворними музикантами, які служили в Петербурзі і, перш за все, тими, що були української походження.

Безумовно, що щоденники Я. Марковича та М. Ханенка є цінним джерелом для вивчення музичного життя в Україні в першій половині XVIII ст. Матеріали щоденників свідчать, що серед представників гетьманської старшини були люди музично освічені, і музика в їхньому житті займала значне місце. Джерела вказують на їх зацікавленість у придбанні музичних інструментів, на виховання власних музикантів, створення домашніх оркестрів, а також на їхні контакти з українськими музикантами, які служили в Петербурзі.

Матеріали щоденників дають можливість дійти такого важливого висновку: гетьмансько-старшинське середовище було тим осередком, де культивувалося світське музичне мистецтво. Хоч у щоденниках не зазначений репертуар, який виконувався у цьому середовищі, проте є підстави вважати, що це була як народна (гра на бандурі, гусях), так і професійна музика (гра на клавішних інструментах, лютні, оркестрова музика). Отже, в першій половині XVIII ст. в Україні поряд з високорозвиненою духовною музикою (давніоукраїнська монодія, партесний концерт, канти) існували різні форми світського музичування, хоч з цього часу не віднайдені потні джерела української професійної інструментальної та оркестрової музики.

Є підстави вважати, що в гетьмансько-старшинському середовищі належне місце займав і західноєвропейський репертуар. На це вказують щоденникові записи про звучання італійської музики в Глухові, запрошення іноземних музикантів (капельмейстер Іоган був, мабуть, німецького походження). Знайомство та засвоєння досягнень європейської професійної світської музики було особливо важливим для української музичної культури. В Україні в першій половині XVIII ст. значні досягнення спостерігалися в духовній музиці; в цей час вона домінувала. У галузі професійної світської музики українське музичне мистецтво відставало від західноєвропейського.

Виходячи з усього сказаного, видається важливим значення в українській музичній культурі цієї доби гетьмансько-старшинських осередків. Вивчення інших джерел, пов'язаних з цим середовищем, збагатить і розширить уявлення про їх роль у розвитку української культури.

- ¹ Музична Харківщина : 36. наук. пр. – Х., 1992. – С. 159–175.
- ² Маркович Я. Дневник генерального подскарбня Якова Марковича (1717–1767 гг.). – Киев, 1893. – Ч. 1 : (1717–1725). – С. 186.
- ³ Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбня генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 1. – С. 298.
- ⁴ Клавесинбал та клавикорд – два різновиди клавешно-струнних інструментів у XVIII ст. в країнах Західної Європи. Клавесинбал (або клавешембало, гембало) – так називали в Італії клавешно-струнний інструмент з притривою механікою. Ці інструменти залучались як для концертного так і домашнього музикування. За своєю конструкції, розмірами та виконавськими можливостями вони суттєво відрізнялися. Див.: Алексеев А. История фортепианного искусства : Учеб. : В 3 ч. – 2-е изд. – М., 1988. – Ч. 1–2. – С. 10.
- ⁵ Маркович Я. Дневник... – Ч. 1. – С. 150.
- ⁶ Там же. – С. 118.
- ⁷ Ханенко Н. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка (1727–1753 гг.). – Киев, 1884. – С. 107, 109. – Прил. к журн. "Киев, старина".
- ⁸ Ханенко Н. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка, 1727–1753 гг. // Киев, старина. – 1896. – Т. 7/8. – С. 193. – (Прил.).
- ⁹ Маркович Я. Щоденник. Рукопис, кн. 6 (1741–1743 рр.). – Арх. В.Л. Модзалевського, ф. XII, од. зб. 4, арк. 85зв.–86; Маркович Я. Дневник Якова Марковича. – К. ; Львів, 1913. – Т. 4: 1735–1740. – С. 110. – (Джерела до історії України-Руси / Археогр. коміс. Наук т-ва ім. Шевченка ; Т. 22).
- ¹⁰ Маркович Я. Щоденник, арк. 153зв.
- ¹¹ Батько Максима Михайловича Корсака – Михайло Богданович був одружений з дочкою гетьманича Семіона Самойловича. Маєтки Максима Корсака перейшли до його синів: Василя та Михайла, які стали вже писатися Римськими-Корсаковими. Після їх смерті маєтки успадкували їх рідні сестри Дарія та Євдокія, які за борги продали їх у 1793 р. своєму родичу генералу Івану Миколайовичу Римському-Корсакову. Див. прим. О. Лазаревського до: Ханенко Н. Дневник... // Киев, старина. – 1884. – Т. 7, № 4. – С. 27. – (Прил.).
- ¹² Ханенко Н. Дневник... // Киев, старина. – 1884. – Т. 7, № 4. – С. 27. – (Прил.).
- ¹³ Ханенко Н. Дневник... // Там же. – Т. 8, № 5. – С. 35. – (Прил.).
- ¹⁴ Там же. – С. 43.
- ¹⁵ Маркович Я. Дневник... – Ч. 1. – С. 171.
- ¹⁶ Ханенко Н. Дневник... // Киев, старина. – 1885. – Т. 9, № 4. – С. 147. – (Прил.).
- ¹⁷ Маркович Я. Дневные записки... – Ч. 1. – С. 191.
- ¹⁸ Маркович Я. Дневник... – Ч. 1. – С. 251, 255.
- ¹⁹ Маркович Я. Дневные записки... – Ч. 1. – С. 28; Маркович Я. Дневник... – Ч. 1. – С. 45.

- ²⁰Маркович Я. Дневные записки...— Ч. 1.— С. 271.
- ²¹Маркович Я. Щоденник, арк. 132зв.
- ²²Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.— 1885.— Т. 9, № 3.— С. 143.— (Прил.).
- ²³Ханенко Н. Дневник... // Там же.— 1886.— Т. 16, № 12.— С. 514.— (Прил.).
- ²⁴Маркович Я. Дневник...— Ч. 1.— С. 151; Маркович Я. Дневные записки...— Ч. 1.— С. 267.
- ²⁵Маркович Я. Дневник... // Киев. старина.— 1891.— Т. 34, № 8.— С. 68.— (Прил.).
- ²⁶Маркович Я. Дневник...— Ч. 1.— С. 197.
- ²⁷Андрій Кондзеровський при гетьмані І. Скоропадському був "господарем його двору", тобто домоуправителем. Він був одружений на сестрі дружини І. Скоропадського. Див. прим. О. Лазаревського до: Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.— 1884.— Т. 15, № 4.— С. 32.— (Прил.).
- ²⁸Маркович Я. Дневник...— Т. 4.— С. 110.
- ²⁹Там же.— С. 328.
- ³⁰Маркович Я. Дневник... // Киев. старина.— 1896.— Т. 54, № 7/8.— С. 321.— (Прил.).
- ³¹Ханенко Н. Дневник...— С. 122.
- ³²Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.— 1886.— Т. 16, № 12.— С. 473—474.— (Прил.); Маркович Я. Дневник... Рукопис (оригінал), кн. 8 (1748—1754 рр.).— Колекція О.М. Лазаревського, ф. І, од. зб. 66859, арк. 162зв.
- ³³Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.— 1886.— Т. 16, № 12.— С. 471—474.— (Прил.)
- ³⁴Маркович Я. Дневник..., арк. 139 зв.
- ³⁵Маркович А.М. Малороссийская свадьба : Неоконченная повесть из жизни малорус. старшины половины XVIII в. // Киев. старина.— 1897.— Т. 56, № 3.— С. 1—16.— (Прил.).
- ³⁶Там же.— С. 7.
- ³⁷Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.— 1885.— Т. 11, № 3.— С. 134—135.— (Прил.).
- ³⁸Маркович Я. Дневные записки...— Ч. 1.— С. 243—244.
- ³⁹Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.— 1896.— Т. 54, № 7/8.— С. 165.— (Прил.).
- ⁴⁰Ханенко Н. Диаруш или журнал, т.е. повседневная записка случающихся при дворе гетьмана Иоанна Скоропадского, окказий и церемоний.— М., 1858.— С. 73.
- ⁴¹Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.— 1885.— Т. 11, № 3.— С. 141.— (Прил.).
- ⁴²Ханенко Н. Дневник... // Там же.— 1884.— Т. 8, № 4.— С. 19.— (Прил.).
- ⁴³Маркович Я. Дневные записки...— Ч. 1.— С. 226—227.

- ⁴⁴ Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.- 1885.- Т. 13, №11.- С. 237.- (Прил.).
- ⁴⁵ Ханенко Н. Дневник... // Там же.- 1886.- Т. 14, № 1.- С. 264.
- ⁴⁶ Марко Федорович Полторацький народився в селі Сосниця Чернігівського полку в 1729 р. Спочатку він співав у гетьманській капелі в Глухові, а потім у Придворному хорі в Петербурзі, куди його відрядив К.Г. Розумовський. Він отримав музичну освіту в Італії і став професійним оперним співаком. М. Полторацький був першим вчителем Д. Бортнянського в Петербурзі. У 1756 р. він став директором Придворної співочої капели в Петербурзі. Див.: Іванов В. Дмитро Бортнянський.- К., 1980.- С. 23-24.
- ⁴⁷ Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.- 1886.- Т. 16, № 10.- С. 405.- (Прил.).
- ⁴⁸ Маркович Я. Дневник...- Т. 4.- С. 307.
- ⁴⁹ Реєнт або регент - в православній церкві особа, яка керує хором. Регент закінчував курси регентського класу при Придворній півчій капелі або в Московському синодальному училищі церковного співу. (Енциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон.- Спб., 1899.- Т. 26.- С. 44.
- ⁵⁰ Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.- 1886.- Т. 15, № 8.- С. 344.- (Прил.).
- ⁵¹ Там же.- С. 341.
- ⁵² Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.- 1886.- Т. 16, № 9.- С. 359.- (Прил.).
- ⁵³ Маркович Я. Дневник... // Там же.- 1895.- Т. 50, № 7/9.- С. 339.- (Прил.).
- ⁵⁴ Маркович Я. Щоденник, арк. 138.
- ⁵⁵ Там же, арк. 173.
- ⁵⁶ Див. прим. О. Лазаревського до: Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.- 1884.- Т. 9, № 6.- С. 53.- (Прил.).
- ⁵⁷ Ханенко Н. Дневник... // Там же.- 1886.- Т. 16, № 9.- С. 371.- (Прил.).
- ⁵⁸ Див. прим. О. Лазаревського до: Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.- 1884.- Т. 9, № 6.- С. 53.- (Прил.).
- ⁵⁹ Ханенко Н. Дневник... // Там же.- 1886.- Т. 16, № 10.- С. 416.- (Прил.).
- ⁶⁰ Ханенко Н. Дневник... // Там же.- Т. 14, № 4.- С. 288.- (Прил.).

**РУССКО-ЕВРЕЙСКАЯ ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ НА
УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.
(ПО МАТЕРИАЛАМ СОБРАНИЯ ЕВРЕЙСКИХ РУКОПИСЕЙ И
ПЕЧАТИ ЦНБ ИМ. В.И. ВЕРНАДСКОГО
НАН УКРАИНЫ)**

Шестидесятые годы XIX века знаменовали собой перелом не только в культурной, но и в социально-экономической жизни Российской империи. Начавшееся во второй половине 50-х годов развитие просветительно-эмансипационных идей в русском еврействе вышло в 60-е годы на новый уровень. В этот период окончательно оформилось стремление передовой еврейской интеллигенции к созданию идейного центра в виде печатного органа, причем обязательно на русском языке. Эта идея активно поддерживалась многими известными еврейскими писателями, учеными и меценатами.

Необходимо обусловить, что подразумевается под русско-еврейскими периодическими изданиями. Это газеты и журналы, публиковавшиеся видными деятелями еврейского просвещения и науки, различными еврейскими культурными и общественными организациями и партиями, и выступающие их печатным органом, на русском языке или с параллельным текстом на русском и еврейском (идиш или иврит) языках. Термин "русско-еврейская периодическая печать" употребляется самими издателями для обозначения издания и прочно вошел в отечественную и зарубежную историю и библиографию¹.

Главной целью, которую преследовали сторонники периодических изданий на русском языке, было привлечение внимания либеральных кругов русского общества (к которым они причисляли и правительственные круги) к еврейским проблемам, с одной стороны, и создание центра, вокруг которого бы собирались все передовые силы еврейской молодежи, которые приобщились к светской культуре и образованию, с другой. Русско-еврейская печать на первом этапе существования выдвинула своим лозунгом "... просвещение еврейского народа путем

обличения отсталости еврейской массы и путем сближения его с окружающим населением”². Поэтому первые русско-еврейские издания обращались как к читателю-еврею, так и к читателю не-еврею.

Господствующим типом русско-еврейского периодического издания были еженедельники газетного формата и ежемесячники – журнального. Отдельно следует рассматривать издание ежегодников, первый из которых увидел свет в 1866 г. как издание Общества для распространения просвещения между евреями в России (далее – ОПЕ). Общество “для поощрения еврейских писателей, пишущих по-русски” в апреле 1864 года решило основать русский ежегодник по еврейской истории и литературе по образцу выходивших в Германии изданий под редакцией Цунца и Франкеля. В первом выпуске приняли участие Л. Гордон, А. Гаркави, Мунк, М. Моргулис, Д. Хвольсон, Леванда и др. После длительных обсуждений в Святейшем Синоде и Цензурном комитете и изменений авторского состава, ежегодник был издан, но не как периодическое издание, а как сборник научных и литературных статей³. В дальнейшем издание ежегодников следует рассматривать как исключение, а не как норму.

В данной статье мы уделим внимание только периодическим русско-еврейским изданиям, выходившим на территории Украины с 1860 по 1918 гг. Начиная публикации органов на Украине, редакторы и авторы уже самым местом издания достигали цели распространения знаний о евреях и знаний русского языка евреями.

Хронологические рамки 1860–1918 гг. обусловлены временем выхода первого издания и временем коренного изменения как государственной политики, так и основных задач еврейского движения.

Первое русско-еврейское периодическое издание “Разсвет” вышло в Одессе в мае 1860 г. под редакцией и при непосредственном участии О. Рабиновича и И. Тарнополья. Фактически, душой, идейным вдохновителем и руководителем этого издания был О. Рабинович, смотревший на издание “Разсвета”, имевшего подзаголовок “Орган русских евреев”, как на событие, знаменующее новую фазу еврейской общественной жизни. Задачу публикации издания на русском языке И. Тарнополь в “Записке о важности, направлении и пользе периодического издания в России на русском языке”, представленной в Министерство народного просвещения, определил как необходимость “побороть все необоснованные обвинения, тяготеющие над нашей нацией”, “доказать чистоту и безгрешность первобытного характера Израиля”⁴.

Ближайшим сотрудником “Разсвета” был профессор Ришельевского лицея А.И. Георгиевский, ведший “Обозрение иностранной ев-

рейской журналистики". Он также принимал активное участие в редактировании издания. Публиковались в "Разсвете" Е. Соловейчик, Леванда, Г. Барац, историк Иост и др. Издание пользовалось большой популярностью и уважением еврейского населения и других читателей. Причиной его недолгого существования (с 27 мая 1860 г. по 19 мая 1861 г.) явилось, с одной стороны, непонимание цензурой и правительством слов о равноправии и эмансипации евреев, а, с другой – финансовые проблемы издания. "Разсвет" сыграл весьма заметную роль в истории общественного и политического движения русского еврейства, сформулировав и предав гласности стремление передовых кругов к возможности воздействия на отношение русского общества к евреям, необходимости просвещения и искоренения фанатических религиозных предрассудков среди еврейского населения.

Преемником "Разсвета" стал еженедельник "Сион", выходивший так же, как и первый, в Одессе с 7 июля 1861 г. Полностью наследуя первое русско-еврейское периодическое издание, "Сион" не только поставил в подзаголовке "Орган русских евреев", но и использовал тот же эпиграф – строку из Книги Бытия "И сказал Бог: да будет свет"⁵. Первые 22 номера вышли под редакцией Е. Соловейчика и Л. Пинскера, дальнейшие редактировали Е. Соловейчик и Н. Бернштейн.

Содержание материалов, публиковавшихся в "Сионе" по характеру было весьма сходно с материалами "Разсвета", но в них не было того смелого тона, которым отличался предшественник. Учитывая судьбу, постигшую первое издание, "Сион" как бы отодвинул на второй план острые публицистические вопросы и принял научно-литературный характер. Много печаталось исторических заметок и литературных эссе, корреспонденции с мест носили характер чисто информативный и скорее отражали только культурную жизнь, сглаживая острые углы, акцентируя внимание на положительном. Но и при такой позиции издание оказалось не в силах осуществить принятую на себя задачу – воздействовать на русское общественное мнение в пользу еврейского народа. 27 апреля 1862 г. "Сион" писал: "Встречая особенные препятствия к опровержению несоответственных обвинений, возводимых некоторыми из органов русской журналистики на евреев и еврейскую религию, а равно и к раскрытию истинного духа последней, редакция считает своей обязанностью прекратить свое издание"⁶. Поводом для подобного заявления стала полемика с украинифильским журналом "Основа" (Спб., ред. Костомаров, Кулиш). Во многих публикациях "Основы" просматривался юдофобский элемент, особенно болезненно воспринимавшийся молодой еврейской интеллигенцией. "Сион", в свою

очередь, поднял вопрос о приоритете общечеловеческих ценностей перед национальными и о "неудобстве национализма мелких народностей". Издатели "Сиона" попытались перевести полемику на страницы русской печати. Однако, статьи не пропускались цензурой, и достаточно широкого обсуждения отношений между евреями и "южно-русским" (украинским) населением не получилось. В силу этих причин было принято решение о закрытии издания. Печатался "Сион" в Одессе в типографии Л. Нитче.

В течение семи лет "орган русских евреев" как самостоятельное издание не выходил. Во время этого перерыва в Вильне под редакцией С.Фина с 1860 по 1869 г. выходил еженедельник на русском языке в виде приложения к еврейскому журналу "Такармель". Еженедельник, носивший информационный характер и избегавший полемики, освещал вопросы культурной жизни евреев, просветительской деятельности ОПЕ. На его страницах была представлена библиография произведений по истории русских евреев, гражданскому праву, культуре и образованию. Политические вопросы ограничивались в издании публикацией официальных правительственных распоряжений и циркуляров, научных и исторических заметок, проповедей в торжественные и праздничные дни. Весьма ограниченное количество публицистических материалов не определяло характер издания. И, хотя на протяжении семи лет русское еженедельное приложение к "Такармелю" было единственным русскоязычным еврейским периодическим изданием, оно не заняло того общественного и исторического места, которое приходилось на "Разсвет" и "Сион".

В 1867 г. ОПЕ открыло свое отделение в Одессе (первое из Отделений Общества, впоследствии их было 32)⁷. Целью, указанной в программе, было "содействовать всеми способами усвоению евреями русского языка как языка народного"⁸. Согласно уставу, деятельность Одесского отделения должна была заключаться, главным образом, в издании на русском языке руководства по еврейскому языку, еврейской религии и истории, а также основание и издание русского печатного органа, посвященного интересам русского еврейства. В мае 1868 г. представители Одесского отделения начали переговоры с С. Ориштейном об издании органа "Заря", программа которого должна была соответствовать программе "Разсвета" или "Сиона". С. Ориштейн выразил согласие, оговорив, что все хлопоты по получению разрешения на издание берет на себя ОПЕ. В процессе подготовки издания изменилось название. В феврале 1869 г. было получено разрешение на публикацию русско-еврейского органа под названием "День". В разос-

ланом в марте 1869 г. проспекте указывалось, что "День" является не только возобновлением прежде существовавших на русском языке органов русских евреев "Разсвет" и "Сион", но и прямым их продолжением⁹.

В состав редакционной коллегии, назначенной Комитетом Одесского отделения ОПЕ, входили Е. Соловейчик и Левенсон, но оба они вскоре отказались от возложенных на них обязанностей. "День" принял характер независимого издания. Первый номер издания вышел 16 мая 1869 г. и оказался несколько бесцветным: ни острой полемики, ни четко определенной направленности, положение изменилось только к 4-ому номеру, в котором издатели "Дня" писали: "Еврейский вопрос не религиозный, как наивно полагают одни, и не национальный, как неосновательно полагают другие, – а общественный, экономический... Не славное историческое прошлое евреев и не заветное, пророческое их будущее занимает общественное мнение, – а те цели и стремления, которые преследуются евреями теперь, то общественное и гражданское положение, которое евреи готовы занять в самом близком будущем... Нам, поэтому, необходимо определить те социальные и экономические условия, при которых интересы нашего еврейского населения совершенно сольются с интересами прочих российских граждан, когда цели и стремления одних и других будут находиться в полном созвучии и перестанут идти в разрез друг другу"¹⁰.

Основной концептуальной идеей, которую отстаивал "День" (и, соответственно, авторы публиковавшихся материалов), была идея русификации, или даже обрусения евреев, проживавших на территории империи. "Полное сближение и слияние с коренным господствующим населением, – заявляет "День", – вот тот мессия, прибытия которого с таким трепетным ожиданием выжидает лучшая просвещенная часть наших евреев, вот тот идеал, с осуществлением которого неминуемо должна рушиться каменная стена, отделявшая и замыкавшая столько веков еврейский народ в тесную, резко отличающуюся всем своим жизненным строем, корпорацию и приносившая столько вреда ему самому и тем народам, среди которых ему приходилось жить. Эта мысль разделяется теперь без исключения всеми, интересующимися еврейским вопросом"¹¹.

Полностью наследуя программы предшественников – "Разсвета" и "Сиона" – "День" развивает их, заостряя проблематику и, на наш взгляд, навязывая читателю как бы единственно правильное решение. Интересно, что даже эпиграф, принятый изданием – "И назвал Бог свет – днем" (Бытие, 1,5) – отражает это развитие¹².

Материалы, публиковавшиеся в издании, располагались по отделам: "Передовые статьи", "Иностранная летопись", "Статьи по общественным вопросам", "Критика и библиография", "Корреспонденции", "Очерки прошлого", печатались также небольшие по объему беллетристические произведения. Интересно, что даже материалы раздела "Иностранная летопись" носили как бы пропагандистский характер, обосновывали основную концепцию издания о необходимости и преимуществах ассимиляции евреев, их слияния с коренным населением.

Основными авторами "Дня" были известнейшие публицисты и ревнители просвещения А. Ландау (позже – издатель и редактор "Восхода" и "Недельной хроники Восхода", издававшихся в Санкт-Петербурге в 1881–1906 гг.¹³, Е. Соловейчик, С. Оршанский, М. Моргулис, Л. Леванда и многие другие. Печаталось издание в типографии Л. Нитче.

Поводом для прекращения издания явились антиеврейские погромы 1871 г. в Одессе. Издание не смогло, по причине жесткой цензуры, отразить в полной мере отношение передовой еврейской интеллигенции к одесским событиям. Очередной после погрома номер содержал в себе только измененную цензором заметку М. Кулишера о погроме. Статьи же других сотрудников, в том числе и И. Оршанского, к которому цензура ранее относилась терпимо, были исключены.

"День" просуществовал неполных два года, внеся, несмотря на остроту и спорность некоторых материалов и концепции в целом, огромный вклад в историю русско-еврейской журналистики, развитие основных идейных течений последней трети XIX – начала XX вв. С прекращением "Дня" окончился первый одесский период русско-еврейской периодической печати. С 1871 г. центр русско-еврейской прессы переходит в Санкт-Петербург.

Только после тридцатилетнего перерыва на территории Украины возобновляются издания русско-еврейской периодики. В Елисаветграде (ныне Кировоград) в 1902 г. начинает выходить "Сионистское обозрение".

4 марта 1906 г. вышел закон об обществах и союзах, открывавший возможность создания различных организаций и публикации ими своих печатных органов¹⁴. Пользуясь предоставленным законом правом, многие еврейские организации приступают к изданию периодики на русском языке. Особенно "урожайным" на новые издания стал 1906 г.

В конце 1905–1906 гг. в Ялте (где, кстати, количество евреев было весьма незначительным в силу запрета на проживание) выходил трех-

месячный журнал “Молодая Иудея”, ставший органом национально настроенной еврейской молодежи. В журнале помещали в основном статьи по экономическим и культурным проблемам, носившие ярко выраженный проеврейский характер. В 1906 г. в Ялте же издавалась газета “Молот” – орган сионистской организации “Поалей Цион”¹⁵.

В Полтаве в 1906 г. вышло три номера “Еврейской рабочей хроники” – также органа “Поалей Циона”¹⁶. Об этом издании, как об органе “палестинского поалей-ционизма”, дается краткая информация в одесском “Кадиме”¹⁷.

В том же году в Одессе под редакцией М. Алейникова, а позже – И. Сапира (с № 7) издается “Кадима” – “Орган сионистов Юго-Западного района”. При смене редактора как бы расширяется и регион издания – “Орган сионистов юга России”¹⁸. Эпиграфом для издания послужил пункт из Базельской программы: “Сионизм стремится создать для еврейского народа правоохранное убежище в Палестине”. В издании печатались материалы о деятельности сионистских организаций России, документы Центрального Бюро, воззвания, известия из колонизационных обществ Палестины, письма в редакцию, аналитические статьи по разным вопросам еврейской жизни, культуры, искусства, хроники, имелся небольшой раздел библиографии. “Кадима” остро реагировала на происходившие в 1905–1906 гг. на юге России погромы (Одесса, Кишинев, Белосток). После выборов в Государственную Думу в издании вышла статья Б. Ландау “Евреи в Государственной Думе”, в которой отразились основные позиции интеллигенции – не уравнивание в правах с коренным населением путем слияния с последним, а полноправное сосуществование, сохранение еврейской нации, традиций: “На последнем съезде Союза полноправия Жаботинский сказал, что евреи дали своим депутатам императивный мандат: “идите и защищайте еврейское равноправие”. Но именно защищайте, а не просите о нем... Еврейские депутаты это поняли. Они поняли и то, что теперь нет и не может быть русских Моисеева закона, а могут быть только евреи – русские граждане”¹⁹. В издании публиковались И. Тривус, Б. Бирман, А. Левинский, И. Сапир, Г. Бродовский и другие. Для оформления первой страницы М. Соломоновым была специально изготовлена цинкография. Печаталось издание в типографии торгового дома Г.М. Левинзона по ул. Ришельевской, 17. “Кадима” издавалась в течение неполного года, позже ее сменила “Еврейская мысль”.

“Еврейская мысль” назвала себя “Органом еврейской национальной мысли”, отражая, как и “Кадима”, основные идеи еврейского национального движения, находясь при этом на сионистской, палестинно-

фильской платформе. Редактором-издателем "Еврейской мысли" был М. Шварцман, но фактически издание редактировали известные сионисты М. Усышкин и И. Тривус. Основной своей задачей журнал считал защиту так называемой "реальной работы" в Палестине, т. е. непосредственное участие сионистской организации в постепенной колонизации Палестины. Перед Гаагским конгрессом журнал выступил с рядом статей, в которых критиковалась деятельность официальных сионистских учреждений и звучал призыв к борьбе на Конгрессе за "реальную работу". Одна из статей, помещенных в журнале, так и называлась – "Проблемы реальной работы в Палестине" (проф. С. Равкин)²⁰. Обязательными разделами "Еврейской мысли" были передовые статьи, "Еврейская хроника", "Палестина", "Пресса", вести с мест, публиковались законы (в частности, Закон об эмиграции), освещалась деятельность сионистских и палестинских обществ и кружков в России. Издание пользовалось особой популярностью среди сионистской молодежи юга России, его авторами были Вл. Жаботинский, Ахад-Гаам, И. Тривус, Д. Смилянский, А. Зусман и др. Журнал выходил до конца 1907 г.

В январе этого же 1906 г. в Белостоке, а в октябре – в Одессе под редакцией Л. Паперина издавалась еженедельная газета "Еврейский голос", являвшаяся органом территориалистов. (Территориализм – движение за обретение евреями, не могущими далее жить в разных странах, своей территории. Возглавлял – Израиль Зангвиль. Зародилось в Великобритании и распространилось по всему миру. Приобрело большое количество сторонников в Российской империи). Девиз издания: "Самобытности и земли для еврейского народа!" полностью отразил его направленность. Основной идеей, проводимой изданием во всех публикациях, была идея организации еврейского государства на палестинских землях. Авторы, даже столь выдающиеся деятели еврейского просвещения, как председатель Киевского отделения ОПЕ Макс Емельянович Мандельштам, отчаявшись изменить еврейскую жизнь в России, с одной стороны, и отношение правящих кругов к евреям – с другой, призвали к "исходу", переселению в Палестину и созданию еврейского государства. "Мы же, – громадное большинство русских евреев, – за исключением тех благородных самоотверженных юношей, которые, хотя и бесцельно, жертвуют собой для будущей свободы в России – мы, с непростительной апатией относящиеся к своей судьбе, должны прийти на помощь тем западникам, которые хотят вывести нас из Египта (по аналогии с египетским пленом и рабством. Читай – из Российской империи – И.С., О.Г.)"²¹.

Несмотря на палестинофильскую направленность издания, газета стремилась отстаивать права еврейского населения в России, публиковала политические статьи и обзоры, законы и акты, освещала различные стороны еврейской жизни. Публиковались также обзоры общей и еврейской печати, отчеты о заседаниях обществ, хроники еврейской жизни на местах. Отдельный небольшой раздел посвящался библиографии.

При переводе издательства "Еврейского голоса" из Белостока в Одессу изменился формат издания и оформление первого листа, поэтому редакция приняла решение о присвоении первому номеру, вышедшему в Одессе 14 октября, № 1, а не 19 по предыдущей нумерации.

В издании публиковались авторы со всей России: Л. Кацнельсон, М. Мандельштам, А. Меерович, М. Риверсман, Л. Паперин, Г. Гепштейн, И. Зангвиль, Б. Гольдштейн и др. Печаталась газета в Одессе в типографии Акционерного Южно-Русского Общества печатного дела по ул. Пушкинской, 18. Прекратилось издание во второй половине 1907 г.

С 1908 г. в течение четырех лет (с небольшими перерывами) в Одессе под редакцией врачей И. Адесмана, И. Гешелина, С. Марьяшеса и Я. Реймиста выходил ежеквартальник "Еврейский медицинский голос", назвавший себя "органом бытовой и клинической медицины". Это было первое в Российской империи русско-еврейское специализированное, профессиональное периодическое издание. Журнал ставил себе задачей обследование здоровья и санитарно-гигиенических условий жизни евреев в черте оседлости; исследование и анализ особенностей, причин, характера и распространяемости различных заболеваний среди еврейского населения; разработку вопросов, касающихся разных сторон индивидуальной и общественной гигиены, проблем обеспечения евреев медицинской помощью. Подобные исследования были особенно актуальны для маленьких штетлов (местечек) черты оседлости, где в начале XX века проживало в невероятной тесноте и бедности около 5 млн. евреев.

В журнале публиковались ценные исследования и статистические данные по целому ряду вопросов. Среди них следует упомянуть статьи д-ра В.Гандлера "О физическом развитии еврейских детей, поступающих в мужскую школу г. Одессы", д-ра Л. Розенфельда "К вопросу о глазных заболеваниях у евреев", д-ра Л. Рохлина "О санитарном состоянии хередов г. Харькова", д-ра А. Виршубского "Об алкоголизме среди евреев", статистические материалы о санитарном положении евреев Одессы, собранные и обработанные д-ром Долгополовым.

На страницах журнала публиковались статьи и отзывы известных врачей и специалистов М. Мандельштам, Г. Рабиновича, Л. Розенфельда, зарубежных профессоров медицины²².

В это же время в Одессе издавался журнал "Новая Иудея".

В мае 1912 г. в Одессе вышел первый номер издания "Еврейское обозрение" (редактор-издатель Д. Гольдштейн). Начиная издание, редакция обратилась к будущим читателям с письмом-обращением, в котором обозначила круг вопросов и проблем будущего издания, его политическую платформу и направленность: "...Выходя в одном из крупных центров еврейства, журнал этот, если не по объему, то по специальным целям своим будет несколько отличаться от столичных русско-еврейских органов. Последние, имея своей задачей освещение жизни всего еврейства, тем самым вынуждены обходить часто весьма важные местные вопросы. Это обстоятельство в связи с усиливающейся национализацией еврейских масс и интеллигенции, приведшее к развитию провинциальной еврейской прессы, – вызвало к жизни и наш орган, стремящийся стать выразителем интересов еврейского Юга. ...приближающаяся кампания выборов в 4-ю Гос. Думу ставит перед населением такого крупного еврейского центра, как Одесса, целый ряд важных национально-политических проблем, на которые будет обращено сугубо внимание "Е. О.". ...орган наш будет уделять место статьям по различным вопросам евр. культуры, литературы, политики и др. Выступая без определенной партийной программы, мы все же считаем нужным заявить, что национализм в высшем смысле слова, вера в силы еврейства и демократизм в вопросах национальной политики – те общие идеи, которыми будет проникнуто "Еврейское Обозрение"²³.

Издание носило как бы научно-публицистический характер: наряду с актуальными обзорами и злободневными статьями публиковались аналитические исследования и небольшие по объему литературные работы. Среди авторов были М. Гепштейн, И. Ильинский, Лионель, М. Гольдберг, А. Каминка, А. Рейзен и др. Печаталось "Еврейское обозрение" в типографии Д. Гольдштейна и М. Куриса в Одессе на ул. Успенской, 48.

В Одессе же в 1913–1916 гг. под редакцией Н.Осиповича выходил единственный в России русско-еврейский детский художественно-литературный иллюстрированный журнал "Колосья". Журнал ставил своей задачей знакомить еврейских детей с жизнью и традициями еврейского народа, его историей и литературой, на его страницах также давались очерки всеобщей истории и литературы, природоведения и географии. Выходил ежемесячными книжками большого формата с множеством иллюстраций. В "Колосьях" публиковались художествен-

ные произведения для детей, статьи о выдающихся исторических деятелях (не только еврейских), биографии ученых и писателей, талмудические легенды, рассказы, стихотворения, сказки. Материалы располагались по отделам: "Обо всем понемногу", "Хроника событий", "Война" (после 1914 г.), "Из мира науки, искусства, литературы". В разделе "Смесь" публиковались задачи, шарады, ребусы, научные развлечения и проч.

В 1917 г. в Одессе издавался журнал "Палестина".

Если до 1917 г. основным центром русско-еврейской периодической печати на территории Украины была Одесса, то после февраля таковым становится Киев (до этого времени не имевший изданий). Практически одновременно выходят три издания: "Еврейская молодая мысль", "Еврейское юношество" и "Eth libnoth".

Первое из них – "Еврейская молодая мысль" – Орган Киевского Центрального комитета евреев-учащихся средней школы – выходил в Киеве в мае-июне 1917 г. В обращении к читателям Редакционный комитет писал: "Еврейская молодая мысль" орган беспартийный. Его издает Киевский Центральный Комитет евреев-учащихся средней школы. В нем помещаются 1) статьи, знакомящие учащихся с евр. культ., ист., литер., сущностью иудаизма и т. д. 2) статьи, знакомящие с идейными течениями в еврействе, с различными решениями национальной проблемы, с отношением отдельных партий к тому или иному вопросу, 3) публицистические статьи, 4) всевозможные литературные произведения, 5) корреспонденция, хроника и заметки, 6) протоколы собраний и все подлежащие опубликованию сообщения Киевск. Цент. Ком. евр. уч. ср. шк."²⁴. Девизом издания была строфа из Гиллеля "Если не я за себя, то кто же? Если не теперь, то когда же?" И хотя редакция и объявила издание органом беспартийным, практически все публиковавшиеся статьи носили характер националистический, некоторые же публикации, например "Нация и класс" Б. Роховича (1917. – № 3) становятся на позиции социалистические, марксистские.

Редакционный Комитет "Еврейской молодой мысли" находился в Киеве по ул. Мариино-Благовещенской (ныне – Саксаганского), 73. Печаталось оно в типографии Иосифа Шенфельда на Александровской площади, 19.

8 мая 1917 г. увидел свет "Киевский орган сионистской молодежи" "Eth Libnoth" (в переводе с иврита – время белизны, светлой памяти). Девизом издания стала цитата "Сионизм, возникший как идейное течение, должен развиваться в широкую демократическую организацию, чтобы победить как народное движение", отразившая направленность

всего издания, его авторов и редакторов. Название издания было одновременно и названием сионистской организации, активно развернувшей свою работу после февральской революции 1917 г. В 1914 г. вышел сборник "Светлой памяти", в котором лидеры организации декларировали ее основные принципы, как то: "Если политический сионизм знаменует собой, по выражению Герцля, эпоху строительства в еврействе, – то нам, молодому движению, предстоит еще эпоха организационного строительства в самом сионизме"²⁵. Задаче строительства на новом этапе и призван был "Eth Libnoth". Причем, в отличие от большинства сионистских организаций, последняя видела строительство сионизма не в Палестине или в иных землях, а непосредственно на Украине. В статье "Наши народные задачи" автор, подписавшийся Thmidi, в частности писал: "Поднимается вольная Украина, поражающая нас проявленными ею в последние дни огромными запасами творческой энергии, ясным пониманием стоящих перед ней задач и железной волей к свободной, независимой жизни... С чувством глубокого удовлетворения встречаем и мы, сионисты, этот резкий перелом во внешних условиях нашего быта, ибо мы убеждены, что эта внешняя революция повлечет за собой и ускорит ту внутреннюю революцию, которая оздоровит нашу общественность, прояснит наше затемненное правовым гнетом национально-политическое сознание и сплотит наши активные силы"²⁶.

В издании публиковались документы и материалы работы организации, корреспонденции из городов и местечек Украины, письма читателей, хроника сионистской жизни, фельетоны и отчеты. Большинство авторов подписывали свои публикации псевдонимами. В упомянутом сообщении к читателю редакционная комиссия, предвидя сложность публикации, указала, что "орган наш неперIODический", зависящий от интересов и потребностей читателя. При этом редакция, сожалея о необходимости публикации органа на русском языке ("языке чужбины"), писала о надежде в дальнейшем опубликовать его на языке еврейском. Печаталось издание в Киеве в типографии М.Х. Брискера и А.Э. Черняка на ул. Александровской, 44. Дальнейшая судьба издания нам неизвестна.

1 декабря 1917 г. в Киеве вышел первый номер издания "Еврейское юношество" – Центрального органа Всероссийского Союза евреев-учащихся средней школы, ответственным редактором которого был Е. Цельтнер. "Ближайшими сотрудниками органа, – как писала редакция, – являются члены Центрального Комитета Всерос. Союза и его исполнит. бюро. В состав редакции входят: т.т. Кулишер, Цельтнер, Ратнер, Ромм и Цейтлин"²⁷.

Главной задачей журнала являлась публикация и разъяснение материалов Союза и местных его организаций, материалов ЦК, обзоров важнейших политических событий и задач еврейской общественности на текущий момент. Также на страницах журнала печатались материалы по вопросам внутренней школьной и внешкольной жизни учащейся молодежи, по истории, культуре и литературе еврейского народа, биографические заметки, литературно-художественные произведения, корреспонденции.

В опубликованном в № 1 обращении "От редакции" журнал определяет свою направленность к учащимся, как к будущим кадрам национальной интеллигенции, призывая стать интеллигенцией национальной, не ассимилированной: "...должна она, чтобы быть интеллигенцией своего народа, приобщиться к его жизни и его культуре, чтобы служить ему, чтобы общечеловеческое познавать через национальное и через национальное творить общечеловеческое"²⁸.

Редакция "Еврейского юношества" находилась в Киеве на ул. Костельной, 12, кв. 12. Печатался журнал в Типографии наследников Иосифа Шенфильда на Александровской площади, 10.

Еще один орган – "Еврейская мысль" выходил в Одессе в 1918 г. под редакцией С. Шварца (издатель – Сионистский Комитет Одесского района в лице Н. Цалюка). Девизом еженедельника была цитата из Базельской программы "Сионизм стремится создать для еврейского народа правоохранительное убежище в Палестине". Возможно, издание являлось продолжением "Еврейской мысли", выходившей в Одессе в 1906 г. под ред. М. Шварцмана.

Издание "Еврейской мысли" 1918 г. носило ярко выраженный сионистский характер. Публиковали статьи по вопросам теории и практики сионистского движения, очерки из жизни евреев на землях Палестины, отчеты о конференциях и съездах, программы и отчеты о сборах средств в пользу переселенцев, материалы по антисемитизму, аналитические анализы и исследования, например, статью д-ра М. Моргулиса "Евреи Кавказа" (1918. – Авг. – № 35), корреспонденции с мест, письма, рекламы и объявления. Интересна рубрика "Среди национальностей", публиковавшая материалы о жизни нееврейских народов мира.

Газета издавалась в Одессе в типографии Издательского товарищества "Кинерет", находившегося на Екатерининской улице, 36.

Очень интересен полностью иной направленности и задач "Вестник мира", ежемесячный журнал "духовно-нравственного характера в Евангельском духе", выходивший в Киеве в 1918 г. под редакцией П. Городиш.

“Вестник мира” издавался Милдмейской Миссией (Mildmaj Mission to the Jews) под девизом “Слава в вышних богу, и на земле мир, в человеках благоволение!”. Основная цель, которую преследовали авторы издания – распространение христианства среди еврейского населения, достижение всеобщего христианского мира и согласия. В журнале публиковались П. Городищ, С. Вилькинсон, К. Дорн. Ф. Тростянецкий, имелся также раздел хроники и объявлений. Редакция располагалась в Киеве по ул. Рейтарской, 5, печатался журнал в типографии “Днепр” по ул. Костельной, 9.

Интересно проанализировать, как изменялся с течением времени и изменением общей политической ситуации, характер и направленность русско-еврейских периодических изданий, выходивших на Украине в рассматриваемый период.

Первые издания – “Разсвет”, “Сион”, “День” – выходили под эгидой Одесского Отделения ОПЕ и, даже не будучи официально печатным органом Общества, отражали его идеи и задачи. По публикациям мы можем проследить эволюцию еврейского национального движения от первых идей политической и экономической эмансипации (средством достижения которой может быть даже полная ассимиляция, отказ от религии и языка) через осознание приоритета общечеловеческих ценностей к пониманию несостоятельности идей полной ассимиляции, необходимости развития национальной культуры, литературы, традиций.

Одесский погром 1871 г. и последовавшие за ним изменения в еврейском движении, появление и развитие идей сионизма обусловили второй этап русско-еврейской периодики на Украине. Этот этап можно условно назвать периодом сионистской периодики. Выходившие после 1902 г. “Сионистское обозрение”, “Молот”, “Еврейская народная хроника”, “Кадима”, “Еврейская мысль”, “Еврейский голос” отражали весь спектр сионистского движения, причем большая часть публикаций пропагандировала строительство еврейского государства на землях Палестины. Центром издательской деятельности этого периода являлась Одесса.

Третий этап начался после февральской революции 1917 г. Издательская деятельность перемещается в Киев (до этого времени еврейские периодические издания в Киеве не выходили). Изменяется и направленность изданий: они носят характер националистический (“Еврейская молодая мысль”, “Еврейское юношество”, “Еврейское обозрение”), основная тематика публикуемых материалов – национальное строительство, развитие национальной культуры и политики на Украине.

Даже орган сионистской организации "Eth Libpoth" ставит задачу не построения еврейского государства в Палестине и эмиграции, а достижение национальной самостоятельности в рамках украинского государства.

Отдельно следует выделить единственное профессиональное периодическое издание – "Еврейский медицинский голос", специальный детский журнал – "Колосья", основной целью которого было просвещение детей, знакомство их с еврейской историей и литературой и приобщение к русскому языку, и стоящий совсем особняком "Вестник мира" – христианское издание, идея которого заключалась в крещении евреев.

Таким образом, русско-еврейские периодические издания могут быть источником не только по истории и культуре евреев Украины, но и развития печатного дела и журналистики, истории Украины в целом.

¹ См.: Еврейская энциклопедия : Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под. общ. ред. А. Гаркави и Л.Кацнельсона. – Спб., Б.г. – Т. 12. – Стб. 436–440; Цинберг С.Л. История еврейской печати в России в связи с общественными течениями. – Пг., 1915.

² Еврейская энциклопедия. – Т. 12. – Стб. 436.

³ Цинберг С.Л. Указ. соч. – С. 172.

⁴ Еврейская энциклопедия. – Спб., Б.г. – Т. 13. – Стб. 289.

⁵ Сион : Орган рус. евреев / Под. ред. У. Соловейчика и Л. Пинскера. – Одесса, 1861. – 7 июля (№ 1). – С. 1.

⁶ Сион. – 1862. – 27 апр. – С. 1.

⁷ См.: Чериковер И.М. История Общества для распространения просвещения между евреями в России : (Культурно-общественные течения в рус. еврействе), 1863–1913. – Спб., 1913. – Т. 1.

⁸ Цинберг С.Л. Указ. соч. – С.174.

⁹ Там же. – С.175.

¹⁰ День : Орган рус. евреев / Под. ред. С.с. Орштейн. – Одесса, 1869. – № 4.

¹¹ Там же – 1869. – С. 133.

¹² Напомним, что эпиграфом первых двух изданий была строка из Бытия: "И сказал Бог: да будет свет!"

¹³ См.: Ландау Г. Воспоминания // Вестн. Евр. ун-та в Москве. – 1993. – № 2. – С. 149–173; № 3. – С. 183–212; Цинберг С.Л. Указ соч.; Еврейская энциклопедия. – Т. 12. – Стб. 436–440.

¹⁴ Общество для распространения просвещения между евреями в России за пятьдесят лет : Крат. ист. очерк. – Спб., 1913. – С. 27.

¹⁵ Еврейская энциклопедия. – Т. 12. – Стб. 438.

¹⁶ Там же.

-
- ¹⁷ Кадима. – Одесса, 1906. – 10 мая (№ 6). – С. 12.
¹⁸ Кадима. – 15 июня (№ 7). – С. 1.
¹⁹ Там же. – С. 19.
²⁰ Евр. мысль. – Одесса 1907. – № 7/8.
²¹ Евр. голос. – Одесса, 1906. – № 1. – С. 15.
²² Еврейская энциклопедия. – Т. 12. – Стб. 440.
²³ Еврейское обозрение. – Одесса, 1912. – С. 1.
²⁴ Еврейская молодая мысль. – Киев, 1917. – 24 июня. – С. 2.
²⁵ Светлой памяти : Сб. – Киев, 1914.
²⁶ Eth Libnoth. – Киев, 1917. – 8 мая. – С. 4.
²⁷ Там же. – С. 3.
²⁸ Евр. юношество. – Киев, 1917. – 1 дек. – С. 31.
²⁹ Там же. – С. 1.

ХРОНІКА КОРОЛІВ АНГЛІЇ ВІД ВІЛЬГЕЛЬМА ЗАВОЙОВНИКА ДО ГЕОРГА ІІ: ВИЗНАЧЕННЯ ПРАГМАТИЧНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ ТЕКСТУ

У фондах відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту української книги ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України в складі бібліотеки останнього короля Польщі Станіслава Августа Понятовського *Collectio Regia* зберігається цікава книга з історії Великобританії, написана в формі “загальної” історичної хроніки. На титульному аркуші видання – традиційно для свого часу розгорнута назва: “Хроніка королів Англії від норманської навали до теперішніх часів [правління короля Георга ІІ]. Написана в манері давніх єврейських істориків Натаном бен Садді, єврейським священиком [когеном?]” (*The Chronicle of the Kings of England from the Norman Conquest unto the present Time. Written in the Manner of Ancient Jewish Historians by Natan ben Saddi, a Priest of the Jews*¹) (Лондон, 1742; далі – СКЕ).

Жанр історичної хроніки віддавна набув в Англії надзвичайної популярності. “Історія англійської літератури як така починається з V століття, коли країна була завойована англо-саксонськими племенами. Вони принесли з собою нову мову – англо-саксонську, яка стала основою для розвитку англійської мови та літератури цією мовою”². Серед перших пам’яток англійської літератури називають добре відомі англо-саксонські хроніки, які одночасно були й першими творами англійської історіографії. Англо-сакси відзначалися великою любов’ю та повагою до історичного минулого. Тенденція ця особливо сильно проявилася і зміцніла в період насильницького насадження християнської культури та ще більше підсилилася під час боротьби з датчанами³. Вже й після утвердження християнства давні національні хроніки англо-саксонською мовою ще продовжували створюватися й зводитися в монастирях, які стали центрами історіописання. Завдяки впливові короля-просвітника Альфреда Великого, ці хроніки набули значного розвитку. Усі сім англо-саксонських хронік, які дійшли до нас, почи-

наються з різних часів – із втілення Бога Слова (тобто, від створення світу), з появи в Британії Юлія Цезаря, закінчуються ж, як правило, XI ст. Тільки одна з них – Петербороська – доведена до 1154 р. “Зрозуміло, це ще не історія, – зауважує Жюссеран, – події заносяться сюди без будь-якого зв’язку й коментарів; просто подаються відомості про те, що такий-то король зійшов на престол, такого-то вбито, такого-то єпископа вигнано з його єпархії, така-то комета з’явилася на небі”⁴. Відзначимо, що “історія” як така в розумінні Жюссерана, повинна включати авторську систематизацію фактичного матеріалу та коментарі, що, в свою чергу, визначає значну міру суб’єктивності викладення.

Норманська навала надала цій тенденції дещо нового характеру. Одним з її наслідків стала поява в Англії XI–XIV ст. багатой і різноманітної літератури латинською мовою. Латинська історіографія норманського періоду XI–XII ст. охоплювала велику кількість історичних праць, які мали як документально-історичне, так і літературне значення. За характером це були загальні та монографічні праці. Особливе значення серед зразків загальної історії мали праці Симеона Дирхемського “Історія діянь англійських королів” (*Historia de gestis regum Anglorum*; ця хроніка охоплювала 848–1129 pp.), який використав англосаксонські хроніки нортумберійського походження, Вільяма Мальмсберійського “Історія англійських королів” (*Historia regum Anglorum*; період від завоювання Британії англо-саксами до 1127 р.), пізніше доповнена “Новітньою історією Англії” (*Historia novellae*; 1126–1143 pp.) та Генріха Геттингдонського “Історія Англії” (*Historia Anglorum*; від експедиції Юлія Цезаря до 1135 р.). Відомо, що при створенні своєї праці Генріх Геттингдонський користувався не тільки творами Беди Високоповажного й Неннія, але й історичними піснями англо-саксів та живими ще в його часи переказами. Манера викладу цих авторів вже значно відрізняється від принципів роботи англо-саксонських хроністів. “Латинські” історіографи намагалися подати зв’язну історію своєї країни вільною, як на їх погляд, від будь-яких упереджень, багатою фактами, але зібраними не безладно, а завжди так, щоб вони знаходилися в зв’язку з основним завданням історика, яким він їх бачив⁵.

Саме англо-саксонські та “латинські” хроніки заклали підвалини плідної тенденції використання цієї форми подання досить значних за обсягом періодів історії країни на Британських островах.

Серед найвідоміших англійських хронік нового часу слід відмітити, перш за все, “Хроніки Англії, Шотландії та Ірландії” (*Chronicles of England, Scotlande and Irelande*) Рафаеля Холіншеда, датовані 1587 р., які стали матеріалом для “Історичних хронік” Шекспіра.

Жанр історичної хроніки, здається, не втратив своєї актуальності навіть і в англійській історіографії новітнього часу, при цьому сягнувши, зрозуміло, якісно нового методологічного рівня.

Норманське завоювання, розповіддю про яке автор розпочинає СКЕ, – важлива віха, зворотний пункт англійської історії. Несучи на собі, як і будь-яка іноземна навала, негативний відбиток (за виразом сучасного англійського історика Т.А.Зільямсона, “вся рання історія острова – це, головним чином, історія вторгнень іноземних завойовників”⁶), воно, в той же час, визнається багатьма іноземними та англійськими істориками за явище, врешті-решт прогресивне для країни. До появи норманів Англія була роздіблена на невеликі графства; періоди возз’єднання країни такими могутніми володарями, як Альфред, Етельстан, Канут, лише на короткий час заступали тривалі періоди внутрішньої ворожнечі. Жюссеран зауважує: “По суті, це було ніщо інше, як племенний устрій. Як могла з такого хаосу створитися нація, здатна народити Шекспіра, винищити Армаду й колонізувати Америку? Для цього необхідне було чудо. І таке чудо сталося: воно носить назву Гастингської битви. Вільгельм Нормандський вдарив ногою об ґрунт Англії, і з цього ґрунту виникла нація”⁷.

Вихідні дані, що супроводжують видання, на перший погляд, здаються типовими для свого часу. Там містяться такі відомості: місце видання – Лондон, ім’я видавця – Т. Купер (T. Cooper), назва друкарні – “Глобус” (Globe), адреса, за якою вона знаходилася, – провулок Патер Ностер (Pater Noster Row), рік видання – 1742⁸ та ціна книжки – один шилінг (Price one Shilling). Однак зауважимо, що у вміщеному в кінці книжки, на с. [78–79] списку видань, віддрукованих у друкарні Тулліз Хед (Tully’s Head), яка була розташована на вулиці Пелл-Мелл (Pall-Mall), відомій як своєрідна резиденція “королів” друкарської справи в Лондоні, на замовлення Р. Додслі (R. Dodsley), ми також зустрічаємо СКЕ. Отже, якісь з цих даних неправдиві. На нашу думку, скоріше сфальсифікованими повинні здаватися саме ті, що вміщені на титульному аркуші, бо якщо, принаймні, Р. Додслі – реальна особа, то про книговидавця на ім’я Т. Купер нам не вдалося знайти в довідкових виданнях жодної згадки.

Придивимось до титульного аркуша. Чи не може досить невинна назва друкарні “Глобус” виявитися натяком на те, що справжнє місце видання книжки – не якась вулиця, а цілий світ (англійське слово “globe” означає “світ”, “земна куля”), який, до того ж, за подвійною алюзією з Шекспіром, – “театр, і люди в ньому – актори”. До речі, назва дійсно існуючого провулка “Патер Ностер” в перекладі з латин-

ської ніщо інше, як “Отче наш”, а чи не бог є творцем світу? Чому б і Т. Куперу, таким чином, не виявитися замість реальної особи збірним образом, що відсилає нас чи то до єпископа Томаса Купера (Thomas Cooper; 1517–1594), хроніста, автора відомого словника “*Thesaurus Linguae Romanae et Britannicae*” (1565), високоосвіченого письменника, відзначеного самою королевою Єлизаветою⁹; чи то до Ентоні Купера (Antony (зменш. – Топу) Cooper), графа Шефтсбері, автора “Досліді про свободу дотепності й гумору” (1709), а може, й до них обох. І чи не хотів Натан бен Садді (будемо називати так автора СКЕ і надалі), вказавши прямо на титульному аркуші ціну видання, натякнути, що його “витвір” не варто сприймати дуже серйозно: книжка коштує надто дешево – всього-на-всього один “ламаний шилінг”¹⁰.

А якщо вихідні дані, що подані на титульному аркуші, дійсно неавтентичні, то постає питання: нащо автору могли знадобитися такі хитрощі? Як правило, причини подібних фальсифікацій не відрізнялися різноманітністю: небажання викриття особи автора, запобігання переслідуванням чи, скажімо, необхідність приховати його аристократичне походження. До того ж, здається, автор трішки глузує і з своєї праці, і з читача водночас. Ми спробуємо далі це пояснити.

Таким чином, і ім’я “Натан бен Садді” на титулі – це, безперечно, псевдонім. *Dictionary of Anonymous and Pseudonymous English Literature* вважає, що автором книжки був вже згадуваний Роберт Додслі¹¹ (Robert Dodsley; 1703–1764), – письменник, драматург, книговидавець й книготорговець, ім’я якого було широко відомим в англійських літературних колах середини XVIII ст. А в рукописному предметно-тематичному каталозі *Collectio Regia*, складеному королівським бібліотекарем Жаном Батістом Альбертранді приблизно у 90-х роках XVIII ст. (нині цей каталог зберігається в Інституті рукописів ЦНБ ім В.І. Вернадського НАН України), автором СКЕ “*sub nomine ficto*” названий Філіп Дормер Стенхоп, граф Честерфілд (1694–1773). Честерфілд – представник вищої англійської аристократії, “скептично мислячий вольнодумець”, дипломат, політичний діяч, письменник, публіцист, історик, філософ-мораліст, посідає в англійській літературі особливе місце. Він – автор добре відомих “Листів до сина”, що були видані його невісткою через рік після смерті Честерфілда й набули гучної та досить скандальної слави, а також кількох книг, рукописи яких було вилучено з старих сімейних архівів і які вийшли в світ вже у XIX ст. (“Листи до хрещеника”), а також передрукованих з старих англійських журналів¹².

Честерфілду неодноразово приписували авторство цілого ряду творів, і дискусії з цього приводу не вичерпані й дотепер.

Хоча ніяких прямих доказів правдивості думки, яку ми зустріли в праці Альбертранді, немає, за рядом побічних ознак (в основному, на підставі порівняння положень, які були висловлені Честерфілдом у тих працях, що, безперечно, належать саме йому, та роздумів автора СКЕ, хоча ми добре розуміємо недостатність подібних обґрунтувань та необхідність серйозного текстологічного дослідження цього питання), ми схилиємося до того, щоб прийняти скоріше цю гіпотезу, ніж поділити точку зору авторів "Словника". На наш погляд, загальна спрямованість, жанр і тематика СКЕ надто далекі від характеру тих поетичних і драматичних творів, що належать Р. Додслі, якого В.М. Жирмунський назвав "другорядним сентиментальним ліриком"¹³.

Цікава річ: у 1790 р. у Санкт-Петербурзі з'явилася в російському перекладі "Сокращенная аглийская история от древнейших времен, сочиненная г. Купером по расположению графа Честерфилда". Ніяких безпосередніх паралелей із СКЕ це видання не має. Але не можна не звернути увагу на наявність вже у заголовку як мінімум двох-трьох збігів із СКЕ, які, на наш погляд, навряд чи можна вважати зовсім випадковими. Але це тема для окремого дослідження.

Взагалі, зміст і форма – відносні поняття, неможливі одне без одного. В художній літературній творчості, як правило, зміст – функція форми. Її елементи: назва (заголовок), компоновка матеріалу, архітектоніка твору тощо значною мірою визначають сприйняття змісту. "Заголовок, – підкреслює У. Еко, – ...вже ключ до інтерпретації", він задає сприйняття¹⁴, він – "ім'я моделі". Насправді, ряд ключових слів ("Chronicle of the Kings of England", "Written in the Manner of the ancient Jewish Historians" та інші) націлює читача на те, що перед ним – саме історична праця, досить наполегливо і навіть нав'язливо вказуючи на прагматичну спрямованість твору як автор її бачить чи хоче примусити бачити читача. Таким чином, назва, а в більш широкому розумінні – форма є кодом твору. "Один і той самий текст може шифруватися різними кодами, а один і той самий код може породжувати різні тексти ... Вільне комбінування деталей в нових ... сполученнях є творчість"¹⁵.

У цілому СКЕ справляє дивовижне враження того, що її автору важливо було не стільки подати читачеві ряд коротких і, взагалі-то, добре відомих даних з історії Англії, скільки донести до нього певні, близькі самому автору, ідеї (тут досить зауважити, що майже сімсотлітній період англійської історії вміщено на 77 сторінках in octavo, з передмовою включно). Статті, присвячені кожному з монархів, дуже короткі; автор нерідко перериває розповідь і відсилає нас до інших

джерел: "Хроніки англійських королів Річарда Бейкера" (Baker the Historian), "Історії короля Генріха VII" Френсіса Бекона (Bacon the Historian) та ін. Але й тут насмішкуватий автор залишається вірним собі: за джерелами з історії правління Іакова I він відсилає читача до бакалейних лавок (Chandlers Shops (СКЕ, 45)), а тих, кого цікавлять часи Карла I, – до непристойних романів (bawdy Novels (СКЕ, 63)).

Натан бен Садді має свою точку зору на релігію і політику, монархію і революцію. Він безмежно іронічний, а місцями – саркастичний, надто коли висміює негідні діяння тієї чи іншої історичної особи, а де-не-де навіть стає похмуро-серйозним.

У своїх судженнях автор не висловлює особливої симпатії до правлячої династії, про що свідчить таке висловлювання у передмові: "...When thou readest of the Kings that were wise and great...thou shalt compare the passed Times with the present...and laugh exceedingly (СКЕ, 4). Інакше кажучи, порівнявши правління мудрих королів із сучасним, читач засміється (мабуть, тому, що порівняння буде не на користь останнього короля). Звісно, бен Садді не може висловлюватися прямо: глузувати з монархів так само, як грати з вогнем. "Характери королів і великих людей визнаються тільки з розмов – бо за життя тих та інших про них ніколи не пишуть усієї правди, – зауважує в цьому зв'язку Честерфілд. – Ось чому говорити про це буває цікаво й повчально, разом з тим такого роду бесіда дає ... можливість спостерігати, наскільки по-різному тлумачаться одні й ті ж характери залежно від почуттів та поглядів кожного співрозмовника"¹⁶. Звернемо увагу хоча б на те, що в статті, присвяченій Георгу I, про нього самого, по суті, нічого не сказано. Там описані військові дії, що призвели до перемоги над принцем Іаковом, претендентом на англійський престол, сином Іакова II Стюарта, позбавленого трону "славетною революцією", і зауважується, що коли корона остаточно затвердилася на голові короля Георга, почали проявлятися його позитивні якості: when the Crown began to sit firm on the Head of King George, his Virtues...began to appear (СКЕ, 74). Однак на цьому розповідь про "позитивні якості" і закінчується, так, взагалі-то, й не поширившись. Крім того, в тій самій статті знаходимо ряд прозорих натяків на спекулятивні авантюри і крах Кампанії Південних морів 1720 р., без жодних імен і конкретних фактів: мабуть, тема була ще надто болісною для сучасників автора.

Цікаве відношення Натана бен Садді до правлячого монарха: тут він надто стриманий у визначеннях. Автор не нагороджує Георга II ніякими хвалебними епітетами, а тільки обмежується висловленням надії, що "міністри його будуть чесні, радники – мудрі, а капітани –

відважні": that we may long continue in Power and great Glory, let us pray, That his Ministers be just, his Counsellors be wise, and his Captains courageous, so shall he become the Scourge of Spain, the Terror of France, and the Wonder of Europe (СКЕ, 76). Звернемо увагу на цей пасаж і порівняємо його з іншим, майже тотожним, у статті, присвяченій королеві Єлизаветі: "Her Ministers were just, her Counsellors were sage; her Captains were bold" (СКЕ, 39). Саме її правління – ось, за думкою бен Садді, зразок для наслідування, той самий "світоч для монархів на віки вічні" (Light unto Kings in all Ages (СКЕ, 4)), про який ідеться у передмові.

Друга частина даної цитати – до речі, алюзія на відомі віршовані рядки, теж присвячені королеві Єлизаветі:

Spains Rod, Romes Ruin, Netherlands Relief,
Earths joy, Englands gem, Worlds Wonder, Natures Chief.

Це ще раз підтверджує нашу думку, що Натан бен Садді поділяв точку зору переважної більшості англійських істориків, які вважали правління Єлизавети "золотим віком" історії Великобританії, її кульмінацією.

Однак, ніби говорить нам автор, від побажань і надій до їх втілення дуже далеко, і він не впевнений, що король Георг здатний подолати цей шлях.

Пізніше, в "Характерах", Честерфілд дасть двом Георгам характеристики, які де в чому продовжать думку бен Садді: обидва ці монархи навряд чи заслуговують на дуже детальну розповідь про їхні діяння, бо вони не були ані великими, ані гідними захоплення. "Георг I був добропорядним тупим німцем; він і не хотів, і не міг грати роль короля, яка полягає в тому, щоб бути блискучим й підкоряти... Не являючи собою значної фігури як король, він, в той самий час, не був поганою людиною, і якщо нічим не прикрасив анналів нашої країни, то нічим їх і не заплямував". Не відчувається ентузіазму і в тому, що говорить Честерфілд про Георга II: "Він мав не більше обдарувань, ніж його батько ... Всі риси його були дрібними ... Взагалі це була скоріше слабка, ніж погана людина чи король ... Я був учасником його розваг і займався його справами ... Безпристрасно й неупереджено писав я цей портрет на сеансі, що тривав чотири десятиріччя"¹⁷. Безпристрасність й неупередженість (відносні, зрозуміло), іронія, – які схожі кредо у Честерфілда і Натана бен Садді.

Цікавим є заключний пасаж книги, в якому автор перелічив усіх монархів по низхідній лінії від Георга II до Вільгельма Завойовника,

вказавши родинні відносини кожного наступного до попереднього (до витоків подібної форми подачі родослів'я ми ще раз повернемося трохи далі): George the Second, who was the Son of George the First, who was the Cousin of Anne, who was the Sister in Law of William the Third...etc. (СКЕ, 76-77). І ось, коли читач зникає до монотонного ритму цього переліку, бен Садді збентежує його останньою фразою:...William the Conqueror, who was the Son of a Whore (СКЕ, 77). Ми, зрозуміло, можемо тільки гадати, що саме хотів сказати цим автор. Зробимо припущення: так він висловив особисте відношення до пануючої віками точки зору на монархію як щось священне і непогрішиме. Королі ж, взагалі – зовсім звичайні люди, чиє походження не має нічого спільного з божественним. Порівняємо у Честерфілда: “Коли королі бувають зачаті й народжені подібно всім іншим людям, слід припустити, що вони належать до людського роду, і, може, якщо б їх виховували так же, як усіх, вони б нічим не відрізнялися від інших людей. Однак, починаючи з колиски, їх улешують, розбещують серця й паморочать голови, – тому вони й здаються якимись зовсім особливими істотами”¹⁸.

Кожний король, як правило, вже в перших рядках присвяченої йому статті одержує від Натана бен Садді оцінку, яка спрямована на те, щоб читачеві, в свою чергу, було легше оцінити діяння того чи іншого монарха. Звичайно, ця оцінка або різко негативна: Edward was a wicked Prince, and did that which was Evil in the Sight of the Lord (СКЕ, 21), або позитивна: he was a Prince of great Courage and Wisdom, and he set himself to enact good Laws (СКЕ, 30); рідше – суперечлива: he was a pious and religious Prince, and wrote many godly Books; Hymns also and Prayers, and sundry Meditations were the Works of his Hands. Howbeit he did that which was Evil in the Sight of the Lord (СКЕ, 45), але в цьому випадку оцінка тяжіє скоріше до негативного. Подібне відношення позитивного й негативного, за зауваженням Ю.М.Лотмана, “бере початок від міфологічної фігури перевертня, який вдень і вночі веде два протилежних способи життя. Маючи тенденцію то розпадатися на два різних... персонажі, то зливатися в єдиний суперечливий образ, цей архетип має величезну потенційну смислову ємність, що дозволяє в різних культурних контекстах наповнювати його різним змістом, при одночасному збереженні певної смислової константи”¹⁹. В нашому випадку подібною смисловою константою виступає певний збірний образ короля в СКЕ.

Як вже підкреслювалося, хроніки королів – дуже традиційна форма історичного повіствування. Саме королі протягом сторіч

вважалися призначеними правити державою не більше і не менше як господнім перстом, саме вони були її обличчям і, на перший погляд, саме їх особистості формували історичні шляхи націй. В той час, коли етапи економічного і політичного розвитку суспільства ще не були усвідомлені як віхи історії, цими віхами могли бути тільки монархи, кожний з яких убирав у себе і відображав мораль та уподобання епохи, її благословіння і прокляття. “Господар надає характер двору, двір – столиці, столиця – провінції. Душа володаря – форма, за якою відливаються всі інші”, – так писав у “Перських листах” Шарль Монтеск’є²⁰. В передмові, звертаючись до читача, бен Садді говорить: “Коли ти будеш читати про дурних королів, що правили країною, хай збентежитьсь серце твоє, і ти скажеш собі: як мало розуму потрібно, щоб правити великою державою!²¹ Але коли ти читатимеш про мудрих і великих королів, нехай зрадується твоє серце і, порівнявши минуле з теперішнім, ти звеселишся і засмієшся від усього серця. Крім того, ти зрозумієш, що кінець перших був гірким і ганебним, а кінець других – славетним та почесним. Ці останні повинні стати світочем для монархів у віки вічні, а ті, про кого говорили ми спочатку, – застереженням нащадкам” (And it shall come to pass that when thou readest of the fooloish Kings that have ruled the Land, then shall thy Soul be troubled, and thy shalt say within thyself, How small a Portion of Sence sufficeth to govern a great Kingdom. But when thou readest of the Kings that were wise and great, then shall thy Heart be glad, and thou shalt compare the passed Times with the present, and rejoice therein, and laugh exceedingly. Moreover thou wilt find, that the End of the first was Bitterness and Shame, but the End of the last was Glory and Honour: These shall be set up as a Light unto Kings in all Ages; but Those as a Warning from Generation to Generation (СКЕ, 4)). Цей пасаж, здається, є ніщо інше, як дещо розвинута думка із “Книги притчей Соломонових”, порівняємо: “Мудрі наслідують славу, а дурні – ганьбу” (Притч. 3:35), тобто мудрий той, хто обрав вірну путь, і буде за це нагороджений, і, навпаки, дурний – хто йде невірною дорогою, бо раніше чи пізніше він буде за це покараний. Такі паралелі з біблійними текстами в СКЕ зустрічаються майже постійно, і вони зовсім не випадкові. Додамо: те, що великі королі – мудрі, а ті, хто не заслуговує на добре слово, – дурні, – цілком закономірний висновок для письменника доби Просвітництва. Розум – це світоч, ті ж, хто живе нерозумно, плутають у темряві. Тут автор, теж відповідно до свого часу, мовби полемізує з Екклезіастом, він не може погодитись, що доля людини мудрої не відрізняється кінець кінцем від долі дурня, “бо мудрого не будуть пам’ятати вічно, як і

дурня; в прийдешні дні все буде забуто, і, на жаль, мудрий помирає нарівні з дурнем” (Еккл. 2:16).

З темою мудрості і глупства тісно пов'язана в СКЕ ще одна проблема. Корінь зла просвітники бачили в релігії, яка, на їхню думку, протягом століть одурманювала цілі народи, заважаючи їм побачити істинну путь, гідну людини, примушуючи їх винищувати один одного в безкінечних релігійних переслідуваннях та війнах. “...Будь-яка теорія, що визнавала за релігією певне місце в історії, була для них неприйнятною. Для них вона була позбавлена всіх позитивних якостей взагалі, була всього-навсього простою помилкою, народженою безсоромним і розважливим лицемірством певного класу людей, які називаються священиками і, на їх [просвітників] розсуд, придумали релігію як знаряддя панування над масами”²². Саме завдяки цьому, на наш погляд, релігії приділено стільки уваги в СКЕ. Певного схвалення у Натана бен Садді заслуговують лише найбільш прогресивні діячі церкви: предтеча англійської Реформації Дж. Уікліф та батько Реформації в Європі М. Лютер. Автор насмішкувато ставиться до нерозумних “чудес”, що їх нібито творив після своєї смерті Фома Бекет: And of the Miracles that he wrought, is it not recorded, how he rose from the Coffin and lighted the Candles at his own Burial? and when the Funeral Ceremony was ended, how he lifted up his Head and blessed the People? (СКЕ, 13). Він глузує з “захисника віри” Генріха VIII, який спочатку прославився як палкий прибічник Римського папи, автор памфлету проти Лютера: Then Henry the King, in the Zeal of his Heart, wrote an Answer to Martin Luther, defending the Pope; and from henceforth he and his Successors are honoured with the Title *Defender of the Faith*, а пізніше, коли в цьому виникла потреба, зрікся догм католицької церкви: Howbeit he afterwards threw off the Pope's Authority, and departed from many of the Errors of the Church of Rome (СКЕ, 35). Гнів автора спрямований також і проти королеви Мері, яка увійшла в історію фанатичною католичкою на ім'я “Кривава”, в часи правління котрої ні на день не згасали вогнища, на яких палили “єретиків”: ... She was of a cruel Nature, and she persecuted unto death all who oppos'd her Doctrines, and her Reign stinketh of Blood unto this Day (СКЕ, 38).

Знаменно, що ознайомившись з “Історією доби Людовіка XIV” Вольтера, Честерфілд писав йому: “Особливо ... я вдячний Вам за те, що Ви висвітлили безумство й шаленство сект”²³. Зауважимо: це послідовно просвітницька точка зору.

Особливу огиду викликають у бен Садді догми католицької церкви, яка більше, ніж будь-яка інша, винна в жорстоких переслідуваннях

інакомислячих і розпалюванні ворожнечі. Не залишив він без “дбайливої” уваги і її голову – папу Римського, якого Честерфілд називав “одночас і антихристом, і вавілонською блудницею”²⁴.

Ще одна дуже важлива, треба думати, для автора тема виникає в кінці книги, коли на історичну сцену виходять торі та віги, причому його симпатії явно на боці останніх. Боротьбу двох партій Натан бен Садді подає в алегоричній формі як двобій велетнів Віганза й Торибундоса. Неможливо описати сарказм автора, коли він говорить про Генрі Сечверела (Henry Sacheverel; 1674–1724), фанатика англіканської “високої” церкви, духовного вождя торі, якого останні, за словами бен Садді, вважали за бога і так цінували, що вміщували його портрет на дно своїх нічних ваз: ...the Giant Toribundos sent forth an evil Spirit in the Shape of a Priest, and he called his Name Sacheverel...Now the party of Toribundos adored him as a God; many Pictures of him were taken, and Prints of his Face were dispersed in every Corner; yea so worthily was he distinguished, that the very Piss-pots of the Land display'd his Countenance at their Bottoms, and Showers of Honour were daily poured upon him (СКЕ, 72).

Історія церкви, таким чином, нерозривно пов'язана з історією держави, її політикою, бо “людина – політична істота з безсмертною душею”²⁵. Саме цих “політичних істот” зобразив Натан бен Садді в особі судді Джефріса (Jeffries the Judge), історичного діяча, сумно відомого своєю жорстокістю та зажерливістю, що особливо “відзначився” в репресіях над учасниками повстання під водительством герцога Монмутського, так званих “Кривавих асізах” (Bloody Assizes), і його підручного Керка (Kirk). За свідцтвом якогось Рапена (Rapin)²⁶, цитованого автором, король не міг би знайти іншої людини, яка могла б так знущатися з честі, релігії та гуманності, як ці двоє: It was not possible for the King to find in the Whole Kingdom two men more destitute of Religion, Honour and Humanity. They were two cruel and merciless Tigers, that delighted in Blood (СКЕ, 65). За іншими свідченнями, Карл II вважав Джефріса абсолютно безпринципним, майже відверто ставився до нього з презирством і, в той же час, завдяки саме таким відразливим рисам, як безпринципність та продажність, він зміг стати корисним королю.

Релігійний фанатизм та нічим не обмежена влада короля, вільного розпоряджатися долею народу на свій розсуд, що мають в своїй основі прагнення скувати, підкорити волю людини, – ось те головне, проти чого повстає Натан бен Садді. У Честерфілда ми знаходимо дуже співзвучну думку: “Я ненавиджу його [самовластя] всією душею і дивлюся на нього, як на брутальне і злочинне насильство над природними правами людини”²⁷.

Автор з відразою ставиться до всіх видів релігійного фанатизму. Зокрема, він спрямовує свій гнів проти прихильників вчення ентузіастів. "Нікчемними" називає їх бен Садді. Один цікавий момент: в його сприйнятті стремління як ревних католиків, так і ентузіастів, незважаючи на їх вічну непримиренну ворожнечу, однакові; більше того: ентузіасти, по суті, прямують шляхом, второваним такою ненависною їм римокатолицькою церквою, а саме – прагнуть панувати над світом: when they had led Captivity Captive in England, they would then go into France, Spain, and Germany (СКЕ, 61), "замкнути царів їх в узи, і вельмож їх в окови" (Пс. 149, 8): bind their Kings in Chains and their Nobles in Fetters of Iron (СКЕ, 12, 61).

Отже, скоріш за все, змістом даного твору насправді є не колізії історії Великобританії як такі, а роздуми автора про історію і політику, релігію і мораль, розум та неуцтво, добро і зло, які лише втілені в форму історичного повіствування. Стилізація, однак, виконана настільки сумлінно й бездоганно, що тільки залишивши позаду кілька десятків сторінок, читач починає розуміти, що автор лукавить. Але якщо це так, і акцент дійсно зміщений з історичного повіствування на ілюстрування авторських міркувань, тоді суттєво змінюються наші уявлення про прагматичну спрямованість даного твору: за своїми функціями він повинен бути віднесений скоріше не до історіографії, а до художньої літератури. "Історія – найвдаліша нісенітниця, яка, однак, містить багато смислу", – писав у зв'язку з цим Честерфілд²⁸.

Подібний захід – поєднання історичної розповіді з свідомим викладом певної системи поглядів, зрозуміло, був винайдений не Натаном бен Садді. Досить згадати, що в нього був добре відомий попередник, який успішно використав цей захід раніше. Мова йде про одного з найзначніших політичних діячів періоду Реставрації графа Кларендона (Edward Hyde, earl of Clarendon; 1609 – 1674), який свого часу склав дуже популярну "Історію заколоту та громадянських війн в Англії" (The History of the Rebellion and Civil Wars in England...; 1702 – 1704). Те, що письменник-просвітник звернувся до історії, не випадково. Як зазначила А.А.Єлістратова, "від часів Відродження Європа ще ні разу не була ареною таких невсипущих пошуків в усіх сферах суспільного, політичного і культурного життя, як у цю пору. Оскільки в більшості своїй вони були людьми надзвичайно універсальних, насправді енциклопедичних знань, просвітники намагалися поставити на службу людству всі галузі знання"²⁹. Використання в цьому плані саме історії здається надзвичайно плідним, тим більше, що автору СКЕ вдалося поєднати прагматичну мету з чудовою формою викладу мате-

ріалу. Граф Честерфілд зауважив: "Найлегші книги – звичайно найкращі; бо якщо мова письменника темна і складна, то це означає, що письменник цей не вміє також і ясно мислити"³⁰.

Отже, різкі оцінки, зла іронія, особлива живість та об'ємність при описі подій політичного і суспільного життя країни, хронологічно близьких автору, хоча й ненав'язливий, але – заклик до "співмислення" й співчуття, – скоріш за все, перед нами памфлет, вкрай популярний в англійській літературі XVIII ст. жанр, прославлений іменами Дж. Свіфта, Д.Дефо, Дж. Арбетнота, О. Поупа, Дж. Аддісона та Р. Стіла, ціла епоха в її розвитку. Жанр цей особливо цікавий відсутністю жорстких правил виконання, різноманітністю й гнучкістю форми, він "дуже вільний... і може з'явитися в будь-якому обличчі", як підкреслює І. Шайтанов. Визначною рисою памфлета, на його ж думку, є не форма, яку той приймає, а роль³¹: виставити проблему на суспільний розгляд і, відповідно Шефтсбері, повірити істину насмішкою.

Натан бен Садді обрав для своєї праці форму історичної хроніки. По-перше, вона традиційна, а тому повинна бути близька читачеві. По-друге, історія – невичерпне джерело прикладів для ілюстрування авторських тез. Як писав у цьому зв'язку Честерфілд, "користь історії полягає, головним чином, у прикладах чеснот і пороків людей, які жили до нас: відносно них нам належить зробити відповідні висновки"³². І, по-третє, – це ще й засіб завуалювати свою дійсну мету, зайвий раз відчутти задоволення від того, що вдалося бути зрозумілим людьми свого кола, провести самозакоханих дурнів. Читаємо далі у Честерфілда: "М-р Поуп дуже вірно зазначив:

Ми дурнів хвалимо лише заради сміху.

Крім вчинків, які заслуговують на те, щоб про них написати, ніщо не приносить людині стільки честі і не дає їй стільки задоволення, як писати те, що заслуговує на читання"³³.

Чим СКЕ як памфлет відрізняється від інших, споріднених йому, це відсутністю остаточних висновків, вірніше, їх імпліцитністю. Автор впритулок підводить читача до них, але в останню мить мовби відходить у сторону, щоб вибір був самостійним і свідомим. Керуватися в цьому виборі потрібно міркуваннями розуму, моралі або улюбленим Честерфілдом правилом "золотої середини": "вірна ознака людини сильної й здравомислячої – це здатність у всьому знайти певні межі, *quos ultra citraque nequit consistere rectum*"³⁴. Межі ці позначені дуже тонкою рисою, вона занадто тонка для звичайного ока ... В сфері моралі межа ця лежить між святенницьким пуританством й злочинною розпустою; в сфері релігії – між марновірністю й нечестивістю"³⁵.

Згадаємо також точку зору Натана бен Садді на релігійний фанатизм: тут не можна не помітити паралелі.

Наголосимо: ми не беремо на себе відповідальність стверджувати, що автором СКЕ однозначно був Честерфілд. Це лише гіпотеза. Авторство могло належати як Честерфілдові, так і тому, хто, скажімо, намагався йому слідувати.

Сатирична, гумористична, моралістська проза завоювала собі значне місце в англійській літературі вже в період раннього Просвітництва. Памфлети Свіфта, Дефо, Арбетнота, есе Аддісона й Стіла в журналах "Фрігольдер", "Базікало", "Глядач" переконливо свідчать про це. Естетичне обґрунтування використання іронії як могутнього засобу впливу на читача містилося в "Досліді про свободу дотепності й гумору" (*Sensus Communis: An Essay on the Freedom of Wit and Humour*) графа Шефтсбері. Він розглядав насмішку (*ridicule*) як критерій істини: правдиве лише те, що здатне витримати перевірку сміхом. Відповідно алегоричній генеалогії, складеній Аддісоном, до найближчих родичів Істинного Гумору належить не тільки Істина, а й Здоровий Глузд.

Разом з іншими визначними рисами просвітницької літератури XVIII ст., в есе Аддісона й Стіла містилася ще одна дуже важлива для нас тенденція: використання образу іноземця як головного героя твору, від особи якого ведеться розповідь (у ряді есе фігурував щоденник індійського царя, мандруючого по Англії), коли звичні речі подаються в сприйманні "чужих", "новачків". Ця тенденція теж не була "винайдена" Аддісоном й Стілом, а вела свій початок, скоріше, від "Листів турецького шпигуна, що сорок п'ять років прожив у Парижі, в яких поданий звіт ... про найзначніші події ... в Європі ... між 1637 та 1682 рр." генуезця Джованні Паоло Морани, який довгі роки жив за кордоном. Це восьмитомне видання вперше з'явилося в Парижі 1684 р., а вже у 1687-1693 рр. вийшло в Лондоні в англійському перекладі Бредшоу. Про те, наскільки популярною в Англії була ця книга, свідчить хоча б такий факт: у 1734 р. з'явилося двадцять друге видання вказаного перекладу! Появою "Турецького шпигуна" була відкрита насправді ціла доба в історії нової європейської літератури. Він поклав початок новому жанру – сатиричних псевдолистів уявного іноземця, який живе за кордоном, і викликав значну кількість наслідувань³⁶.

Цю тенденцію в літературі надалі блискуче розвинули автори філософських романів і повістей, найвідомішими серед яких були, мабуть, "Перські листи" Ш. Монтеск'є. (Цікаво, що мандруючи по Європі у 1728-1731 рр., Монтеск'є в Англії познайомився з Честерфілдом,

і частину мандрів вони здійснили разом). В англійській літературі цей захід одержав найповніший розвиток в другій половині XVIII ст. в таких творах, як "Расселас, принц Абіссінський" (1759) С. Джонсона, "Китайські листи, або Громадянин світу" (1760-1762) С. Голдсмита та "Історія й пригоди Атома" (1769) Т.Д.Смоллета.

Такий захід має суттєве психологічне обґрунтування. "Для кожного народу становить великий інтерес, як його історичне буття сприймалося іншими народами, як воно відображалось в їхній свідомості й культурі ... Тут справа насамперед у тому, що національну дійсність, її реальності "аборигени" й іноземці сприймають ... по-різному: перші помічають й фіксують передовсім явища й події, що відхиляються від життєвої норми, саму ж цю норму як таку вони не фіксують, оскільки вона для них звична; ... іноземцю ж цікавою і гідною опису здається сама норма життя, звична ... поведінка жителів країни, ... яку він спостерігає і описує". Інакше кажучи, "аборигенів" цікавить "історія" (події, новини), а іноземця – "міф" (незмінне, стабільне). "Зрозуміла річ, іноземні автори частіше впадають в помилки й перекручення, часом вони описують те, що погано або поверхово розуміють, але при цьому важливо, – як слушно зауважує Ю.М. Лотман, – "в самих цих помилках, в характері нерозуміння знаходити джерело цінних відомостей, ... що стосуються переважно суб'єктивно-історичної сторони змісту іноземних джерел"³⁷.

Найулюбленішими героями творів художньої літератури подібного роду були мандрівники зі Сходу, носії екзотичних для європейців рис світосприйняття. Традиційним камуфляжем для сатирико-викривальних та філософських порівнянь були державні й побутові реалії далеких країн.

Використання образу єврея, в сприйнятті якого переломлюється англійська історична дійсність, як автора СКЕ, здається нам особливо плідним. Натан бен Садді не був в Англії іноземцем. Він відрекомендувався євреєм, а бути євреєм для нього означає можливість бачити національну англійську дійсність і зсередини, і ззовні. Він одночасно і громадянин країни, і представник історично особливої, своєрідної нації, наділеної специфічним сприйняттям світу, тобто погляд його здатний проникнути як в "міф", так і в "історію".

В європейській літературі взагалі, і в англійській зокрема, існувала досить давня традиція використання єврейських образів для передачі авторських думок, яка була свідомо започаткована, мабуть, "Мальтійським євреєм" Кристофера Марло, продовжена "Венеціанським купцем" Шекспіра і набула особливого розвитку в пуританській публіцистичній прозі та поезії, а також в моралістично-повчальній літературі

XVIII ст. у вигляді протиставлення вибраних вищими силами “синів Ізраїлю” “ханаанітам” – язичникам, спадкоємцям неповажливого Ноева сина Хама, які поклоняються жорстокому богові користі Ваалу. Це біблійне символічне узагальнення було, зокрема, використане в сатирі Драйдена “Медаль” та “пророцьких” книгах У. Блейка³⁸.

“Маску” саме єврейського священика (a Priest of the Jews) використав автор СКЕ. Ця маска досить багатозначна, вона, здається, має свій підтекст. Звернемо увагу на ім'я: Натан бен Садді. Натан – відома ветхозавітна фігура, пророк часів правління царів Давида та Соломона, який залишив історичні записки про ці часи. Перш за все, тут є майже пряме посилення на Біблію, а крім того – на певні профетичні здатності автора. Як відомо, пророк Самуїл (Натан був його учнем) “встановив настільки тісний зв'язок між поезією та пророцтвом, що після нього поетів та пророків взагалі стали визначати одними й тими ж словами. І тих, і інших називали ясновидючими”³⁹. Віднесеність до часів Соломона важлива за двома причинами. По-перше, за твердженням єврейського історика Генріха Гретца, історична проза, що, правда, існувала і раніше, досягла на цей час певного ступеня розвитку. “Ізраїльські літописи ... [були] на чотириста років старші за найбільш ранні історичні праці, грецькі”⁴⁰. Можливо, бен Садді таким чином свідчить, що історіографічна традиція, на яку він спирається, гідна поваги. Є ще один цікавий момент: в добу Соломона було опубліковано два твори, які за своїм характером могли б бути визначені як памфлети, що під виглядом історичної розповіді доносили до читача певні політичні погляди⁴¹. Можливо, таким чином автор також досить побіжно, але все ж вказує на жанр СКЕ.

Складнішим видалося знайти будь-які відповідності другій частині псевдоніму – “Садді” (“бен Садді” дослівно – “син Садді”). Є одна непряма, але досить цікава паралель. Ім'я “Садді” співзвучне назві однієї з двох релігійно-політичних партій, що існували в Ізраїльському царстві – фарисеїв та саддукеїв. Дві політичні партії – торі та віги – існували і в сучасній авторові Великобританії. А відповідно до слововживання, прийнятого у філософів Кембріджа кінця XVII ст., вільнодумство та атеїзм іменувалися “саддукейством”⁴². Таким чином, консерватори, тобто торі, можуть бути співвіднесені з фарисеями; автор одночасно вказує на свою приналежність до лібералів-вігів і наносить удар своїм політичним супротивникам, натякаючи на їхню нецирість, фарисейство. До речі, граф Честерфілд свого часу був членом правлячого кабінету вігів.

“Неперевершеними” (sublime Originals (СКЕ, [3])) називає Натан бен

Садді оригінали, яким наслідує. І треба віддати їм належне: вони дійсно такі, бо це – біблійні тексти.

Небагато часу – біля століття – відділяло автора та його сучасників від Англійської революції, коли Біблія користувалася в англійців цілком особливою увагою і, можливо, на певний час стала їм близькою більш, ніж будь-якому іншому з християнських народів. Вживаючи термін “раса” до англійців, Іполіт Тен писав: “Завдяки палкій уяві, вона здатана розуміти грандіозне і трагічне, що представлене в Біблії, яка сприймається цими людьми як безсумнівне слово самого передвічного Бога ... Крики туги або здивування самотнього ізраїльтянина, неочікувані спалахи високої пристрасті, жадання справедливості, грім гніву і суду Божого, незважаючи на тридцять століть відстані, потрясають ці біблійні душі”⁴³.

Цілий ряд ветхозавітних тем: несправедні царі, жорстокі судді, боротьба з ідолами – постійно присутні в тексті СКЕ. Це, разом з характерними паралелями (наприклад, вже згадуваний нами перелік англійських монархів в кінці книги, який відсилає нас до біблійних родоводів: “Адам народив сина ... і нарік йому ім'я Сіф ... Сіф ... народив Єноса ... Єнос ... народив Каїна ... Каїна ... народив Малейла ...” тощо (Бут. 5: 3-12), тільки нібито переверненими, такими, що йдуть в зворотньому порядку); відсилань до біблійних текстів в тропях СКЕ (це важливе питання, що заслуговує на окремий розгляд); а також рисами ветхозавітного фаталізму і профетизму, дозволяє говорити про імітативні і частково – структурні біблійні алюзії в тексті СКЕ. Користуючись цими паралелями у властивому йому травестійному, пародійно-іронічному стилі, Натан бен Садді мовби намагається за допомогою великого показати незначущість малого.

Зокрема, автором цікаво використані великою мірою наслідувані пуританством ветхозавітні риси фаталізму. Він неодноразово пояснює історичні події волею всевишнього Бога, могутнього та грізного: *the Lord gave up Harold into the Hands of his Enemies* (СКЕ, 5); *the Lord smote him with Sickness* (СКЕ, 7); *the Lord fought for him* (СКЕ, 15); *the arm of the Lord was with him* (СКЕ, 22); *he was beset with Dangers round about, but the Hand of the Lord conducted him in safety* (СКЕ, 55); *the Vengeance of Heaven shall fall heavy on your Heads* (СКЕ, 75).

Цей захід, що має давню традицію, був застосований ще в античній трагедії і носить латинську назву “*Deus ex machina*”: заплутана інтрига розв'язується втручанням бога, який (звичайно – за допомогою певного механічного пристрою) з'являється серед діючих осіб, розкриває невідомі обставини й провіщає майбутнє. Таким чином, Натан бен Садді

висміює тих, хто не трудиться шукати розумних обґрунтувань подій, у всьому посилаючись на провидіння. Зрозуміло, легше пояснити успіхи Олівера Кромвеля тим, що він продав душу дияволу, ніж замислитися над тим, які економічні та політичні передумови призвели до Англійської буржуазної революції XVII ст. та обумовили її звершення.

Новела про угоду Кромвеля з дияволом стоїть в ряді інших подібних сюжетних вставок в історичне повісткування СКЕ. Всі сюжети досить традиційні. Тут і мотив про дівчину, яка, щоб врятувати батька, була змушена принести свою честь в жертву, і історія про королівського блазня, який видався набагато розумнішим за свого хазяїна, і вже згаданий сюжет про Кромвеля.

Ось сумна історія про дівчину, яка, проливаючи безкінечні сльози перед безжальним Керком, благає пощадити життя її батька, приреченого на смерть. Зворушений її красою, Керк вимагає, щоб вона піддалася його домаганням, обіцяючи врятувати старого. Збезчещена дівчина бачить повішеного батька і втрачає розум. Висновок: слабкість беззахисна перед силою безчесної людини, моральні компроміси не йдуть на користь. Крім того, ця історія – зайвий штрих до картини “кривавих асіз”, влаштованих суддею Джефрісом та Керком над учасниками повстання герцога Монмутського, ілюстрація наслідків деспотичного самовластя короля. Не виключено також, що вона має алегоричний зміст.

Звернемося до сюжету про дотепність блазня короля Карла II на ім'я Кіллінґру (Killingrew)⁴⁴. Він розповсюдив чутку, що король буцімто страждає на затяжну нежить. Коли розгніваний Карл почав вимагати від блазня пояснень, той відповів, що, на його думку, нежить у короля хронічна, бо його вже надто довго водять за ніс. Далі слідує висновок цілком у дусі бен Садді: *from that day no Jester hath been kept in the King's Court, only plain and solemn Fools* (СКЕ, 62-63). У цій короткій новелі, здається, криється чимало недоказаного, але дорозумлюваного: сам король якщо не цілковитий дурень, то й не розумник, а його придворні – просто безнадійні дурні.

“Я був впевнений, – писав Честерфілд Вольтеру, – що непогано знаю історію доби Людовіка XIV з великої кількості різних історій, мемуарів, анекдотів і т.д. про ці часи”⁴⁵. Значить, подібні сюжети – теж частина історії, як на думку сучасних йому авторів. Однак найважливіше те, який зміст вкладає автор в новелу, як хоче вплинути на читача, а також яким чином він вводить такий сюжет до канви історичного повісткування, наскільки органічно це робиться. Захоплю-

ючись Тассо, Честерфілд писав: "Він чудово вміє зв'язати в єдине ціле окремі епізоди; мислить він вірно, незрівнянно іронізує та потішається над своїми героями й прекрасно може все описати"⁴⁶. Таким чином, вставні новели не відволікають увагу читача, а, навпаки, грають дуже важливу роль: служать меті передачі авторських думок, створення цілісної картини твору, інакше кажучи, виконують функцію засобів когезії тексту.

У зв'язку з цим не можна залишити поза увагою ще один момент. Лінійне розуміння історичного процесу призвело до сюжетного розуміння історії: "Сюжет має могутні моделюючі потенції. Сюжет є специфічно людським засобом структурування дійсності. Без сумніву, сама історична дійсність (а історія – особливо) має сюжетні властивості". Спираючись на твердження Ю.М. Лотмана про моделююче значення "кінця" і "початку" в сюжетному творі, О.М. Єременко стверджує, що будь-який цілісний період історії, незалежно від своєї часової продовженості, має риси позитивного, негативного чи амбівалентного маркірування "початку" і "кінця" цього періоду. Не зупиняючись на різних варіантах маркірування "початку" і "кінця" внаслідок великої їх різноманітності, зауважимо, що воно "змушує згадати про не меншу різноманітність сюжетних схем". Звернемо увагу на наступне твердження: якщо історія – сюжет, який має "зав'язку" ("початок") та "розв'язку" ("кінець"), то ще одним необхідним елементом сюжету є "кульмінація" історії: "момент найбільш інтенсивного продуціювання подій людством, найбільшого загострення основних протиріч ... спроба найбільш пристрасних зусиль у прагненні людства до Істини". Більше того, на думку О.М. Єременка, "кульмінація" в даному випадку набагато важливіша за "зав'язку" чи "розв'язку", бо саме вона є "тим моментом, в якому остаточно формується весь сюжет ... Саме в кульмінації зосереджені задум, основний конфлікт і сутність сюжету, саме кульмінація значною мірою визначає структуру тексту в цілому"⁴⁷. Специфікою "кульмінації" історії, на наш погляд, є те, що вона, як правило, представлена не однією подією, а цілим рядом, окремим прикладом чого в СКЕ (а також в ряді інших хронік, які залишилися поза межами даного дослідження) може служити правління королеви Єлизавети Тюдор. Саме цей період традиційно вважався, зокрема, істориками кінця XVII – середини XVIII ст. квінтесенцією релігійного, політичного, культурного процесу розвитку країни, кращим за все, що йому передувало і прикладом для нащадків, тим самим "Light unto Kings of all Ages" (СКЕ, 4), про який говорив Натан бен Садді у передмові. Ця проблема здається надзвичайно цікавою і заслуговує на

окрему увагу. Метафора історії як художнього твору набуває як переносного, так і прямого значення. Хоча для цього історію і доводиться замикати в певні межі, яких, по суті, не існує. "Помічено, що епос Гомера подібний барельєфу: ... він не має закінчення, а просто обривається. Такий насправді й епос самої загальної історії"⁴⁸.

¹ Скоріш за все, тут мається на увазі саме "коген". Словник Вебстера (Webster's Third New International Dictionary of the English Language.- Chicago etc., 1981.- Vol. 1.- P. 440) подає буквальний переклад слова "cōhen" з давньоєврейської - "priest" і визначає його так: "...A number of one of the families or clans descended from the high priest Aaron having certain hereditary religious privileges and responsibilities". Slovnyk Fanka ta Vohnellsa (Funk and Wagnalls New "Standard" Dictionary of the English Language.- New York; London, 1977.- P. 518) подає схоже значення: "One of the reputed descendants of the priestly caste in Ancient Israel subject to certain privileges and disabilities". Можна було б припустити, що тут заховане ім'я автора: багато сімей єврейського походження в Англії мають прізвище Cohen чи Kohen.

² Аникст А. История английской литературы.- М., 1956.- С. 5.

³ История английской литературы.- М., 1943.- Т. 1, вып. 1.- С. 16.

⁴ Жюссеран. История английского народа в его литературе.- Спб., 1898.- С. 67.

⁵ История английской литературы.- Т. 1, вып. 1.- С. 57-60.

⁶ Williamson T. A. The Evolution of England.- Oxford, 1946.- P. 2.

⁷ Жюссеран. Указ. соч.- С. 87.

⁸ Dictionary of Anonymous and Pseudonymous English Literature подає іншу дату: 1740 р. Але, на нашу думку, це скоріш слід вважати за помилку, ніж за свідчення того, що книжка видавалася двічі.

⁹ Томас Купер увійшов в історію як церковний діяч поміркованих поглядів, який проповідував терпимість у відношеннях між католиками та протестантами.

¹⁰ У перекладі з англійської вираз "shilling shoker" означає "дешевий бульварний роман".

¹¹ Dictionary of Anonymous and Pseudonymous English Literature. (Samuel Halkett and John Laing).- New York, 1971.- Vol. 1.- P. 346.

¹² Алексеев М. П. Честерфилд и его "Письма к сыну" // Алексеев М. П. Английская литература: Очерки и исслед.- М., 1991.- С. 72-73.

¹³ История английской литературы.- М., 1945. Т. 1, вып. 2.- С. 556.

¹⁴ Эко У. Имя розы.- М., 1989.- С. 428.

¹⁵ Лотман Ю. М. Выход из лабиринта // Эко У. Имя розы.- М., 1989.- С. 474-476.

¹⁶ Честерфилд. Письма к сыну. Максимум. Характеры.- Л., 1971.- С. 67.

¹⁷ Там же.- С. 252-255.

¹⁸ Там же.- С. 246.

¹⁹ Лотман Ю. М. Повесть о капитане Копейкине (реконструкция замысла и идейно-композиционная функция) // Тр. по знаковым системам / Тартус. ун-т. – 1979. – [Т.] 476, [вып.] 11: Семиотика текста. – С. 43.

²⁰ Монтескье. Персидские письма. – М., 1956. – С. 233.

²¹ Ця думка була широко розповсюджена в просвічених колах Великобританії 30-40-х років XVIII ст. "Mirabilis quam paucis sapientia mundus regitur" (Дивуюся, яка незначна мудрість, правляча світом), – читаємо в листі Джона Арбетнота (до речі, лікаря і друга Честерфілда, до Дж. Свіфта. Див.: Васильева Т.Н. Английская сатира XVIII в. : Споры и решения. – Кишинев, 1991. – С. 71).

²² Коллингвуд Р. Дж. Указ. соч. – С. 75.

²³ Честерфілд. Письма к сыну. Максимум. Характеры. – С. 239.

²⁴ Там же. – С. 97.

²⁵ Уэст М. Адвокат дьявола // Уэст М. Адвокат дьявола; Зельцер Д. Знамение. – М., 1991. – С. 24.

²⁶ На нашу думку, тут мається на увазі Т. Рапен (Thoyras Rapin), автор монументальної 13-томної "Histoire d'Angleterre continué jusqu'à l'avènement de George II à la couronne".

²⁷ Честерфілд. Письма к сыну. Максимум. Характеры. С. 98.

²⁸ Там же. – С. 147.

²⁹ История английской литературы. – Т. 1, вып. 2. – С. 267.

³⁰ Честерфілд. Письма к сыну. Максимум. Характеры. – С. 145.

³¹ Шайтанов И. "Столетье безумно и мудро" // Англия в памфлете : Англ. публицист. проза начала XVIII в. – М., 1987. – С. 25–26.

³² Честерфілд. Письма к сыну. – М., 1991. – С. 7.

³³ Честерфілд. Письма к сыну. Максимум. Характеры. – С. 8.

³⁴ По обе стороны которых не может быть ничего правильного (латин.).

³⁵ Честерфілд. Письма к сыну. Максимум. Характеры. – С. 57.

³⁶ Алексеев М. П. Объяснительные примечания // Метьюрин Ч.Р. Мельмот Скиталец. – М., 1983. – С. 668.

³⁷ Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 12.

³⁸ Васильева Т.Н. Указ. соч. – С. 38.

³⁹ Гретц Г. История евреев от древнейших времен до настоящего. – Одесса, 1906. – Т. 1. – С. 150–151.

⁴⁰ Там же. – С. 286.

⁴¹ Там же. – С. 288.

⁴² Алексеев М. П. Указ. соч. – С. 646.

⁴³ Тэн Г.О. Развитие политической и гражданской свободы в Англии в связи с развитием литературы (Histoire de litterature anglaise). – СПб., 1871. – Ч. 2. – С. 166.

⁴⁴ Цікавий факт: за часів Карла II жив драматург Томас Кілінггрю (Thomas Killigrew), відомий більше своєю дотепністю, ніж п'єсами, як свідчить енциклопедія "Britannica". Чи не його зобразив Натан бен Садді у вигляді блазня?

⁴⁵ *Честерфилд. Письма к сыну. Максимум. Характеры.* – С. 239.

⁴⁶ Там же. – С. 146.

⁴⁷ *Еременко А. М. Многомерность истории // Филос. и социол. мысль.* – 1991. – № 12. – С. 55.

⁴⁸ *Карлейль Т. Французская революция : История.* – М., 1991. – С. 546.

ОДАРКА ВОЛОДИМИРІВНА РОМАНОВА (ЩЕ ОДНА СТОРІНКА НАШОЇ НАПІВЗАБУТОЇ ІСТОРІЇ)

Настала година відродити в пам'яті ім'я і зберегти для нащадків творчу спадщину однієї з кращих жінок-письменниць і громадських діячок нашої напівзабутої історії кін. XIX – поч XX ст.: короткого часу надій і сподівань, коли українська інтелігенція повірила в реальність створення свого національного суспільства, і довшого часу – розчарувань і помилок.

Одарка Володимирівна Романова. Українська письменниця, автор ліричних віршів, оповідань, публіцистичних статей, творів для дітей. Народилася 16 березня 1853 р., у с. Сальне Ніжинського повіту на Чернігівщині. Померла 14 квітня 1922 р. у с. Китаєво на Київщині, де і похована. Писати вірші почала в 1887 р., друкувалася в альманахах ("Акорди", "Багаття", "Українська муза" та ін.), періодичних виданнях ("Літературно-науковий вісник", "Рідний край", "Сяйво", "Молода Україна"). У 1894 р. у Києві вийшов перший збірник поезій "Пісні, думки, легенди", а на початку XX ст. – кілька маленьких книжок з оповіданнями для дітей ("Івашко", "Чарівний пиріжок"). Готувала до публікації збірку творів, видання яких не відбулося, а самі твори загубилися, про що свідчить рукописний список-зміст майбутнього видання.

Багато з творчого доробку письменниці зникло без сліду. Короткими були і біографічні довідки в літературно-художніх альманахах, де друкувались її вірші: "дати народження і смерті невідомі".

Літературознавець Федір Погребняк з'ясував ці дати і зробив набутком широкого читачького загалу ("Наша дума, наша пісня", 1991 рік).

На щастя, в Інституті рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України серед матеріалів фонду О. Романової збереглися деякі цінні автографи та документи [ф. 122]. Серед них зошит з віршами письменниці, спогади її доньки Марії Федорівни, автограф пісні М. Лисенка "Де ти?" на слова О. Романової [од. зб. 1, 3, 14].

Завжди енергійною, життєрадісною згадує письменницю її донька.

Втім, життя Одарки Володимирівни не було легким і веселим ні на його початку, ні в кінці. Саме народження письменниці, як вона з бо-лем висловлювалася, коштувало життя двом хорошим людям: мати Одарки померла від пологів, а дядько (брат матері) – від розриву серця, коли довідався про смерть сестри. Поміщиця Волжина, в якій тоді помер маленький син, взяла собі дівчинку за доньку.

Одарка Володимирівна була надзвичайно гарною, схожою на свою матір – красуню, з якої, як розповідали, художник писав ікону Божої матері для церкви с. Заньки. Була всебічно обдарованою, мала красивий голос – вчилася у Московській консерваторії, де на той час викладали Рубінштейн і Чайковський, на неї чекала велика артистична кар'єра; починала грати на сцені: і Заньковецька, і Садовський палко вмовляли її віддатися театральному мистецтву; вже в похилому віці спробувала малювати фарбами – і все в неї гарно виходило. В один із скрутних періодів свого життя обшивала ляльок для крамниці – і тут виявила неабиякий хист: одягала їх у дивовижно гарне, фантастичне вбрання, вміла виготовляти штучні квіти.

Невдалим було подружнє життя Одарки Володимирівни. Вже через кілька днів по весіллі вона зрозуміла, що помилилася, але розлучення не було простою справою, і, щоб не спричиняти болю близьким, двоє людей, які не могли бути щасливі, ще довго жили разом, намагаючися зберегти сім'ю. Врешті вони все ж розійшлися.

Своїм дітям (їх було у неї троє) О. Романова була другом, товаришем, у кожному поважала особистість. Жила родина письменниці в Бендерах, Кишиневі, а з 1883 р. у Києві, літо проводила на дачі в Китаєві. Під час імперіалістичної війни письменниця переїхала до Чернігова, де працювала біля поранених.

Останні роки життя Одарки Володимирівни були особливо важкими – вона дуже бідувала, ходила на поденну роботу, копала картоплю в с. Пирогово, щоб заробити собі на прожиття. Проте вона ніколи не скаржилась, із задоволенням розповідала про те, як почувала на сні, як гарно сходило і заходило сонце, коли вона вирушала в дорогу і поверталася з роботи.

Навесні 1922 р. Одарка Володимирівна захворіла на тиф, доглядаючи за жінкою, якій дала притулок у своїй хаті. 14 квітня вона померла, залишившись без їжі і догляду.

Як бачимо, доля не була до Одарки Романової лагідною, але письменниця ніколи не почувала себе нещасною. Краса природи, музики, мистецтва давали їй втіху, радість життя.

Ти мети моєї руїна,
 Ти могила на шляху,
 Срібнострунна, гучна ліра,
 Храм великий без колон,
 Хорий раб і владар миру
 Ти, життя, – хамелеон.
 ("Життя")

Навіть у найважчі хвилини життя в її віршах всепермагаюче бриніли струни надії:

Життя коваль ланцюг кує.
 По струнах серця доля б'є.
 О доле, бий та не глуши
 Сі струни вільної душі...
 Співай же, серце! Ще одна
 Зосталась вільная струна.
 ("Жива струна")

Прочитала Одарка Романова безліч книжок (у родині була рідкісна бібліотека, яка згодом стала публічною бібліотекою м. Бендери), а писати почала, коли вже багато пережила і зрозуміла. Мала Одарка Володимирівна добрих знайомих і друзів: І. Франка, родини Косачів, Лисенків, Старицьких, Русових, – людей, які стояли в перших лавах національного руху української інтелігенції і вбачали в просвіті, письменстві найбільший шлях до здійснення своєї мети – відродження національної свідомості українського народу. Зусилля Одарки Романової, як і багатьох українських патріотів, були спрямовані на літературну працю, що відповідало і внутрішнім потребам її таланту, її поетичної душі.

Не піду я лугом, гаєм не піду,
 До людського серця стежечку знайду.
 Щирим словом вдарю я об серце-скелю,
 Там знайду я, певне, рідную оселю...
 ("Надія")

Отже, що те головне, що визначає оригінальність її творчої манери, пов'язану з особливостями світосприймання і образного мислення художниці, з усією системою її естетичних, філософських, релігійних, національно-громадських та інших поглядів?

Відповісти на це питання не важко: любов до життя, попри всі труднощі і незгоди, горе і смуток, поразки і злочин, зраду і смерть, які існують на світі, віра в доброту і людяність і, головне, – доцільність всього існуючого. Напевне, саме це стоїть на першому місці, і всі цінності впливають зі стрункої концепції філософії життя: все має свій сенс і своє право на існування. Вони визначають і спокійний, без надсади і гострих драматичних протиріч, характер художнього стилю письменниці.

Замріяне світоспоглядання, замилювання природою, її барвами і музикою, красою почуттів, злагода ідеального і буденного, іноді наліт тихого, легкого смутку на оксамитній поверхні ліричного вірша, – і, перш за все, розуміння законів причинно-наслідкового зв'язку в життєвій складності подій і явищ; терпіння і прощення. Але не всепрощення: Одарка Романова не приймала насильства і крові: співчуваючи національно-революційним ідеалам, вона не могла змиритися з терористичними актами, пов'язаними із вбивством.

Неодмінна ознака справжнього митця – бачити світ особливо, по-своєму, вміння відшукати в багатогранному цілому досі ніким не відкриті й не помічені і повернути його цією невідомою стороною так, щоб засяяв світ яскравіше, щоб розкрився по-новому. Одарка Володимирівна володіла поетичним даром оригінального бачення світу і знаходила для його зображення свої м'які пастельні фарби і напівтони. До художньої системи письменниці органічно увійшли, не позбавляючи її оригінальності, співвідності їй світові образи. Зрозумілі, близькі внутрішньому світу письменниці філософсько-космогонічні уявлення Ф. Тютчева ("Крига"), чарівність пейзажно-психологічної лірики А. Фета і його ритміко-інтонаційні відкриття (Мов струни арфи), не поминула і її поезію усепрояснююча іронія Гейне в зображенні вічних протиріч людських почуттів ("Згода"), приваблювало шевченкове уміння створювати образні картини найпростішими мовними засобами ("Прилетіла літня нічка"), тяжіння до народно-поетичної форми з її внутрішньою красою і мудрістю.

Найбільший вплив на спрямування творчості та формування індивідуального стилю письменниці мало захоплення народною поезією. Деякі її записи казок, загадок, народних ігор друкувалися в "Молодій Україні". Навіть писати Одарка Володимирівна почала "під враженням різних переказів бабів", як свідчить донька письменниці Марія Федорівна. На сюжети народних легенд О. Романова написала у віршованій формі твори "Як у нас на селі появились знахарі", "Перепет і Перепетиха", "Легенда про Черногуза", використала каз-

кові образи у віршах "Весілля Мороза" і "Сватання Мороза", сама писала казки для дітей за фольклорними взірцями "Черствий пиріжок", "Про те, як Петро Петрович Золоте пір'ячко з Квочкою Кукуріківною та Котиком-Буркотиком на село мандрували". Та і вся її лірика своєю мелодійністю, щирістю почуттів, красою мови завдячує народній пісні. Не випадково вірші О. Романової подобались М. Лисенкові, на її слова він написав пісню "Де ти?" та "Пісню кохання", а романс "Нічка лукавая" і тепер приваблює своєю чарівністю і співається як народна пісня

Нічка лукавая,
Нічка цікавая,
Нащо людей чарувать?
Квітками віяла,
Зорами сіяла,
Як тії зорі достать?

ВОСТОЧНЫЙ ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ АВТОГРАФОВ ЦИПРИАНА КАМИЛЯ НОРВИДА

Циприан Камиль Норвид (1821–1883) – выдающийся польский поэт, писатель трудной творческой судьбы, вокруг имени которого по сегодняшний день ведутся весьма оживленные споры, вызывает к себе немалый интерес. Самобытные, пронизанные интеллектуально-философской доминантой искания автора оставили его современников равнодушными, но с тем большим резонансом отозвались в художественном сознании нашего века, “века его полного триумфа”¹, оценившего Норвида по достоинству и возведшего его в ранг подлинных литературных гениев.

Посмертная известность, а затем и слава Норвида начали зарождаться в эпоху так называемой “Молодой Польши” – весьма пестрого по своим программам и неоднозначного по эстетическим свершениям декадентско-модернистского течения рубежа XIX–XX ст., типологически близкого символистским художественным системам Франции и России тех лет. Из практически полного небытия его имя вернул З. Пшемыцкий (Мириам)², известный как искусствовед и издатель элитарного “младопольского” журнала “Химера”. В первой трети века о нем немало писали А. Креховецкий³, Ц. Еллента⁴, С. Бжозовский⁵, К. Бережинский⁶, И. Фик⁷, З. Шмидт⁸, С. Колачковский⁹, Ч. Лятавец¹⁰ и другие ученые.

Однако свой истинный ренессанс норвидовское творчество начало переживать лишь в послевоенное время, когда ряд обстоятельных работ о нем появились не только в Польше¹¹, но также в СССР¹², Швейцарии¹³, Англии¹⁴, Канаде¹⁵, США¹⁶, Франции¹⁷. Тогда же начала суммироваться в своих результатах большая поисковая работа, связанная с выявлением его рукописей¹⁸, распорошенных по всему свету во время пожизненных скитаний писателя. Как отмечает русский исследователь А.В. Липатов, “дошедшее до нас творческое наследие Норвида – своего рода руины. В значительной степени – это обрывки, фрагменты, незаконченные вещи. Многие пропало, многое исчезло, уничто-

женное людьми и временем"¹⁹. Благодаря стараниям Ю.В. Гомулицкого (сына упомянутого выше ученого), норвидовские материалы разыскивались во многих странах Европы и даже по ту сторону Атлантического океана, что содействовало существенному пополнению издававшихся под его редакцией "Избранных сочинений"²⁰, "Собрания сочинений"²¹ и "Полного собрания сочинений"²² польского литератора.

Часть таких материалов обнаружилась и у нас, войдя в последнее из упомянутых изданий Норвида. Но ни описания их автономно значимой источниковедческой данности, ни попытки дать хоть какую-то систематизацию групп этих текстов не было предпринято, не говоря уже о том, что до сих пор так и не ставшая предметом специального исследования, вынесенная в заглавие данной статьи проблема оказалась как бы растворенной в обширнейшем массиве норвидологических публикаций, а посему – даже не обозначенной. Вместе с тем ее рассмотрение позволяет: а) пролить свет на малоизвестные страницы польско-русско-украинского литературного взаимодействия; б) содействовать актуальному на сегодня учету и осмыслению вариантов норвидовских рукописных текстов, изучению истории их бытования; в) с большей определенностью наметить пути поисков неизвестных доселе автографов писателя.

Как свидетельствует общий характер выявленных текстов Норвида, известный на сегодняшний день их массив группируется по одному и тому же принципу – все они сохранились у его знакомых и друзей, кому в свое время были адресованы или же подарены. А так как "круг знакомств писателя поражает своей широтой"²³, то не менее широкой оказалась и география их теперешнего местонахождения: Киев, Львов, Вильнюс, Москва.

Пять писем Норвида, его автобиографические заметки и одно стихотворение (всего 7 единиц хранения) находятся в фондах Института рукописей ЦНБ им. В.И. Вернадского НАН Украины²⁴. Их непосредственным адресатом был близкий парижский приятель писателя Владислав Ходзькевич²⁵. Позже довольно-таки большой личный архив Ходзькевича оказался в распоряжении польского библиофила, владельца имения Викторовка на Уманщине М. Жолкевского (так называемое "Уманское собрание"), впрочем, с норвидовскими материалами из этого собрания еще в начале века успел познакомиться З. Пшемыцкий, так что они оказались включенными уже в первые издания сочинений автора.

Крайние даты упомянутых автографов – 1857–1880 гг. Письма эпизодичны и малонинтересны по своему содержанию за исключением

одного, датированного 26 февраля²⁶ 1875 г., где Норвид, ссылаясь на статью о себе в "Энциклопедическом словаре XIX в." Лярусса (Париж, 1874), перепечатанную из словаря Брокгауза, пишет: "... я не эмигрант без политической причины – узником государства был еще в юношеские годы"²⁷; "... я ни французский служащий, ни капиталист – живу с труда не очень денежного, и поэтому время у меня архипрочитано вперед"²⁸.

В составе описываемой группы норвидовских рукописных текстов привлекает внимание автограф стихотворения "La religion de mr le sénateur comte Victor Hugo" ("Религия г[осподина] сенатора графа Виктора Гюго")²⁹, поводом к возникновению которого послужила публикация философской поэмы В. Гюго "Религия и религиозность" (Париж, 1880). Используя продуктивную в польской литературе форму "фрашки" (нечто среднее между эпиграммой и поэтической шуткой)³⁰, Норвид не без едкости пародирует некую интеллектуальную перенасыщенность и одновременно эклектичность произведений знаменитого француза, а также – его стиль. Нарочито сводя ситуацию к откровенной литературной карикатуре, поэт начинает свое стихотворение с риторического вопроса: "Или это проснулся вулкан у Неаполя? ...", затем пишет о громогласии небрежно роняющего многозначительные слова Гюго и замерших в благоговейности "печатных станках", готовых тиражировать любое его высказывание, даже если это тривиальнейшее "добрый день", но в финале Гюго произносит: "день добрый!"

Все можно было бы воспринять как невинную писательскую шутку, не стоящую внимания. Однако норвидовское стихотворение куда сложнее, чем это может показаться на первый взгляд, – у него имеются по крайней мере два глубинных смысловых плана. Во-первых, в его подтексте ощущается горечь поэта, чей голос по настоящему так и не был услышан современниками; горечь, которую не мог не испытывать Норвид, стоявший на проромантических позициях и, подобно Гюго, усматривавший в поэте прежде всего глашатая вечных истин, пророка. Во-вторых, в основе этого сложного чувства лежит все же признание, что только такой – постоянной, чуткой, действенной, обоюдной – и должна быть связь между писателем и обществом. Сказанное подтверждается следующим. Как известно, неимущий Норвид провел свои последние годы вблизи Парижа в приюте Св. Казимира. Здесь же шестью годами раньше оборвалась жизнь Т.А. Олизаровского, польского писателя такой же трагической судьбы. Откликнувшись на эту смерть развернутым некрологом-эссе, Норвид, размы-

шляя по поводу должного и истинного положения литератора, писал следующее: "Все годы изгнания Виктора Гюго его Родина знала, как устроился, живет – здоров ли – и что пишет? Это благородно со стороны Франции. Была ему матерью"³¹.

Норвид разослал свое стихотворение (в несколько отличающихся вариантах), помимо В. Ходзькевича, еще Ю.Б. Залесскому и С. Духиньской³². Впервые оно было опубликовано при посредничестве Ходзькевича в "Блюще" от 29 сентября 1880 г., затем вошло в издания произведений автора. Во время подготовки норвидовского "Полного собрания сочинений" Ю.В. Гомулицкий обратился к М. Бажану, живо интересовавшемуся Норвидом, переведшему ряд его стихов и написавшему предисловие к вышедшему на Украине сборнику его поэзий³³. Известный украинский поэт содействовал отправке в Варшаву микрофильма норвидовских автографов из фонда ЦНБ им. В.И. Вернадского НАН Украины.

Еще одна группа рукописных текстов Норвида хранится в отделе рукописей Львовской научной библиотеки им. В. Стефаника НАН Украины. Они дошли до нас в составе архива семейства Павликовских³⁴, основанного в 30-е годы XIX в. Гвальбертом Павликовским, видным деятелем польской культуры, принадлежа его внуку – Мечиславу³⁵.

Это самое большое собрание рукописных текстов поэта, хранящихся у нас. В него вошли 18 писем (записок) Норвида к Павликовскому, два драматургических отрывка (начало оригинального норвидовского произведения "Театр без театра" [л. 42–45] и предпринятый поэтом перевод "Гамлета" У. Шекспира [л. 47–51] – на польский переведена вторая сцена первого акта – с дарственной надписью: "Переводил с оригинала 1855 года, сколько здесь есть, дарю г. Павликовскому. Норвид" [л. 51], а также ряд стихотворений – "Бунтари, или партия-переворота" [л. 42], "О да, все что есть..." [л. 3], "Обычай" [л. 38], "Разве эта птица марает гнездо...?" [л. 2 об.], "К врагу – (песня)" [л. 40], "Дух Адама и скандал" [л. 34], "К Мечи-Славу" [л. 18], "Fiat i vivat" [л. 12].

У некоторых из перечисленных поэтических текстов Норвида имеется весьма интересная творческая судьба.

Так, произведение "Дух Адама и скандал" написано по свежим следам трагического события, о чем свидетельствует уже само авторское примечание: "Писал после возвращения с похорон Адама Мицкевича, 1856, в Париже" [л. 34]. Непосредственным поводом к его возникновению послужила скандальная стычка во время отпевания Мицкевича в соборе Святой Магдалины между эмигрантом Ф. Язвинским и генералом В. Замойским, которая в сознании поэта наложилась на последние

слова умиравшего великого романтика "Любите друг друга" и дала толчек к горестным медитациям по поводу раздоров польской общест-венности. Впервые стихотворение было опубликовано лишь в 1907 г.³⁶ (Несколько отличающийся вариант стихотворения был послан поэтом Т. Ленартовичу 26 января 1856 г.).

Два стихотворения ("Бунтари, или партия-переворота" и "К врагу – (песня)" были вызваны к жизни взрывом польского январского восстания 1863 г. Написанные в феврале, они были посланы поэтом Павликовскому во Львов. В первом из них он протестует против утверждения официальной русской прессы о том, что якобы это восстание – лишь бунт небольшой группы заговорщиков "партии-переворота". Во втором – гневной обличительной инвективе – одном из лучших образцов своей политической лирики, напрямую обращается к русскому самодержавию, по словам советского ученого Б.Ф. Стахеева, делая "различие между исполнителями царской воли, залившими Польшу кровью, и русскими ("все, кто люди"), способными отклик-нуться на свободолюбивый призыв"³⁷:

I

Ты, истины лучи принявший за кинжалы,
Помедли – раб! – и пороха не трать!
Нет, не годишься ты в вожди и генералы!...
Доколе за тебя я буду умирать?

II

Неужто учат каждой мысли здоровой
Тебя посредством только страшных драм?
Патриотизму – улицы Варшавы,
А Христианству – разоренный храм?!

III

Неужто ничего в себе не зачиная,
Ты лишь других умеешь обирать!
Взываю: отступи, о глыба ледяная:
Доколе под тобой я буду умирать!...³⁸

(Перевод Д. Самойлова)

Оба стихотворения увидели свет летом 1863 г.³⁹

Автографы лирических произведений Ц.К. Норвида хранятся так-же в ЦНБ АН Литвы⁴⁰.

Это тексты таких стихотворений, как "В Вероне", "Что? ей ска-зать..." [л. 2; л. 2об.], и совсем недавно обнаруженного польскими ис-

следователями юношеского произведения "Прощание" (1842), написанного в байроновском стиле во время отъезда поэта за границу, откуда на родину он уже так и не вернулся.

О художественной (не говоря уже о текстологической) ценности данных литературных памятников свидетельствует хотя бы написанное во время пребывания в Италии (конец 40-х годов) и представляющее собой настоящую жемчужину норвидовской лирики стихотворение "В Вероне", бытовавшее при жизни автора под несколько измененным заглавием "Над могилой Джульетты Капулетти в Вероне":

I

Над кровом Капулетти и Монтекки
Гроза низвергла громовые реки.
И вдумчивое око тишины

2

Взирает на враждующие грады,
На древний сад, на ветхие ограды,
Звезду роняя с вышины.

3

И молвит кипарис, что для Джульетты
И для Ромео – дальние планеты
Роняют слезы с голубых высот.

4

А у людей бытует утвержденье,
Что это все не слезы, а каменья,
А этих слез никто уже не ждет⁴¹.

(Перевод Д. Самойлова)

Что касается "Прощания", то его оригинал был найден Мечиславом Инглотом среди бумаг журнала "Атенеум"⁴², издававшегося в Вильнюсе (1841–1851) Крашевским. Описание рукописи дано Евой Войтыло в одном из выпусков специального издания "Норвидовские исследования"⁴³.

Библиотека Вильнюса располагает также автографами писем Норвида к Зофье Венгерской (одно письмо)⁴⁴ и Яну Шванскому (четыре письма)⁴⁵, открытых для польской науки филологом Станиславом Цивинским.

В бурной, весьма подвижной жизни польского поэта был период 1849–1852 гг., когда через секретаря мицкевичевской "Трибуны Народов" Эдмунда Хоецкого он сблизился, бывая на приемах у семейства

Гервегов, с парижскими кругами международной революционной эмиграции, в том числе – с А.И. Герценом, И.С. Тургеневым, П.Л. Лавровым, возможно, хотя это только предположение, и с М.А. Бакунным. Однако история взаимоотношений с этими людьми видится подлинным “белым пятном” в биографии писателя, поскольку фактографически подтверждена только лишь существованием нескольких его писем к двум из них, а их ответы (равно как и другие документы) выявить пока так и не удалось.

Единственно известное письмо Норвида А.И. Герцену было отправлено из Нью-Йорка в 1853 г.⁴⁶ и содержало, помимо упоминаний об их совместных встречах в Париже и признания себя “приемным ребенком истинных борцов за свободу”, просьбу о материальном воспомоществовании, необходимом крайне нуждавшемуся поэту для обратного возвращения во Францию: “Я уже не рассчитываю на помощь Европы, ибо письма просматриваются представителями тайной полиции. Я не могу также рассчитывать на свое творчество, которое с трудом дает мне возможность сводить концы с концами. У меня нет друзей среди богатых и влиятельных с того момента, как я добровольно разделил судьбу побежденных” (имеются в виду З. Красинский и А. Цешковский, неодобрительно отнесшиеся к его “полевению” – В.В.)⁴⁷.

Такая же неясность царит вокруг переписки Норвида с П.Л. Лавровым⁴⁸, выявленной нашим историком Е.К. Жуковым в московском Центральном государственном архиве Октябрьской революции⁴⁹, а впоследствии приведенной и описанной польским ученым Е.В. Борейшей на страницах периодической печати⁵⁰.

Сохранившиеся четыре письма Норвида к Лаврову, датируемые 70 – началом 80-х годов, свидетельствуют, что эти люди не только хорошо знали друг друга, но и поддерживали достаточно оживленные связи. В первом письме (1870?) поэт рекомендует Лаврову Библиотеку польской школы на бульваре Батиньоль; во втором от 1873 г. благодарит за присланную ему какую-то книгу с дарственной надписью “верящему поляку от неверящего русского”⁵¹; в четвертом, помеченном февралем 1882 г., выражает свою горечь по поводу вести о высылке из Франции полицейскими властями П. Лаврова и В. Засулич как зарубежных представителей “Народной воли”. “В свете писем Норвида к Лаврову, – замечает Е.В. Борейша, – несомненными предстают его симпатии к “русским нигилистам”⁵².

Новые целенаправленные архивные разыскания должны принести новые открытия норвидовских автографов. Сама широта и разнородность приведенных в статье материалов вселяет такую уверен-

BIBLIOGRAFIA

- ¹ *Piechal M.* Wiek Norwida // *Poezja*.– 1971.– N 1.– S. 69.
- ² *Przesmycki Z.* Z notat i dokumentów o C. Norwidzie // *Chimera*.– 1904.– N 7.– S. 419–453.
- ³ *Krechowiecki A.* O Cyprianie Norwidzie.– Lwów, 1909.– T. 1–2.
- ⁴ *Jellenta C.* Cyprian Norwid. Szkic syntezy.– Stanisławów ; Warszawa, 1909.– 107 s.
- ⁵ *Brzozowski S.* Legenda Młodej Polski. Studia o strukturze duszy kulturalnej.– Lwów, 1910.– 323 s.
- ⁶ *Bereżyński K.* Filozofia Cypriana Norwida.– Warszawa, 1911.– 83 s.
- ⁷ *Fik I.* Uwagi nad językiem Cypriana Norwida.– Kraków, 1930.– 89 s.
- ⁸ *Szmydtowa Z.* O misteriach Cypriana Norwida.– Warszawa, 1932.– 194 c.
- ⁹ *Kołączkowski Cz.* Ironia Norwida. Dwa studia: Fredro – Norwid.– Warszawa, 1932.– S. 43–75.
- ¹⁰ *Latawiec Cz.* Cyprian Kamil Norwid i jego czasy.– Poznań, 1938.– 141 s.
- ¹¹ *Malewska H.* Żniwo na sierpce. Powieść o Norwidzie.– Poznań, 1947.– 347 s.; *Sławińska I.* O komediach Norwida.– Lublin, 1953.– 276 s.; *Borowy W.* O Norwidzie.– Warszawa, 1960.– 394 s.; *Jastrun M.* Gwiazdzisty diament.– Warszawa, 1971.– 269 s.; *Piechl M.* Mit Pigmaliona. Rzecz o Norwidzie.– Warszawa, 1974.– 338 s.; *Sawicki S.* Norwidowa walka z formą.– Warszawa, 1986.– 181 s.; *Trojanowiczowa Z.* Cypriana Norwida mesjanizm sztuki.– Poznań, 1987.– 285 s.; *Ingłot M.* Wyobrażenia poetycka Norwida.– Warszawa, 1988.– 216 s.
- ¹² *Лунатов А.В.* Циприан Камиль Норвид // *История польской литературы*.– М., 1968.– Т. 1.– С. 418–449; *Поляков М.* Лирика Норвида // *Поляков М.* Цена пророчества и бунта.– М., 1974.– С. 528–555.
- ¹³ *Dybowski J.Z.* Cyprian Kamil Norwid als christlicher Kulturphilosoph der polnischen Romantik.– Bern, 1943.– 142 s.
- ¹⁴ *Norwid żywy.* Księga zbiorowa.– Londyn, 1962.– 314 s.; *Lisiecka A.* Norwid – poeta historii.– Londyn, 1973.– 173 s.
- ¹⁵ *Domaradzki T.F.* Le symbolisme et l'universalisme de Cyprian Kamil Norwid.– Quebec, 1974.– 176 p.
- ¹⁶ *Gömöri G.* Cyprian Norwid.– New York, 1974.– 162 p.
- ¹⁷ *Marek E.* Cyprian Kamil Norwid. Życie i twórczość.– Lille, 1980.– 45 s.
- ¹⁸ *Rudnicka J.* Nieznany list C. Norwida do W. Cybulskiego // *Twórczość*.– 1955.– N 2.– S. 120–124; Nieznane autografy C. Norwida // *Ibid.*– 1960.– N 4.– S. 92–96; Nieznany list Norwida // *Ruch Literacki*.– 1973.– N 6.– S. 385–386.
- ¹⁹ *Лунатов А.В.* Указ. соч.– С. 420.
- ²⁰ *Norwid C.* Dzieła zebrane.– Warszawa, 1966.– T. 1–2.
- ²¹ *Norwid C.* Pisma wybrane.– Warszawa, 1968.– T. 1–5.
- ²² *Norwid C.* Pisma wszystkie.– Warszawa, 1973–1976.– T. 1–11.
- ²³ *Malewska H.* Żniwo na sierpce.– S. 97

²⁴ Центр. науч. б-ка им. В.И. Вернадского НАН Украины. Ин-т рукописей, ф. XXIV, ед. хр. 1468–1472 и два приложения к ним (лирическая пародия на В. Гюго – л. 11 и некоторые биографические сведения о себе – л. 12–13об.). – (Далее: ЦНБ. ИР).

²⁵ В. Ходзькевич (1820–1896) – ученый-ориенталист, писатель, переводчик, общественный деятель. С 1851 г. постоянно проживал в Париже, был ассесором местной Польской публичной библиотеки, вице-председателем Парижского Историко-литературного общества. Принимал участие в Крымской войне как переводчик при штабе Наполеона III. Состоял в тесном знакомстве с такими писателями, как А. Мицкевич, С. Гоциньский, Ю.Б. Залесский, Ц.К. Норвид, Ю. Корсак и др. Активно сотрудничал с польскими журналами “Блюц”, “Тыгодник илюстрованы”. Написал трагедию “Таман” (Лейпциг, 1846; 2-е изд. – 1852); романы – “Три лилии” (Вильно, 1846), “Исторические польские сцены XVI и XVII веков. Народный роман” (Вильно, 1847. – Т. 1–3; 2-е изд. – 1852), “Наша земля” (Пб., 1859), “Дневники бродяги” (Львов, 1903. – Т. 1–2).

²⁶ Месяц и число установлены Ю.В. Гомулицким.

²⁷ ЦНБ. ИР, ф. XXIV, ед. хр. 1468–1474, л. 12об.

²⁸ Там же, л. 13.

²⁹ Там же, ед. хр. 1468–1472, л. 11.

³⁰ Жанр “фрашки” возник в польской литературе еще в XVI в. Это неперебиваемое слово тогда означало “мелочь”, “пустяк”. См.: Польські фрашки : 36. – К., 1990 (сюда включены две норвидовские “фрашки” – “Сила их” и “Заседання”, с. 67).

³¹ *Norwid C. Dwie aureole // Norwid C. Pisma wybrane.* – Т. 4. – С. 342.

³² См.: *Norwid C. Dzieła zebrane.* – Т. 2. – С. 965.

³³ *Бажан М. Злигодні, гідність і велич поета // Норвід Ц. Поезії.* – К., 1971. – С. 5–22.

³⁴ Львов. науч б-ка им. В. Стефаника НАН Украины. Отд. рукописей, ф. 76, ед. хр. 571/п8.

³⁵ М. Павликовский (1834–1903) – общественный деятель, писатель, журналист, коллекционер. С 1855 г. с перерывами жил во Франции. Контактировал с А. Мицкевичем, К. Уейским, А. Асныком, З. Милковским (Ежем) и др. Посылал свои заметки в “Дзєнник Польски”, “Дзєнник Литерацки”, “Край”, “Реформу”, “Газету Народову”. Начиная с 1855 г., был близко знаком с Норвидом; приобрел у него много авторских рисунков и гравюр. Норвид посвятил ему стихотворение “К Мечи-Славу”; в 1875 г. проектировал вместе с ним создание интернационально-благотельного “Общества почитания человека”.

³⁶ *Pamiętnik Literacki.* – 1907. – Т. 6. – С. 105.

³⁷ *Стахеев Б.Ф. Комментарии // Норвид Ц. Стихотворения : Пер. с пол.* – М., 1972. – С. 159.

³⁸ *Норвид Ц. Врагу (Песнь) / Пер. Д. Самойлова // Там же.* – С. 72.

³⁹ *Dziennik Literacki.* – 1983. – 13 lipca. – С. 444.

⁴⁰ Центр. науч. б-ка АН Литвы. Отд. рукописей, ф. 9, ед. хр. 1947, л. 2–206. – (Далее: ЦНБ АН Литвы. ОР).

⁴¹ Норвид Ц. В Вероне / Пер. Д. Самойлова // Норвид Ц. Стихотворения. – С. 80.

⁴² ЦНБ АН Литвы. ОР, ф. 9, ед. хр. 1417, л. 39–40.

⁴³ *Wojtyła E.* Odnalezienie rękopisu "Pożegnania" Cypriana Norwida // *Studia Norwidiana*. – 1987–1988. – N 5/6. – S. 161–174.

⁴⁴ ЦНБ АН Литвы. ОР, ф. 15, ед. хр. 1718.

⁴⁵ Там же, ф. 24, ед. хр. 52–55.

⁴⁶ Письмо в распоряжении Ю.В. Гомулицкого.

⁴⁷ Цит. по: *Сливовский Р.* Герцен глазами поляков // Проблемы изучения Герцена. – М., 1963. – С. 371. Автор приводит полный текст письма в своем переложении.

⁴⁸ П.Л. Лавров (1823–1900) – профессиональный революционер, теоретик русского революционного народничества, философ, публицист, редактор журнала и газеты "Вперед". В 1877 г. переехал из Лондона в Париж, где организовал (1878) русско-польский революционный кружок. Был связан с варшавским социалистическим подпольем.

⁴⁹ Центр. гос. арх. Окт. революции, ф. 1762, оп. 4, ед. хр. 334.

⁵⁰ *Borejsza J.W.* Cyprian Kamil Norwid i "General Dynamit" // *Polityka*. – 1968. – 26 czerwca; Cyprian Kamil Norwid i Piotr Ławrowicz Ławrow // *Slavia Orientalis*. – 1969. – N 1. – S. 2–23.

⁵¹ *Borejsza J.W.* Cyprian Kamil Norwid i Piotr Ławrowicz Ławrow. – S. 15

⁵² *Ibid.* – S. 22.

III. ОПИСУВАННЯ ФОНДІВ

С.О. Булатова

ЦНБ ім.В.И.Вернадського НАН України

г. Киев

РУКОПИСИ COLLECTIO REGIA В ФОНДАХ ИНСТИТУТА РУКОПИСЕЙ ЦНБ ИМ. В.И. ВЕРНАДСКОГО НАН УКРАИНЫ

Рукописная коллекция Станислава Августа Понятовского, последнего польского короля, всегда привлекала внимание исследователей, но, к сожалению за 150 лет пребывания королевской библиотеки в Киеве никто не обратился к части ее рукописных материалов и не составил отдельной описи на рукописи так называемой "Collectio Regia".

Коллекция рукописей была составной частью известной в эпоху Просвещения королевской библиотеки Станислава Августа, основанной им в Варшавском Замке и с гордостью называемой им самим "la grande bibliotheque du Chateau".

Со страстью истинного библиофила король с самого начала создания библиотеки стремился, чтобы его собрание, наряду с книгами, содержало также старинные манускрипты и ценные архивные документы¹. Рукописи, пополнявшие в разные годы королевскую библиотеку, как правило, входили в состав частных собраний. Так, известно, что прекрасное собрание рукописей было приобретено в марте 1767 г. за 3500 дукатов в составе библиотеки Jana Beniamina Steinhausea, историка и консультанта при дворе Августа III. Восточные рукописи содержала библиотека, закупленная у вдовы лекаря-ориенталиста Franciszka K.Giuliani. В 1796 г., уже имея книжное собрание Kajetana Ghigioti, папского протонотария и тайного советника, Станислав Август хлопотал о приобретении после смерти владельца его рукописной коллекции².

В библиотеке Замка находились рукописные материалы разнообразного характера. Значительную часть документов составляли так называемые "teki Naruszewicza", имеющие источниковедческий характер и предназначенные для написания истории Польши. Эта группа материалов достаточно подробно изучена в специальной литературе³.

Иная часть коллекции – Ядвига Рудницка определила ее характер как частный⁴ – разнородна по тематике и хронологии. Рассматриваемые нами киевские материалы – из этой группы. Точное количество библиотечных рукописей достоверно не установлено. Известный своим педантизмом Ян Батист Альбертранди с 1790 г. – королевский библиотекарь, а с 1794 г. – королевский архивист, ограничился тем, что в 1793 г. в “Raportie o stanie terazniejszym Ksiegarni J[ego] Kr[ólewskiej] M[ó]jci” указал их количество весьма приблизительно “kilkaset tomów.”⁵ Существовала ли отдельная инвентарная опись или каталог на библиотечные рукописи – неизвестно, тем больший интерес представляет свидетельство посетившего в 1792 г. библиотеку в Варшавском Замке француза Fortia de Piles, упомянувшего в чрезвычайно кратком, но пока единственном в своем роде списке рукописей о нескольких ценных манускриптах и среди них – о трехтомнике “Raccolta monumenti di col mezzo dei regi scavi si sono tratti delle viscere della citta dei Velati”⁶ с великолепными рисунками. Долгое время след этих рукописей, описывающих итальянские раскопки в г. Veileia с 1760 по 1765 г. с многочисленными рисунками археологических находок, был утрачен, а их местонахождение оставалось неизвестным. Надеемся, что эти ценные материалы, входящие в собрание Института рукописей ЦНБ им. В.И. Вернадского НАН Украины⁷ и описанные ниже, станут доступны специалистам-источниковедам, и их доскональное изучение позволит открыть неизвестные страницы истории археологии.

Судить о рукописном составе библиотеки Станислава Августа позволяет совершенный во всех отношениях подробный предметно-систематический 11-томный каталог, составленный учёным – энциклопедистом Я.Б. Альбертранди (этот каталог в настоящее время также хранится в Институте рукописей ЦНБ)⁸. В нем в различных разделах науки и искусства, наряду с западноевропейскими изданиями, значатся также манускрипты. Эти редкие вкрапления позиций рукописей среди многочисленных книжных изданий имеют в каталоге сходные с ними шифры, выделяясь лишь пометой – “manuscript”. Исключение составляют рукописи, имеющие шифр “Suppl[ementa] ad Coll[ectio] Reg[ia]” (о них еще будет упомянуто), отсутствующие в каталоге Я.Б. Альбертранди. Именно этот каталог остаётся основным критерием при определении принадлежности киевских рукописных материалов Collectio Regia.

Каким образом рукописные материалы королевской библиотеки оказались в Киеве? Судьба некогда единого собрания сложилась так, что основная часть документов и рукописей, относящаяся к истории

Польши, досталась в депозит Тадеушу Чацкому, новогрудскому старосте и визитатору волынских школ, и вошла в его Порыцкое собрание. Часть унаследовал после смерти Станислава Августа его племянник, князь Юзеф Понятовский. Незначительное количество рукописей было куплено Т. Чацким для Кременецкой гимназии (позже – Волынского лицея) и перевезено в 1805 г. в Кременец вместе с книгами, коллекциями медалей, астрономических инструментов и кабинетом натуральной истории.

В сохранившейся рукописной описи книг, приобретенных Кременецкой гимназией, именуемой “*Katalog biblioteki Warszawskiej Krolewskiej kupionej dla Gimnazjum Krzemienieckiego, zrobiony 1805 roku w Warszawie.*”⁹, также имеются (часто в сокращенном виде) названия единичных рукописей. Знакомство с этим документом позволяет не согласиться с мнением исследовательницы Е. Колесник, относящей книги с шифрами “*Suppl[ementa] ad Col[lectio] Reg[ia]*” только к новым поступлениям “кремenceцкого” периода¹⁰. Так в “*Katalogie*” напротив некоторых позиций книг, подготовленных к отправке из Варшавы в Кременец, сделаны записи черными чернилами, обозначающие шифры “*Suppl[ementa] ad Coll[ectio] Reg[ia]*”. Именно эта опись, составленная в Варшаве, помогла идентифицировать, например, *Sermones Augusti Aurelii*¹¹, имеющие ошибочную приписку 20–30-х годов ХХ в. (вероятно, сделанную уже в ВБУ) о принадлежности к уманской коллекции, или уточнить, что два тома “*Specimen catalogi bibliothecae Reg. Pol.*”¹², с шифрами “18,” “19” без какого-либо пояснения на самом деле в описи обозначены полностью – “*Suppl.bibl.reg. n 18-19*”. Что касается шифра “*Supplementa ad Collectio Regia*”, то нельзя отождествлять его со сходным шифром Волынского лицея “*Supplementum ad Bibliothecam*” (среди книг, отмеченных им, тоже имеются рукописи), не имеющим отношения к королевской библиотеке¹³.

В Кременецкой библиотеке рукописная часть коллекции, как и само королевское собрание в целом, пополнилась, хотя и незначительно, новыми материалами: единичными дарами и приобретениями в составе книжных собраний. Так, в небольшом волынском собрании, купленном в 1806 г. у профессора ботаники и химии Франтишка Шейдта – директора училищ Подольской губернии, находился рукописный труд в 3-х томах “*Nauka chemii*” Jana Jaskiewicza¹⁴, органично вошедший в раздел “*Bibliotheca polona*” и обозначенный ее шифром “X 367 в”. Интересна, хотя и небесспорна, история поступления и владельческой принадлежности сочинения Ant[oine] Leop[old] d’Oelsnitz “*La tactique d’infanterie*”¹⁵, которое присоединилось к Regia и было внесено в коро-

левский каталог уже в библиотеке гимназии. Эти 8 рукописных томов в изящных муаровых переплетах – дар генерала и поэта Людвига Кропиньского Тадеушу Чацкому для Кременецкой гимназии в октябре 1803 г. – поступили в Кременец в 1805 г. вместе с книгами коллекции Юзефа Александра Яблоновского, новогрудского воеводы и, надо полагать, примкнули к ним при неизвестных обстоятельствах случайно¹⁶. Таким образом, следует дифференцировать собственно *Collectio Regia*, или замковое собрание Станислава Августа, и *Collectio Regia* в широком смысле, включающую поступления после 1805 г. – периода Кременецкой гимназии (Волинского лицея).

После поражения ноябрьского восстания и закрытия Волинского лицея рукописи *Regia* вместе с книгами и другими лицейскими коллекциями в 1833 г. были перевезены в Киев, где и послужили основой фундаментальной библиотеки новообразованного университета св. Владимира. В 1927 г. рукописи, наряду с другими университетскими коллекциями, были переданы в отдел рукописей ВБУ, где находились все эти годы (кроме времен Великой Отечественной войны, когда собрания были эвакуированы в Уфу) и хранятся ныне¹⁷.

Следует заметить, что материалы, находящиеся в Институте рукописей ЦНБ НАН Украины, представляют собой не целостный фонд, подобный полному книжному собранию короля, а рукописные единицы – скорее “осколки” станиславовской коллекции.

Из предлагаемых описаний ясно, что рукописи разнородны и, отчасти, фрагментарны. Ниже приводятся описания 16 рукописных единиц *Regia*, без учета 2 единиц (ф. I, № 5942, 5935) зафиксированных в инвентаре, но не обнаруженных при сверках наличия прошлых лет в отделе рукописей ЦНБ. Сюда также включены описания нескольких рукописей, не принадлежащих в прошлом библиотеке Станислава Августа и дополнивших ее уже в Кременце.

Можно надеяться, что представленные здесь описания – лишь начало изучения киевских рукописных материалов *Regia*, нуждающееся в уточнении и усовершенствовании, и у специалистов еще будет возможность непосредственно обратиться к рукописным источникам для их всестороннего исследования.

Ф. I №5944

Petrus Lombardus. Sententiarum libri I-IV.

Петр Ломбардский. Книги сентенций I- IV.

Конец XIV – нач. XV в., лат. яз.

Внешнее описание. Пергамен, 275 л., 172x121.

Палеографическая характеристика. Готическое письмо, 5 почерков, 2 столбца, 31, 34, 35, 40 строк, на некоторых тетрадах рекламы, украшенные волнистыми линиями, буквенно-цифровая сигнатура в верхнем правом углу, колонтитулы, разлиновка карандашом и чернилами, чернила коричневые и бледно-коричневые.

Декор. Рубрики красные, инициалы крупные и средние – синие с красной филигранью и красные с синей, мелкие инициалы красные и синие. На полях комментарины, номера глав и указатель в виде руки.

Переплет, современный рукописи, 270 x 200 x 55, деревянный, обтянут светлой кожей, крышки переплёта надломлены, остатки застежек, на нижней крышке подклеен пергаменный лист с готическим письмом XIV в.

Содержание. Л.1–273об.: Incipiunt capitula primi libri sententiarum. Omnis doctrina est de rebus vel de signis... –... Hec de pedibus sedentis super solium excelsum quos seraphin duabus alis velabant. Scriptori et fin[iens] auditori commemorasse sufficit qui a faciem exorsius sedentis per media ad pedes usque via peruenit. Expliciunt iuvante libri sententiarum deo gratias.

Л. 274 – текст религиозного содержания готическим письмом. Л. 274 об.– 275 – без текста. Л. 275 об. – записи полустертые лат. курсивом XV в. На обороте верхней крышки запись лат. курсивом XV в. – Liber sententiarum editus e[st] m[a]g[ist]ro Petro Lo[m]bardo p[a]risien[sis] ep[iscop]o qui eodam Glossari sup[er] ps[al]t[er]ium et ep[isto]las Pauli edidit.

На нижнем поле 1л. запись XV в. о принадлежности кодекса монастырю цистерцианцев в Бледзеве: M[o]n[aste]rij Bledzovien[sis] S[acri] O[r]dinis Cistercien[sium].

Старые шифры: 282 Suppl ad coll.Reg., штамп ВБУ.

Ф. I №5946

Rosarium.

Сборник проповедей.

XV в., лат. яз.

Внешнее описание. Пергамен, 94 л., 162x113.

Палеографическая характеристика. Мелкое готическое письмо, 5 почерков, 32, 33, 35 строк, на некоторых тетрадах сохранилась цифровая сигнатура внизу оборотной стороны листов, реклам нет, разлиновка коричневыми чернилами, чернила коричневые и светло-коричневые, фолиация поздняя – XVI в.

Декор. На л.1 золотой с красным инициал на синем фоне, декорированный плетенкой; средние инициалы с растительными элементами цветные (красные с зеленым или синим и красные с зеленым, синим

и желтым). Рубрики красные; заглавные буквы выделены красным штрихом. Маргинальные рисунки на нижнем поле чернилами и цветные – листья аканта, двуглавый орел; на правом поле – указатель в виде руки.

Переплет, современный рукописи, деревянный, обтянут светлой кожей, 205x135x40; сохранились следы застёжек. На верхней крышке надпись "Rosarius".

Содержание. Л. 1–94 об.: In adventu domini sermo ...– ... dolores timore[s].

На листе, клееном на нижней крышке переплета, – "Index singulorum sermonum" – XVI в. тем же почерком, что и фоллиация.

Старые шифры: 285 Bibl.reg.suppl., штамп ВБУ.

Ф. I № 5945

Miscellanea:

1. Augustinus Aurelius.Sermones I-XXIV

2. [Iohannes] Expositio psalmorum LXXXIX–C

Сборник теологического содержания :

1. Августин Аврелий.Проповеди I–XXIV.

2. [Иоанн] Толкование на псалмы LXXXIX–C.

XV в., лат.яз.

Внешнее описание. Пергамен, 125л., 265x205

Палеографическая характеристика. Готическое письмо литургических книг, 5 почерков, 2 столбца, 30, 31, 32, 33, 37 строк, на обороте внизу последнего листа всех тетрадей толкования на псалмы сохранилась цифровая сигнатура, разлиновка коричневыми и темно-коричневыми чернилами.

Декор. Инициалы цветные (красные с синим или зелёным) с филигранным орнаментом растительных и зооморфных мотивов. Рубрики красные; колонтитулы и номера глав текста Sermones красные; заглавные буквы на некоторых листах отмечены красным штрихом или красной прорисовкой. Между столбцами рисунок – рука, указывающая на маргинальную запись в рамке, комментирующую текст.

Переплет XVI в., 352 x 245, деревянный, обтянут коричневой кожей, на крышках – слепое тиснение, бордюр выполнен дорожником и накаткой, внутреннее пространство образует прочерченную дорожником ромбовидную решетку, кожа на корешке и застёжки утрачены. Форзац бумажный, наклеен на доски; филигрань – вебрь, такого же типа, как знак № 3292 у Лихачева (1535).

Содержание. Л.1–25 об. – Sermo beati Augustini episcopi.Erudimini qui

iudicatis terra terram iudicare est corpus domare... —... qua est [trinitatis] cum eterno patre et spiritu sancto una deitas gloria virtus impium et potestas in secula seculorum. Amen. Л 25 об.–125 об.: Incipit psalmus octogesimus nonus. Oratio Moysis hominis... – ... Explicit de psalmi centesimi. Laus te sit Xriste quo liber explicit iste Johannes qui te collaudat transf[ormis] ab item regn[um] vite [Dei] dices Xriste [veritatem].

На л. 1 и 125 об. владельческие записи XVI в. о принадлежности рукописи цистерцианскому монастырю в Лонде "Iste liber est Monachoru[m] in Landa ordinis Cisterciensis dyocesis Gneznensis in Regno majoris Polonie". Старые шифры: 283 [Suppl.ad Coll Reg.], штамп ВБУ, и ошибочный шифр карандашом, проставленный в ВБУ "уман.кол. 283"

Ф. I №5939-5941

Franciscus Dominicus Galantinius Bergomas [.Monumenta dei Velati.]

Франческо Доминик Галантини Бергамский [Каталог памятников античности из итальянских археологических раскопок 1760–1765 г. в г. Велеиа [Veileia], впервые изображённых с разрешения Фердинанда I, пармского герцога, для короля Станислава Августа.] 3 тома.

1778 г., итал., лат. яз.

Бумага. 435x283 Т. I – 147 л., т. II – 136 л., т. III – 137 л. Сохранилась первоначальная пагинация. Чернила коричневые.

Филиграни: 1) лилия, внизу буквы SF; 2) лилия, внизу буквы FP, сходен со знаком № 2119 у Лауцявичуса (1790 г.); 3) крест, внизу буквы ED и PM, близко к знаку № 915 у Хивуда (без даты); 4) крест с буквами FG и MP внизу, такого же типа, как знак № 915 у Хивуда (без даты); 5) трилистник с буквами GP по бокам; 6) контрамарка PM. **Декор.** Т. I содержит 2 плана и 44 рисунка археологических находок; т. II содержит 4 плана и 81 рисунок археологических находок; т. III содержит 42 рисунка археологических находок. Рисунки выполнены акварелью.

Переплет французский кожаный вишнёвый с золотым тиснением и ажурной рамкой, золотой обрез, выклейной форзац с дублюрой.

Содержание: Т. I – Raccolta dei monumenti di antichita, che col mezzo dei Regi scavi si sono tratti dalle viscere della citta dei Velati Tomo primo Riguardante le scoperte del 1760. Л. 1–3 – без текста. Л. 4–5 – титульные. Л. 6–22 об. – Prefazione. Л. 23–40 – Diario delle scoperte. Fatte in rustigasso, e Macinesso col mezzo de'R. Scavi dell' anno 1760. Л. 41–88 – Scavi dell' anno MDCCLX (содержит 2 плана раскопок и рисунки археологических находок – табл. III–XLVI). Л. 89–90 об. – Indice de monumenti. Л. 91 – без текста. Л. 92–147 – Osservazioni, o piuttosto

memorie, che servir possono per illustrare dodici iscrizioni dissotterrate ne' regi scavi. Iscrizione I-XII – (пояснения к таблицам).

T. II – Raccolta di vari pezzi di antichità dissotterrati col mezzo dei regi scavi. Tomo secundo. Riguardante le scoperte degli anni 1761, 1762. Л. 1–3 – без текста. Л. 4 – титульный. Л. 5–48 – Diario delle scoperte fatte in rustigasso, e Macinesso col mezzo de'R. Scavi degli anni 1761, e 1762.

Л. 49 об. – Affinche si possa agevolmente riconoscere ove siansi rinvenuti li pezzi d'antichità piu interessanti dei quali si fa menzione in questo secondo volume, si e giudicatio bene di segnare nell'annessa Pianta il preciso sito del loro ritrovamento colli susseguenti rispettivi numeri – (список находок, представленных в таблицах) Л. 50 – Terreni di ragione della Plebana di Macinesco – (план) Л. 51 – Pianta delle scoperte fatte negli anni 1760, 1761, e 1762. Л. 52 – 108 – Scavi dell'anno MDCCLXI. (содержит 2 плана и рисунки археологических находок. – табл. III-LVI). Л. 109–137 – Scavi dell'anno MDCCLXII – (табл. LVII-LXXXIV).

T. III – Monumenti antichi discoperti tra le rovine di Veleia l'anno MDCCLXIII T. III. Л. I – без текста. Л. 3–33 об. – Giornale de' monumenti tratti dalle antiche rovine di Veleia dalli 18 Aprile alli 26 Novembre dell'anno MDCCLXIII. Л. 34–38 об. – Medaglie Piu conservate de'R. Scavi dell' anno 1763 Л. 39–60 – Scavi dell' anno MDCCLXIII (содержит рисунки археологических находок – табл. I-XXI). Л. 61–62 – без текста. Л. 63–87 – Giornale delle scoperte sulle rovine di Veleia nell'anno MDCCLXIV. Л. 87 об. – 89 об. – Medaglie Piu conservate dell'anno MDCCLXIV. Л. 90–106 – Scavi dell'anno MDCCLXIV (содержит рисунки археологических находок – табл. I-XVI) Л. 107–108 – без текста. Л. 109 – Monumenti antichi discoperti tra le rovine di Veleia l'anno MDCCLXV. Л. 110–126 – Scavi dell' anno MDCCLXV Л. 126–126 об. – Medaglie. Л. 127–132 – Scavi dell' anno MDCCLXV – (содержит рисунки археологических находок – табл. I-IV). Л. 133–136 – Indice dei disegni contenuti in questo tomo. Л. 136–137 – Continuazione de' scavi nell' anno 1776.

Старые шифры: Coll. reg. Res antiquaria 661 b, штампы библиотеки университета св.Владимира и ВБУ.

Ф. I №5943

Caelestinus Mękarski. Catalogus instrumentorum mathematicorum ac physicorum Serenissimi Stanislai Augusti Regis Poloniarum.

Целестин Менкарский. Каталог математических, физических и астрономических инструментов коллекции Станислава Августа, польского короля.

Варшава. 1787 г. Лат. яз.

Бумага. 78 л. 295x240. Сохранилась первоначальная пагинация. Чернила черные.

Декор. Титульный лист с рамкой в стиле рококо, заставка – рисунок пером и кистью, изображающий атрибуты астрономии, королевский вензель с монограммой “SAR”, виньетки.

Филигрань: герб со страсбургской лилией и контрамарка JKOOL, близка к знаку № 2123 у Лауцявичуса (1790 г.).

Переплет светлокоричневый кожаный с тисненым золотом растительным орнаментом на корешке и крышках, в середине суперэкслибрис Станислава Августа, красный обрез.

Содержание: Л.1–3 – без текста.

Л. 4 – титульный.

Л. 5–6 об. – Index rerum. Л.7–7об. – без текста.

Л. 8–8 об. – Instrumenta Astronomica. Quadrantes Astronomici.

Л. 8 об.–9 – Octantes Astronomici.

Л. 9–9 об. – Instrumentum culminatorum v. la Lunette del Passagea.

Л. 9 об.–12 об. – Horologia astronomica. Л. 10 об.–11 об. – без текста.

Л. 13–13 об. – без текста.

Л. 14–15 об. – Tubi Dioptrici achromatici D. Dollond et Ordinarii. Л. 16 – 16 об. – без текста.

Л. 17–18 об. – Tubi cathadioptrici seu thelescopia. Л. 18–18 об. – без текста.

Л. 19. – Instrumenta physica et optica.

Л. 19 об.–21 об. – Machinae ad instituenda experimenta circa aerom. Л. 22 – 22 об. – без текста.

Л. 23 – Instrumenta quorum ope rare facto aere per calorem producitur fons igneus qui fundit etiam vitrum, scilicet Aeolypila. Л. 23 об.– без текста.

Л. 24–24 об. – Instrumenta, quibus examinatur porositas corporum textura partium, circulatio sanguinis et humorum in insectis pellucidis, scilicet microscopia composita et solaria. Л. 25–25 об. – без текста.

Л. 26–27– Instrumenta quibus ostenduntur varii effectus lucis, praefertim radiorum solarium in parvum spatium collectorum scilicet camerae obscurae, opticae, specula, vitra caustica, prismata. Л. 27 об.–28 об. – без текста.

Л. 29 – Instrumenta ad probandum, quod corpora per calorem dilatentur frigore autem constringantur. Л. 29 об. – без текста.

Л. 30–30 об. – Instrumenta ad exhibendos motus caelestes planetarum scilicet planishaeria, et jouilabium.

Л. 31–33 об. – Globi terrestres, caelestes, Systema Copernicanum, et sphaerae Armillares.

Л. 34–37 об. – Instrumenta varia, scilicet magnetes artificiales, aequilibrista, conus duplex, typographium, machina ad reddendum aerem salubriorem.

- Л. 34 об.–37 об. – Machina electrica.
 Л. 38–39 об. – Instrumenta mechanica.
 Л. 40–40 об. – Trochleae et polyspasti.
 Л. 41–41 об. – Instrumenta varia.
 Л. 42.– Problasmata seu modelli machinarum mechanicarum facti a. D. Neugebauer mechanico S.R. Majestatis.
 Л. 42 об.–45 об. – Modelli propter cudendos nummos.
 Л. 46–51 об. – Instrumenta trigonometrica et geometrica scilicet mensula universalis, instrumentum novum trigonometricum D.Brandet et varia astrolabia.
 Л. 52–54 об. – Instrumenta ad usum continuum geographi aut geometrae.
 Л. 55–55 об. – Mensurae.
 Л. 56–56 об. – Instrumenta ad addiscendam praxim geometriae et trigonometriae domi non exeundo in campum.
 Л. 57–59 об.– Instrumenta varia.
 Л. 60–75 об. – Elenchus, eorundem instrumentorum per alphabetum absque descriptione usus et enumeratione partium ex quibus componuntur . Л. 76–78 – без текста.

Старые шифры: 50 Suppl.Coll. Reg., штамп ВБУ.

Ф. I №6414–6415

[Marcus Ludvicus Reverdil]. Specimen catalogi bibliothecae Regiae Poloniae.

[Марек Людвик Ревердиль]. Систематический каталог королевской библиотеки. 2 тома.

70-е – нач. 80-х гг. Варшава, лат. яз.

Бумага, 314x196.Т.I—395 л, т II – 350 л. Сохранилась первоначальная пагинация. Чернила коричневые.

Филиграни: 1) рожок на щите, сходный со знаком № 3043 у Лауцявичуса (1779 г.) и контрамарка HR; 2) рожок на щите и надпись внизу D&CBlauw, сходный со знаком №198 у Шортера , но с другой надписью (1778 г.); 3) орел и надпись внизу SCHWEIDNITZ, близка к знаку № 251 у Лауцявичуса (1783 г.); 4) корона со стилизованной монограммой “S” под ней; 5) Дева Мария такого же типа, как знак № 2370 у Лауцявичуса, но без букв (1751-1753 гг.).

Переплет: светлокоричневый кожаный, на корешке тисненый золотом растительный орнамент, красный обрез.

Содержание. Т I. Л. 1–4 – без текста. Л. 5–6 об. – Elenchus. Л. 7 – без текста. Л. 8–28 об. – Theologia (n1/183). Л. 29 – без текста. Л. 30–54 об. – Jurisprudentia (n 2/198). Л. 55 – без текста. Л. 56–67 Medicina (n 3/111)

Л. 68–97 – Philosophia (n4/ 233). Л. 98 – без текста. Л. 99–102 об. – Philologia (n 5/31). Л. 103 – без текста. Л. 104–111 об. – Lexica. (n6/61) Л.112–117об. – Ephemerides (7/33). Л. 118–119 – без текста. Л. 120–145 об. – Romanenses.(n8/235). Л. 146–149 – без текста. Л. 150–153 – Romanenses Solutiores (n9/36). Л. 154 – без текста. Л. 155–173 об. – Poetae. Mithologia (n10/176). Л. 174 – без текста. Л. 175–190 об. – Artes. (n11/ 115). Л. 191 – без текста. Л. 192–201 – Numismatica (n12/56). Л. 202 – без текста. Л. 203–212 – Geographia. Itinera. (n13/54). Л. 213 – без текста. Л. 214–225 – Historia universalis. Chronologia. Heraldica. (n14/73). Л. 226 – без текста. Л. 227–237 Antiquitates Graecae, Asiae, Africae, Americae.(n15/75). Л. 238 – без текста. Л. 239–249 об. – Italia. Antiquitates Romanae (16/ 78) Л. 250 – без текста. Л. 251–266 – Gallia. (n 17 /119). Л. 267 – без текста. Л. 268–269 – Hispania. Portugallia (n18 /12). Л. 270–280 об. – Britannia Magna (n19/74). Л.281–282 – без текста. Л. 283–286 – Hollandia (n20/19). Л. 287 – без текста. Л. 288–305 – Germania. (n 21/134). Л. 306 – без текста. Л. 307–308 – Helvetia.(n22/8). Л. 309 – без текста. Л. 310–313 об. – Danimarca. Suecia (n23/26). Л. 314 – без текста. Л. 315–319 – Russia (n 24/29). Л. 320 – без текста. Л. 321–346 Polonia (n25/192). Л. 347–348 – без текста. Л. 349–375об. – Libri idiomate polono exarati. (n26/159). Л. 376 – без текста. Л. 377–379 – Cursus doctrinae in genere.(n 28 /23). Л. 380–395 – без текста.

Т. II. Л. 1 – без текста. Л. 2–3 – Elenchus. Л. 4–11 – без текста. Л. 12–25 об. – Theologia (здесь и далее количество позиций в каждом разделе не указано). Л. 26–27 – без текста. Л. 28–46 – Jurisprudentia (Supplement). Л. 47 – без текста. Л. 48–66 – Medicina. Л. 67–68 – без текста. Л. 68 об.–94 – Philosophia (Supplement). Л. 95 – без текста. Л. 96–99 – Philologia. Historia naturalis. Л. 100–110 об. – Lexica. Л. 111 – без текста. Л. 112–114 – Ephemerides. Л. 115 об.–126 – Romanenses. Л. 127–128 – Romanenses solutiores. Л. 129 – без текста. Л. 130–151 – Poetae. Mithologia (Supplement). Л. 152 – без текста. Л. 153–167 об. – Artes. (Supplement). Л. 168–176 – Geographia. Itinera. Л. 177 об.–184 об. – Historia universalis. Chronologia. Heraldica. Л. 185 – без текста. Л. 186–199 об. – Antiquitates de Graecae, Asiae, Africae, Americae. Л. 200 – без текста. Л. 201–210 – Italia. Antiquitates Romanae. Л. 211 об.–226. – Gallia. Л. 227–228 об. – Hispania. Portugallia. Л. 229–241 – Anglia. Л. 242–244 – Hollandia. Л. 245–255 – Germania. Л. 256–257 – Helvetia. Л. 257 об.–261 – Danjmarca. Suecia. Л. 262–266 – Russia. Л. 267–295 – Polonia. Л. 296 об.–326 – Miscellanea (Supplement). Л. 327 – без текста. Л. 328–328 об. – Cursus doctrinae in genere. Л. 329–350 – без текста.

Дополнительные сведения. Два тома представляют 2 варианта ката-

лога королевской библиотеки. Некоторые названия книг I тома зачеркнуты и отсутствуют во II томе. В I том внесены в алфавитном порядке названия книг, изданных до 1769 г. включительно. Количественные данные, указанные в начале каждого раздела, не являются абсолютно точными, так как не учтены отдельные единичные позиции, вписанные, по всей видимости, рукой М. Ревердила. Имеются записи карандашом библиотечного характера. II том каталога, очевидно, был составлен несколько позже, поскольку в нем содержатся позиции I тома с учетом внесенных в него поправок. Отдельные разделы II тома имеют *Supplementum*, в который включены названия книг, изданных до 1776 г. включительно. Во II томе отсутствует количественный указатель позиций к каждому разделу.

Старые шифры: 18, 19 [Suppl. ad coll.Reg.] В "Katalogie biblioteki Warszawskiej Krolewskiej, kupioney dla Gimnasium Krzemienieckiego" значится под № 135 в разделе "Bibliotheca Polona" в графе "in folio".

Ф. I №5947

Diehl Carl. Rede an 6 May des 1792 Jahres zum Andenken der am 3 May des 1791 Jahres gluchlich bewirkten Constitution gehalten in der versammlung der evangelisch-reformisten Gemein zu Warschau von Carl Diehl Prediges die ser Gemeine.

Карл Диль, пастор евангелическо-реформатской церкви. Речь в евангелическо-реформатской церкви в Варшаве, посвященная конституции 3 мая 1791.

Варшава, 6 мая 1792 г., нем. яз.

Бумага, 10 л., 235x192. Без филиграней. Сохранилась первоначальная пагинация.

Чернила коричневые. В бумажной обложке.

Содержание: Нач.: Gebet . Grosser und erhabener Gott !... – ... und des Danks fur uns seyn möge. Amen!

Старые шифры: 76 Col.Reg.Supl., штамп ВБУ.

Ф. I № 5948

Butturini Mattia. I voti del secolo XVIII. Cantata do eseguirsi nella nobile accademia de filarmonici nel mese di marzo MDCCXCD.

Буттурини Маттия. Слова к кантате Фердинандо Бертони, исполненная в марте 1791 г. в Венецианской филармонической академии.

[Рукописная копия венецианского издания "Antonio Zatta e figli"]. Итал. яз.

Бумага, 8л., 234 x 186 *Филигрань*: герб – 3 лилии на щите под короной и контрамарка IP. Чернила коричневые. В бумажной обложке.

Содержание . Л. 1 – титульный. Л. 2 – Interlocutori. Л.2-8 – Parte Prima.

Coro di Geni seguaci di Marte: Siegui, e spargi sulla terra... – ... Torna al secolo il primo splendor.

Старые шифры: 79 Suppl. Coll. Reg, штамп ВБУ.

Ф. I №5931–5933

Pathologia.

Курс патологии. 3 тома.

XVIII в. (после 1753 г.), лат. яз.

Бумага, 160х214. Т. I – 471 л., т. II – 291 л., т. III – 341 л.

Филиграни: 1) рожок под гербовым щитом с короной, часть знака – щит с короной – такого же типа, как знак №340 у Эйнедера (1760 г.); 2) щит под короной, обрамленный скрещенными внизу листьями, и буквы HR внизу, такого же типа, как знак № 565 у Хивуда (1739 г.). Письмо: мелкий курсив, два почерка. Тетради нумерованы, во всех трех томах буквенные или цифровые сигнатуры в верхнем правом углу. Коричневые чернила. Номера параграфов и комментарии на полях.

Переплет кожаный коричневый мраморной окраски, на корешке золотом вытиснен растительный орнамент, красный обрез.

Содержание. Текст разбит на нумерованные параграфы. Т. I Л. 1–468 об. – Pathologia. Institutiones Medicae in quinque partes... [§ 695] Duplici modo potest ... – ... [§ 800] Secantia purgantia etc... eodem repetere. Л. 469–471 – без текста.

Т. II Л. 1–288 – Symptomatologia. [§ 801] Frequentissimum in apoplectis a tali causa verum tamen ... – ... [§ 870] Factor autem oritur ab humoribus stagnantibus... lector commentaria Illustrissimi Praesidis defectum in illis supplere posse. Л. 289–291 – без текста.

Т. III. Л. 1–337 об. – Semeiotices generalia. [§ 871] Quum morbus sit effectus... – ... [§ 1260] Lipothymia multas habent causas ... quid agendum habet. Л. 338–341 – без текста.

Старые шифры: Reg IV 84 а; Medic 84 а; штампы библиотеки университета св. Владимира и ВБУ.

Ф. I №5929

Vorstellung der Churfürstlichen Sachsiscen Armee nach ihren Regimenten und Uniform an Cavallerie und Infanterie.

[Альбом видов полковой униформы кавалерии и пехоты армии Саксонского курфюрста].

II пол. XVIII в., нем. яз.

Бумага, 36 л., 110 х 85. Сохранена первоначальная фолиация.

Филигрань: страсбургская лилия на щите под короной – просматриваются части знака, такого же типа, как знак № 466 у Линдта (1787–1792 гг.).

Декор: на лицевых сторонах листов 35 миниатюрных гравюр, раскрашенных от руки (акварель, бронза, белила).

Переплет картонный, оклеенный синей бумагой.

Содержание. Альбом содержит 35 изображений пехотинцев и кавалеристов в военной форме Саксонского герцогства – от генерал-фельдмаршала (л. 2) до рядового инвалидной роты (л. 36).

Старые шифры: Reg. III C163, Arte /163 XVI. D.56, штампы университета св. Владимира, ВБУ и ДЕЗ в круге.

Ф. I №6472

Sarpi Paolo. Opinione di Fra Paolo Sarpi Servita consultore della Serenissima Republica di Venezia data agli Ecclesiastici Inquisitori di Stato. In qual modo debba governarsi la Republica internamente ed esternamente per aver perpetuo Dominio, con la quale si ponderano gl' interessi di tutti principi scritto per publica commisione l' anno 1615.

Сарпи Паоло. [Мнение Фра Паоло Сарпи, сервита и консулента республики Венеция, церковной государственной инквизиции, в котором указаны внешние и внутренние способы управления республикой для сохранения господства и с учетом интересов князя по поручению в 1615 г.].

II пол. XVIII в., итал. яз.

Бумага, 40 л., 237 x 193 .

Филиграни: 1) рожок на щите под короной и буквами VG под надписью внизу D & C Blauw, сходный со знаком № 329 (без букв) у Черчилля (XVIII в.); 2) рожок на щите под короной с надписью D & C Blauw и стилизованной буквой V под ней, сходный с № 1492 у Эйнедера (1783 г.); 3) контрамарка GFA на листах, прилегающих к форзацу.

Чернила коричневые.

Переплет картонный болотного цвета.

Содержание. Л. 1–2 – без текста. Л. 3 – Титульный. Л. 4–37 – Illustrissimi ed Ecclesiastici Sig[nore] Inquisitori di Stato... – ...a prporzione del mio talento. Fine. Л. 38–39 – без текста.

Старые шифры: Reg. III A, 40a, штампы библиотеки св. Владимира и ВБУ

Ф. I № 5942

Beverland Hadrianus. Opera :

1. De stolatae virginis jure lucubratio academica.

2. De peccato originali dissertatio.

Лат., частично греч. яз.

[Копия печатного издания]. 173 нумерованных л.

Переплет картонный с кожаным корешком.

Старые шифры: Suppl. Coll. Reg. 33. В списке "Katalog biblioteki Warszawskiej Krolewskiej kupionej dla Gumnasium Krzemienieckiego" значится в "Literatura" in 4— № 115.

Ф. I № 5935

Jean Henri Maubert de Govest .Matinees du Roi de Prusse non Premiere Matinee. Origine de notre Maison.

Конец XVIII в.

In 8. 16 нумерованных стр. + 9 чистых л. В бумажной обложке.

Старые шифры: IX 61 в. В каталоге Альбертранди значится под данным шифром, но без пометки — "manuscript".

Ф. I № 5921–5928

Oelsnitz('d)Ant[oine] Leop[old], colonel dans le Corps cadets de la Majeste le Roi et la Republique de Pologne. La tactique d'infanterie divisee en huit parties Partie 8-eme.

Ольсниц Ант[уан] Леоп[ольд] , полковник кадетского корпуса Его королевского величества. Тактика пехоты ...

Варшава , 1773 г., фр. яз.

Бумага, 190x130, т. I — 28 л., т. II — 46 л. (л. 28–32, 42–45 — раскладные), т. III — 22 л., (л. 18–21 — раскладные), т. IV — 14 л. (л. 11–13 — раскладные), т. V — 16 л., т. VI — 13 л. (л. 12 — раскладной), т. VII — 19 л. Сохранена первоначальная пагинация. Чернила черные, коричневые, красные.

Филиграния: 1) знак "иґуґеуґ" и контрамарка C & I HONIG, близка к знаку № 87 у Черчилля (без даты, между 1757-1762 гг.) страсбургская лилия и контрамарка I VILLEDARY, сходна со знаком № 407 у Черчилля (1758 г.), 3) страсбургская лилия с цифрой "4" и буквами WR внизу, сходен со знаком № 408 (без надписи) у Черчилля (1760 г. — с цифрой 5) рожок на щите под короной и буквы GR внизу — просматриваются части знака, близко к знаку № 323 у Черчилля (1776 г.).

Декор. Таблицы выполнены пером и чернилами, а также акварелью. Раскладные таблицы во II и VII томах клеены на зеленом шелке.

В светлокоричневом кожаном футляре с золотым тиснением. Переплет белый муаровый, золотой обрез.

Содержание. Т. I — Л. 1–28 — Introduction a la tactique. Т. II Л. 1–46 — Premiers elemens de la tactique d'infanterie. Л. 1 — титульный. Л. 2–25 — Section I. Systeme Polonais. Л. 26–39 — Section II. Systeme Russe. Л. 40–46 — Section III. Systeme Prusse (включает 19 таблиц, из них 9 — раскладных). Т. III — Л. 1–22 — Des differentes positions qu'un bataillon peut prendre (включает 14 таблиц и 4 раскладных плана). Т. IV — Л. 1–14 —

Des quarres (включает 15 таблиц, из них 3 – раскладных). Т. V – Л. 1–16 – Du deploirement (включает 16 таблиц). Т. VI – Л. 1–17 – Des ordres de bataille (включает 17 планов). Т. VII – Л. 1–13 – Des debouchers (Включает 1 раскладную таблицу.) Т. VIII – Л. 1–18 – Supplement.

В I томе – запись на обороте форзаца: “Ludwik Kropiński pulkownik woysk polskich do gimnazium Wołyńskiego przez ręce JW. Tadeusza Czackiego tajnego sownika ofiarue. D. 14 października 1803 roku w Porycku.” На титульном листе каждого тома – владельческая печать в виде монограммы “S P [...]”

Поступило в составе коллекции Яблоновского (?).

Старые шифры: 153 b, Reg. III C 153 b, штампы библиотеки университета св. Владимира и ВБУ.

Ф. I № 5936–5938

Jaskiewicz Jan. Nauka chemii.

Яскевич Ян. Наука химии.

3 тома.

Конец XVIII в., польск. яз.

Бумага, 355x220; т. I – 137 л., т. II – 320 л., т. III – 163 л. Чернила коричневые.

Филигрань: Св. Лаврентий, внизу буквы WHK, сходен со знаком № 815 у Эйнедера (1775 г.).

Содержание: Т. I – нач. “Nauka o naturze... – ...z tey materyi wyrobionych”.

Т. II – “Wybrawszy naypiękniejszą y naybialszą glinke...–...w tey nauce znaydujących sie.”

Т. III – “Dozymazyia droga wilgotna. Przez caly ten ciąg...–...л. 45 – O zwierzętach. Jedna z nayważniejszych – рукопись неокончена.

В картонном переплете с кожаным корешком.

Из собрания Ф. Шейдта.

Старые шифры: Reg. X 367b., штампы библиотеки университета св. Владимира и ВБУ.

¹ Olszewicz W. Biblioteka króla Stanisława // Przegląd biblioteczny. – 1931. – N 5. – S. 14–57; Bańkowski P. Archiwum Stanisława Augusta. – Warszawa, 1958. – S. 44–49.

² Platt J. Stanisław August Poniatowski – [w] Słownik pracowników książki polskiej. – Warszawa ; Łódź , 1972. – S. 844; Biblioteka Stanisława Augusta na zamku Warszawskim / Dokumenty. Oprac. J. Rudnicka // Archiwum literackie. – 1988. – T. 26. – S. 36, 248.

³ *Korzeniowski J.* Catalogus codicum manuscriptorum Musei Principum Czartoryski Cracoviensis. – Cracoviae 1887-1893. – Vol. 1. – Rękopisy nr 1-217; *Buczek K.* Przyczynki do dziejów Biblioteki Poryckiej // Przegląd biblioteczny. – 1937. – N 11. – S. 25-33; *Grzybowski S.* Teki Naruszewicza // Acta regum et populi Poloni. – Wrocław, 1960.

⁴ *Rudnicka J.* Losy rękopisów biblioteki króla Stanisława Augusta // Kronika Warszawy. – 1980. – N 1. – S. 121-124.

⁵ AGAD, AJP 511 (A/105) – цит. по: Biblioteka Stanisława Augusta na Zamku Warszawskim / Dokumenty. oprac. J. Rudnicka // Archiwum literackie. – 1988. – T. 25. – S. 134-136.

⁶ Voyage de deux français en Allemagne, Danemark, Suede, Russie et Pologne, fait en 1790-1792. – Paris, 1796. – T. 5. – P. 37-39.

⁷ ЦНБ им. В.И. Вернадского НАН Украины. Ин-т рукописей, ф. I, ед. хр. 5939-5941. – (Далее: ЦНБ. ИР).

⁸ Там же, ф. 300, ед. хр. 1-11.

⁹ Там же, ед. хр. 6418, л. 1-108.

¹⁰ *Колесник Е.А.* Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР. – Киев, 1988. – С. 22.

¹¹ ЦНБ. ИР, ф. I, ед. хр. 5945.

¹² Там же, ф. I, ед. хр. 6414-6415.

¹³ Опись книг – 211 позиций в 2576 томах, входящих в "Supplementum ad bibliothecam", приведена в недатированном документе, составленном в 1833-1834 гг. и содержащем сведения по учету книг в собраниях Вольнского лица (ф. I, ед. хр. 6418а). Библиографические данные по нему, относящиеся к "Supplementa ad Collectio Regia", скуднее: полная опись книг не сохранилась, известен лишь численный состав – 296 номеров, названия отдельных отсутствующих сочинений, а также книг и рукописей с этим шифром из разделов "Nie znajdujące w katalogu lecz wyrażone w konsygnacji" собрания Regia.

¹⁴ ЦНБ. ИР, ф. I, ед. хр. 5936-5938.

¹⁵ Там же, ф. I, ед. хр. 5921-5928.

¹⁶ В "Spisie biblioteki Jabłonowskich" (ф. I, ед. хр. 6411) числится как № 39 в разделе "Artes militares" in 4to.

¹⁷ ЦНБ НАН Украины, арх. Ин-та рукописей, оп. 1 ед. хр. 40, л. 58.

КОЛЕКЦІЯ ОФОРТІВ ЛЕВА МИХАЙЛОВИЧА
ЖЕМЧУЖНИКОВА У ФОНДАХ
ЦНБ ІМ. В.І.ВЕРНАДСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

У фондах Сектору естампів і репродукцій та Інституту рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України зберігаються 110 унікальних офортів відомого російського художника другої половини XIX ст. Лева Михайловича Жемчужникова. Всі офорти тематично пов'язані з українською: 103 з них належать до альбому "Живописна Україна" (1861–1862), 4 – до "Живописного збірника" (1862), а 3 – окремі аркуші¹. В процесі роботи над офортами Л.М. Жемчужникова виявилось, що у фондах Сектору естампів і репродукцій зберігаються також рідкісні літографічні портрети Тараса Григоровича Шевченка, Пантелеймона Олександровича Куліша та Миколи Івановича Костомарова, які безпосередньо стосуються особи Лева Михайловича. Названі портрети були замовлені на прохання П. Куліша саме Л. Жемчужниковим у 1859 або 1860 р. першому в Парижі літографу Муїльрону з фотографій і прекрасно виконані; на сьогодні вони "являються рідкістю"². Мабуть, останнє і зумовило те, що ці портрети випали з поля зору відомого російського дослідника, автора найбільш ґрунтовних й авторитетних праць з галузі гравюри та портрета Дмитра Олександровича Ровинського.

На сьогодні колекція офортів Л.М. Жемчужникова в ЦНБ – найбільша в Україні. Так, у Державному музеї українського образотворчого мистецтва у Києві зберігається 14 аркушів, у Державному музеї Т.Г. Шевченка – 9, Одеському художньому музеї – 7, Сумському державному художньому музеї – 6, Львівському музеї українського мистецтва – 2³. Тому колекція графічних творів Л.М. Жемчужникова в фондах Сектору естампів і репродукцій та Інституту рукописів є унікальною і заслуговує на наукову публікацію про неї⁴. Тим більше, що офорти Л.М. Жемчужникова мають не тільки значну історичну та етнографічну, але й художню цінність.

10 листопада 1857 р. Т.Г. Шевченко, одержавши від П.О. Куліша його "Записки о Южной Руси" і прочитавши там тексти українських народних пісень, зібраних Л.М. Жемчужниковим, у своєму "Журналі" зробив такий запис: "Що се за милий оригінал має бути цей Л. Жемчужников. Який би я щасливий був побачити людину, яка так щиро, неліцемерно полюбила мою рідну мову і мою прекрасну, бідну батьківщину"⁵. Ці слова, які Лев Михайлович з гордістю цитує у своїх спогадах, були написані за 3 роки до знайомства великого українського поета і відомого українського художника. "Як це приємно було мені прочитати і як Шевченко відгадав душею, що я дійсно глибоко полюбив і милу мову його рідну, і бідну його батьківщину"⁶.

Судилося так, що дружба цих двох яскравих особистостей була дуже короткою: у жовтні 1860 р. вони вперше зустрілися, а у лютому 1861 р. Тараса Григоровича не стало⁷.

Зустріч з Т.Г. Шевченком тільки зміцнила давню любов Л.М. Жемчужникова до особистості поета і його творчості. І коли П.О. Куліш восени 1860 р. запропонував художнику взяти участь у виданні українського вісника "Основа", Л.М. Жемчужников без вагань визначив напрям своєї діяльності в ньому, "Багато років тому, – читаємо у поясненнях Л.М. Жемчужникова у віснику "Основа". до перших офортів "Живописної України", – Тарас Григорович Шевченко почав видавати альбом малюнків, під назвою "Живописна Україна". Люблячи й глибоко поважаючи Тараса Григоровича, я вирішив назвати своє видання тим же ім'ям у пам'ять Шевченка. Хай моя праця служить ніби продовженням колишньої праці Тараса Григоровича"⁸.

Якщо бути точним, то в "Поясненнях до малюнків "Живописної України" йдеться про серію офортів, що видавалися по два найменування щомісяця як додаток до вісника "Основа" протягом 1861–1862 рр.⁹ Всього за цей період, включаючи титульний аркуш та портрет Миколи Андрійовича Маркевича, "історика Малоросії, поета, музиканта і статистика", Л.М. Жемчужников награвірував 50 мідних дошок, які були надруковані і передані в редакцію "Основи" протягом 15 місяців у кількості 300 примірників, тобто в цілому більше 15 тис. відбитків¹⁰.

Створення "Живописної України" в пам'ять Тараса Григоровича Шевченка, якого глибоко поважав і любив Лев Жемчужников, стало підсумком творчої діяльності художника як людини, як громадянина. Навіть візуальне знайомство із усім творчим доробком російського художника вражає чіткою цілеспрямованістю митця на українську тематику і його теплою, можна, не боячись перебільшення, сказати,

гарячою любов'ю до всього українського. Після "Живописної України" Лев Жемчужников майже припинив свою діяльність як художник. Важко сказати, чи це був збіг життєвих обставин, чи щось інше. Та залишається фактом, що з 1863 р. й до 1912 р. (року смерті митця) Л. Жемчужников прожив безвиїзною у Росії.

Підтвердженням того, що саме в українській землі, в народному українському середовищі художник черпав творче натхнення, є спогади самого митця, особливо розділи, присвячені його перебуванню в Україні¹¹. Що стосується спогадів, то тут кидається в очі одна цікава деталь: в них, як і в листах Л.М. Жемчужникова, можна багато прочитати зворушливого про ставлення їх автора до України і всього українського. Але ні в біографії Лева Михайловича, ні в його талановито написаних спогадах не можна простежити витоків тієї любові, що раптово спалахнула у художника до України і всього українського, його духовного зв'язку з українським простим народом. Адже Україну він вперше побачив тільки у 24 роки.

Судіть самі... Народився Лев Михайлович Жемчужников у 1828 р. 2 листопада в селі Павлівка Орловської губернії, в родині високопоставленого столичного чиновника Російської імперії. Його батько, Михайло Миколайович, походив з давнього роду московських дворян¹². У родословній Жемчужникових не простежувалося жодних зв'язків з Україною¹³, поки батько художника не одружився з Ольгою Перовською, яка була донькою графа Олексія Кириловича Розумовського¹⁴. Ольга Олексіївна Перовська – це перший, так би мовити, зв'язок роду Жемчужникових з Україною, з українським родовитим дворянством. Але із спогадів і Лева, і Володимира Жемчужникових надзвичайно важко, навіть просто неможливо, простежити будь-який вагомий вплив матері на духовне становлення своїх дітей. Ольга Олексіївна померла молодою, коли Леву виповнилося тільки чотири роки. У його спогадах, досить великих за обсягом, про матір написано дуже мало: "Я її любив до надзвичайності. Вона гарно співала, була весела і привітна"¹⁵. Цього замало для висновків щодо впливу матері на формування поглядів майбутнього художника. Нам невідомо, які пісні вона наспівувала маленькому Льовушці, які розповідала йому казки та історії. Із впевненістю можна говорити лише про те, що виховання Лева Жемчужникова з 6 і до 12 років проходило в умовах казарменного режиму, спочатку у Царськосельському військовому кадетському, а потім у Пажеському корпусах. У них майбутній художник пройшов через усі знущання солдафонської муштри з її моральним терором та різками. Тут, перш за все, вбивали у дитячі голови

любов до “Царя и Отечества”, тобто виховували свідомість майбутньої офіцерської еліти у “кращих” імперських традиціях. Та, очевидно, душа і розум юнака Лева Жемчужникова так і не засвоїли цю “науку”. Більше того, він зненавидів армію, “Розлюбив я також, – читаємо у спогадах, – походи Суворова, Наполеона, Олександра Македонського, Цезаря і Аннібала, розлюбив, – мало сказати, – зненавидів усе військове; не міг з байдужістю бачити військові мундири, марширування та ін.”¹⁶. За рік до закінчення Пажеського корпусу Л. Жемчужников остаточно вирішив стати художником.

Великий вплив на формування Л. Жемчужникова як художника мав Карл Брюлов, який був взірцем для творчої молоді Росії кінця I пол. XIX ст. Надзвичайно корисним для опанування тонкощів професійної художньої майстерності було навчання у відомого російського живописця і гравера Олексія Єгорова. Але тематика й стилістичні особливості мистецтва Л. Жемчужникова сформувалися не в Петербурзькій Академії художеств, а під впливом реалізму Павла Федотова, Олександра Агіна, а пізніше Тараса Шевченка та Рембрандта. Вагома стимулююча роль у цьому належить демократичним поглядам самого Л. Жемчужникова, а також його родинного оточення. Рідні брати Лева Михайловича Володимир, Олександр та Олексій, його кузен Олексій Костянтинович Толстой, відомі російські літератори демократичного напрямку видавали славнозвісні гумористичні твори під псевдонімом Козьма Прутков. Жемчужникови та О.К.Толстой були не просто родичами, а друзями, однодумцями художника, “цветом” російської прогресивної інтелігенції. Коли Олексій Толстой, який “полюбив Малоросію з дитинства”, відчув гарячу любов Льови до України, він подарував йому твори Тараса Шевченка та роман Івана Кузміча “Зіновій Богдан Хмельницький”¹⁷. Співуча поезія Кобзаря, як і знайомство з П.О. Кулішем, “тільки ще більше закріпило мій духовний зв’язок з Малоросією”¹⁸, – писав художник у спогадах.

І все ж таки дуже несподівано у записах Л.М. Жемчужникова з’являються такі схвильовані слова: “Ковалівка... Це те саме місце, в якому іскра, що тліла в моїй душі, розгорілася полум’ям любові до Малоросії, до її народу, пісні, історії – все мені стало рідним. Душа моя злилася з Україною в палкій любові, я страждав і плакав за неї, ішов у степ на могили, там співав і плакав, складаючи вірші, а Шевченка ще не знав, не читав; записував слова незрозумілі для мене й вчив їх. Виходить, є в Малоросії щось, що розворушило мою душу й дало їй поживу, перетворило у пожежу іскру, що тліла в мені. Я не міг надихатися вільним чистим повітрям, не міг наслухатися співучої

мови; в серце глибоко увійшли звуки пісень; і я почав їх записувати від дівчат, молодичь та столітнього баштанника, проводячи з ними багато часу; і радісно, і сумно було все, що відчував, й не міг насититися; хотілося злитися з народом”¹⁹.

Спогади Лева Жемчужникова надзвичайно щедри на подібні проникливі слова любові до України, любові, яку він проніс у душі своїй через усе життя і яка визначила основне спрямування його художньої творчості. Живописні полотна “Кобзар на шляху” (1854), “Козак іде на Січ” (1887), альбом гравюр “Живописна Україна” (1861–1862), широковідомий офорт “Покинута” (1860), який дуже високо оцінив Т.Г. Шевченко, сотні малюнків та начерків на теми українського життя – такий, в основному, творчий доробок цього надзвичайно самотнього російського художника.

Альбом “Живописна Україна”, офорти з якого складають основну частину колекції творів Л.М. Жемчужникова у фондах ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України, завжди привертая увагу знавців і шанувальників мистецтва.

Перший відгук на це унікальне за своїм задумом та обсягом виконаної роботи видання з’явився у 1863 р. у журналі “Современник”²⁰. Ф. Хартахай – автор цього відгуку, різко критикуючи недоліки альбому, відзначив й окремі позитивні сторони роботи Л. Жемчужникова, особливо тих офортів, що були виконані у 1862 р. Проїшов час, і критика Ф. Хартахая сприймається надмірною, як і його вимоги до художника. Альбом “Живописна Україна” (повних комплектів вийшло близько 300 прим.) ще за життя Л. Жемчужникова дуже високо оцінювався колекціонерами. “Художня витонченість цього видання, – читаємо у І. Лазаревського, – вже давно звернула на себе увагу збирачів, і багато років ціна на офорти Л. Жемчужникова, в повному обсязі, утримується в розмірі декількох сот карбованців. Найдорожчий примірник цього видання був проданий декілька років тому із збірки О.М. Лазаревського, з власноручними примітками Жемчужникова на полях кожного аркуша офорта за ціну вище п’ятисот карбованців”²¹. Про те, “що повні примірники “Живописної України” тепер (тобто у 1890-х роках. – Г. Ю.) складають велику рідкість”, читаємо у Словнику російських граверів Дмитра Олександровича Ровинського, який високо оцінив це унікальне видання²². В цій найавторитетнішій, фундаментальній праці надрукована автобіографія Л.М. Жемчужникова та опис 60 його офортів²³.

У наш час офорти Л.М. Жемчужникова також привертають увагу мистецтвознавців, які в своїх публікаціях²⁴ дають високу оцінку Жем-

чужникову як офортисту взагалі і створеному ним альбому “Живописна Україна” зокрема, відзначаючи не лише високий художній рівень окремих аркушів, а й ту велику позитивну роль, яку відіграло це видання в розвитку російського і українського мистецтва II пол. XIX ст.

Офорти Л.М. Жемчужникова – це, мабуть, перша спроба в образотворчому мистецтві відтворити побут народу України, національні типи, образи природи у великій тематичній серії графічних аркушів, тобто донести українську тематику до широкого загалу Росії.

До роботи над “Живописною Україною” Л.М. Жемчужников залучив багатьох російських художників. Безпосередню участь у підготовці видання (створенні офортів або малюнків до них) взяли О.Є. Бейдеман, В.В. Верещагін, І.І. Соколов, П.О. Куліш, Л.Ф. Лагоріо, С.П. Павлов, К.О. Трутовський, О.Пл. Челіщева, а також Ю.В. Толстой, який передав два малюнки Штернберга та О.П. Чернишова²⁵. Важливо те, що своїм ентузіазмом і своїм виданням Л.М. Жемчужников привернув увагу до української тематики й багатьох інших російських художників.

У творчій біографії самого Л.М. Жемчужникова “Живописна Україна” займає центральне місце. Робота над нею фактично розпочалася ще до того, як виник задум її створення, а саме, з 1852 р., коли художник вперше приїхав в Україну. Майже п'ятирічне перебування на українській землі²⁶, спілкування з простими людьми, вивчення народного побуту, звичаїв, костюму, усної поезії та пісні, нарешті, незабутня краса природи цього чарівного краю стали визначальними у виборі творчого напрямку митця. Україніка відтоді стала його провідною темою. Перебуваючи в Україні, Л.М. Жемчужников написав свої такі широковідомі полотна, як “Кобзар з поводитирем на шляху”, “Чумаки в степу”, “Лірник у хаті”²⁷, а також багато виконав малюнків з натури. Роботи з натури – це переважно невеликі за розміром акварелі та олівцеві начерки побутових сцен з народного життя, типуажу, пам'яток української народної архітектури та характерних краєвидів. Багато збереглося малюнків, на яких зображені селяни різного віку – літні чоловіки та жінки, парубки та молодиці в буденному або святковому національному одязі. Надзвичайно виразні зображення бандуристів, яких часто слухав і запрошував до себе художник. Усі ці малюнки і стали основою для “Живописної України”, а окремі з них майже без змін були переведені в офорти.

Другим вагомим фактором у народженні ідеї створення серії офортів “Живописна Україна” та її реалізації стало перебування Л.М. Жемчужникова в Парижі. Саме тут, під сильним впливом творів Рембрандта,

художник зацікавився технікою офорта. Учень відомого французького художника Огюста Глеза, паризький графік Ежен Міді навчив Л.М. Жемчужникова технології продряпування малюнка на мідній дошці, вкритій тонким шаром спеціального лаку та її травлення. А у відомого паризького друкаря Деларта художник опанував секрети глибокого друку. “Деларт, Міді та Глез, – читаємо в автобіографії Л.М. Жемчужникова, – вважали, що я сміливо можу продовжувати займатися цією справою. Я награвірував “Голівку малоросіянки”, але не закінчив її; “Київського схимника Парфенія”; “Хлопчика жебрака з собакою”; “Покинуту”; “Отару вівців” – сухою голкою”²⁸.

До Петербурга Л.М. Жемчужников приїхав, вже маючи знання технології офорта та певний практичний досвід роботи у цій складній техніці. З собою він привіз матеріали та інструменти для гравірування і друку. Світло-сірого кольору тонкий папір, на якому надруковані офорти до альбому “Живописна Україна”, ідентичний паперу літографських портретів П. Куліша, Т. Шевченка, М. Костомарова, виконаних у майстерні А. Муїльрона в Парижі, а також аркушу, на якому написаний лист Л. Жемчужникова з столиці Франції Григорію Павловичу Галагану, відомому українському громадському діячу, автору ґрунтовних досліджень з етнографії України²⁹.

Схожа і технологія підготовки аркушів до друку з мідних дошок до “Живописної України” і літографських портретів, що згадувались вище. Як і Адольф Муїльрон, Лев Жемчужников міцно наклеював світло-сірий тонкий папір, розміром з мідну награвіровану і протравлену дошку, на аркуш більшого формату білого кольору. Потім в світло-сірому полі друкував з мідної дошки (паризькі портрети з літографського каменю) награвірований малюнок. Таким чином, аркуш грубого паперу слугував твердою підкладкою під гравюру і обрамляв її в широке біле поле³⁰.

Перші чотири аркуші вийшли 1861 р. з березневим-квітневим номером журналу “Основа”. “Мета моя, – писав Л.М. Жемчужников в цьому журналі, – познайомити не лише з старовиною Малоросії, а й з сучасною фізіономією українського народу, з усією обстановкою його побуту, начинням, будівлями, шитвом, різьбленням і з видами південного краю; одним словом, усе, що становить життя Малоросії, знайде собі місце в альбомі”³¹.

У центрі композиції титульного аркуша, на якому представлений інтер'єр української селянської хати, зображені двері шестигранної форми, характерні для Полтавщини та Київщини. На дверях написи (зверху – “1861”, нижче у два рядки – “Живописная Украина”), нама-

льовані у вигляді вирізаного заглибленого рельєфу, як це часто робили народні майстри на своїх виробах³². Зліва зображені вила і кухва, на якій примостився хазяйський кіт. На підлозі перед дверима розтягнувся собака, поруч ходять квочка з курчатами і горобець, який залетів у сіни аби чим-небудь поживитися. Всі ці та інші побутові подробиці навівають відчуття спокою й хатнього тепла, немов би підкреслюючи жанрово-етнографічний характер задуманого художником видання.

Перший офорт за титульним аркушем – жанрова багатофігурна композиція “Козачий суд в Чорноморці” (I)³³, виконаний відомим російським художником, академіком О.Є. Бейдеманом, близьким другом Л.М. Жемчужникова. Цей офорт О. Бейдемана та інші, виконані за його малюнками³⁴, відзначаються прагненням художника відтворити, насамперед, характерні особливості, саму атмосферу народного життя, традицій, опускаючи етнографічні та інші подробиці. Його композиції носять жанрово-побутовий характер, у них обов’язково присутній елемент дійства. Стилiстично всі вони зближені з детально проробленими начерками з натури.

Усі ознаки жанрового підходу в зображенні сцен з народного життя притаманні й окремим аркушам Л. Жемчужникова – “Відпочинок двох богомолів” (XI), “Дерев’яні ворота 1763 року в Седневі” (XX), а також виконані ним офорти з малюнків І.Соколова “Три старці, що співають Лазаря” (XXVI) та К. Трутовського “Селянська родина на молитві” (XXXVII). У них Л. Жемчужников надзвичайно дбайливо відноситься до першоджерела (начерка з натури), максимально зберігаючи характер і всі його деталі в офортах. “...Є такого роду начерки, – зазначав у поясненнях до “Живописної України” Л. Жемчужников, – що мають назавжди залишитися начерками; це ті риси, які було знято з натури, особливо – ті, що зображають народ. У них щонайменше доповнення без натури є злочин ...у моєму виданні багато малюнків незакінчених, – я беріг цю незакінченість”³⁵.

На жаль, багато малюнків Л.М. Жемчужникова періоду його перебування в Україні не збереглося. “Я сам ...загубив три таких книжки, в яких було сотні три малюнків”³⁶. Прагнення зберегти й донести до широкого загалу своїх сучасників та майбутніх поколінь свої малюнки і малюнки інших художників на українську тематику стало також одним з вагомих факторів початку Л. Жемчужникова. “Загубивши ці – для мене – дорогоцінності, я ще більше оцінив їх; повернути втрачене було неможливо, і тоді я ще впертіше зажадав поділитися зібраним матеріалом з іншими шанувальниками подібних малюнків і

рідного краю; з того часу я ще гостріше відчуваю необхідність рятувати працю кожного”³⁷.

Потрапивши в Україну, Л.М. Жемчужников з юнацькою захопленістю відкриває для себе новий світ, сповнений своєрідної чарівності, світ народного життя, його традицій, мистецтва, пісні, незабутньої краси української природи: “...Нарешті я побачив молодого, красивого, чорнявого з чорними бровами парубка у білій сорочці з мережками, червоною стрічкою у коміру, в широченних смугастих шароварах, у чорній шапці і ...о радість! ...з поголеною головою, не з чубом, як у всіх, а з чуприною, як у князя Святослава та у запорожців. Нарешті я попав у серце Малоросії. І що за краєвид в Гадячі – чудо!...”³⁸

Свої захоплення й почуття від усього, що бачив перебуваючи в Україні, що сповнювало його душу й чутливе серце гарячою любов’ю до простих людей, художник намагався втілити у своїх численних малюнках, а потім і у виконаних на їх основі офортах. Його захоплює не тільки етнографічне завдання, а, насамперед, втілення безпосередності вражень від побаченого й пережитого.

Офорти “Живописної України” умовно можна розділити, за певними ознаками, принаймні на п’ять груп. Перша з них – це жанрові композиції, про які йшла мова вище. Другу групу складають, так би мовити, портрети-типи: “Голова чумака” (VII), “Бабуся” (VIII), “Тиміш Сапенко, чумак з Хороля” (IX), “Голова малоросіянина” (XXXXII) – всі виконані з малюнків К.Трутовського. Портретні зображення в цих офортах відзначаються міцним, конструктивним малюнком. Штрихуванням (в тінях) – густими, перехресними, у напівтінях та світлих поверхнях – тонкими паралельними лініями) художник впевнено ліпить форму об’ємів й досягає пластичної виразності. Вірогідніше за все, ці зображення мають портретну схожість. Та з часом це втрачає своє значення, а от завдяки пластичній виразності облич, їх етнічній характерності зображені конкретні особи сприймаються як образи-типи.

Близькі до другої групи образи “кобзарів-бандуристів”, до яких Л. Жемчужников відносився з особливою повагою і любов’ю, вважаючи їх прямими спадкоємцями Боянів та Гомерів, втіленням роздумів та історії українського народу³⁹. Перебуваючи в Україні, він часто запрошував їх до себе, подовгу вів з ними розмови, слухав й записував їх пісні. “Я ніколи не міг байдуже слухати бандуристів; вони одразу були мені до серця і я полюбив їх з їхнім руб’ям, з їхньою сліпотою, з їхньою мандрівною піснею”⁴⁰. Аркуш “Сліпий бандурист з містечка Седнева” (V), награвірований Л. Жемчужниковим з малюнка, що був виконаний у

Седневі, коли художник там жив у гостях у Лизогубів. Сліпий бандурист зображений удвох з хлопчиком-поводирем у кімнаті Л. Жемчужникова. Натхненний вираз обличчя кобзаря⁴¹, намальованого в момент співу, переданий з великою майстерністю.

У поясненнях до малюнків "Живописної України", там, де мова йде про кобзарів, Л. Жемчужников згадує: "Мені здалися бандуристи двох типів: – у одних переважав сум, доброта, лагідність, – у других я зустрічав крутий норов, жорстку, суху мову"⁴². До останніх, мабуть, належать (принаймні, такими вони зображені художником) бандурист Андрій Шут (XII) та прославлений кобзар Остап Вересай (XIII). А от у портреті лірника Дмитра Погорілого (XXI) передані доброта і гумор, властиві цьому хитруватору чоловіку.

До четвертої групи офортів "Живописної України" можна віднести аркуші, на яких зображені мешканці українських сіл та містечок у повсякденному і святковому вбранні. Всі ці офорти, переважно етнографічного характеру, основною метою яких вже є не втілення характерного типу, а відтворення особливостей зовнішнього вигляду різних за віком і статтю людей, їх соціальної та релігійної приналежності: "Дівчина у дрибушках" (II); "Бабуся у намітці" (IV); "Полтавська молодиця" (VI); "Чумак" (X); "Молода циганка" (XXIX); "Міщанка" (XXXIX) та ін. І хоча в цих зображеннях зберігаються характерні ознаки швидких начерків, коли олівець занотовує тільки основне, без дрібних деталей, всі вони дають достатнє уявлення про те, як виглядали (одягалися, трималися) мешканці України того часу. В цій групі офортів (досить згадати аркуші II, III, VI, XIV, XV, XXIII, XXVII, XXXIII) чимало надзвичайно витончених малюнків, виконаних на дуже високому художньому рівні.

Ще одна група офортів – це зображення характерних українських пейзажів з селянськими хатами ("Чорноморська станиця", XXIV; "Полтавська хата", XXV; "Селянська хата", XXXXVI), пам'ятками архітектури ("Дерев'яна малоросійська церква", XXXVIII; "Шестикутна кам'яна часовня", XXXXV; "Дерев'яна однобанна церква з дзвіницею", XXXXVIII), інтер'єри селянського житла (XXXX). Характерною ознакою цих аркушів є врівноваженість композиційної будови, детальна світлотіньова розробка форми зображень різноманітним штрихуванням й прагнення передати глибину простору. Всі вони сповнені емоційності, поетичного звучання і сприймаються своєрідним мистецьким виявом гарячої любові художника до України.

У фондах Сектору зберігаються також і офорти до "Живописного збірника", задуманого Л.М. Жемчужниковим як серія великих за роз-

міром гравюр на українську тематику. В 1862 р. було видано тільки чотири найменування⁴³ – два аркуші під однаковою назвою “Козак з містечка Веремієвки Золотоноського повіту (Полтавської губ.)”, а також гравюри “Глухий дід Яків Сквиря (Полтавської губ.)” і “Хлопець з козацької сім’ї з містечка Веремієвки Золотоноського повіту (Полтавської губ.)”⁴⁴. Всі офорти виконані Л. Жемчужниковим з малюнків І.Соколова. Гравюри до “Живописного збірника” одного розміру та формату, з літографськими підтекстовками-назвами, виконані в однаковій стилістичній манері, в основі якої чіткий лінійний малюнок і мінімум штрихування тільки для того, щоб намітити об’єм. Зображення, хоча й носять етнографічний характер, але у повній мірі зберігають враження художника від моделі.

Серед офортів на українську тематику у фондах Сектору естампів та репродукцій зберігається маловідомий аркуш “Хлопчик-жебрак з собакою” (1860)⁴⁵. Зберігся малюнок Л.М. Жемчужникова, на якому зображений саме цей хлопець з посохом та сумою через плече. На гравюрі художник трохи змінив постать сліпого жебрака, поруч з ним намалював собаку і тонкими лініями та легким штрихуванням намітив пейзаж. Малюнок, певно за все, зроблений з натури, перетворився на жанрову сцену, сповнену співчуття до знедолених.

Окрасою колекції ЦНБ є два широковідомих портрета роботи Л. Жемчужникова: “Київського схимника Парфенія” (1860)⁴⁶ та історика М.А. Маркевича (1861). Обидві гравюри відзначаються надзвичайно високою технічною досконалістю та образно-художньою виразністю.

“Портрет Миколи Андрійовича Маркевича”, автора п’ятитомної історії Малоросії, поета, музиканта, статистика був виконаний Л.М. Жемчужниковим у період роботи над альбомом “Живописна Україна”. Художник познайомився з Миколою Андрійовичем в Сокиринцях у його родичів Галаганів, де він часто гостював⁴⁷. На портреті М.А. Маркевич зображений таким, яким його запам’ятав художник: “...почнуться танці, і Микола Андрійович забирався у куточок, але так, аби милуватися веселощами загалу. Дістане бувало з бокової кишені свого фраку люльку, посміхаючись скаже мені: “Ніхто не помітить у цій метушні й веселощах”, – і потягне люльку, з якою ніколи не розставався як справжній козак”⁴⁸. Внизу під портретом на білому полі награвірований напис у вигляді автографа: “Ныне Волосы Мои Седы и взъерошены, Усы Висят; Музыку заменила История, Поэзию – Статистика” і розмашистий підпис М.А. Маркевича. Слова і підпис художник скопіював з листа від Миколи Андрійовича⁴⁹. Портрет М.А. Маркевича один з кращих у творчому доробку Л.М. Жемчужникова.

Після від'їзду з України в 1856 році, коли художник був змушений таємно вивезти кріпосну дівчину Ольгу, яка стала потім його дружиною, Л.М. Жемчужникову не судилося повернутися на землю, яку він так гаряче, так палко полюбив. Але свою любов до України, її народу він зберіг на все життя, втіливши її у своїх талановитих літературних спогадах, прекрасних живописних полотнах і графічних аркушах. Колекція офортів Лева Михайловича Жемчужникова, що зберігається в фондах ЦНБ, дає досить повне уявлення про творчу спадщину відомого російського і українського художника.

¹ 43 арк. до "Живописної України" зберігаються в Інституті рукописів в архіві відомого історика Олександра Матвійовича Лазаревського, решта – у фондах Сектору естампів та репродукцій.

² Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого.– Л., 1971.– С. 339.

³ Відомості взято з каталогів названих музеїв.

⁴ У ЦНБ бракує тільки 2 з 49 офортів альбому "Живописна Україна", є 3 гравюри з 4 до "Живописного збірника", 3 окремих аркуша та багато дублетів.

⁵ Жемчужников Л.М. Указ. соч.– С. 339.

⁶ Там же.– С. 33.

⁷ Там же.– С. 341.

⁸ Жемчужников Л. Объяснение к рисункам "Живописной Украины" // Основа.– 1861.– № 4.

⁹ Подробный словарь русских гравюров ХVI-XIX вв. / Сост. Д.А. Ровинский.– Спб., 1895.– С. 220.

¹⁰ Там же.– С. 220. З 50 офортів сім награвірували О.Є. Бейдеман (I; XXXI; XXXX) та, в ті роки ще зовсім молодий художник, В.В. Верещагін (XXX; XXXXII; XXXXIII; XXXXIV; XXXXV). Портрет М.А. Маркевича, виданий окремим аркушем, в альбом "Живописна Україна" не увійшов.

¹¹ Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого.– С. 445.

¹² Записки В.М. Жемчужникова : Из посмертных бумаг // Вестн. Европы. – 1899.– Февр.– С. 635.

¹³ Там же. – С. 635–637.

¹⁴ Там же. – С. 654. Відомості Васильчикова про одруження М.М. Жемчужникова з Єлизаветою Олексіївною Перовською, вихованкою графа, викликають сумнів, як і те, що він був жандармським офіцером. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских.– Спб. 1880.– т. 2.– С. 110, 113. Важко повірити в те, що Володимир Михайлович у своїх спогадах міг переплутати ім'я своєї матері.

¹⁵ Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого.– С. 27.

¹⁶ Там же.– С. 57.

¹⁷ Там же.– С. 141.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. – С. 135.

²⁰ Хартахай Ф. По поводу "Живописной Украины" // Современник. – 1863. – № 1/2. – С. 147–162.

²¹ Лазаревский И. Среди коллекционеров. – Спб., 1914. – С. 12–13. (Наведений тут факт свідчить про те, що в колекції О.М. Лазаревського зберігалося, принаймні, два альбоми Л.М. Жемчужникова. Один з них без шести офортів і той, що без приміток художника на полях кожного аркуша зберігається в Інституті рукописів ЦНБ НАН України). Місце зберігання проданого альбому, про який пише Ів. Лазаревський, автору статті невідомо.

²² Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. – С. 223.

²³ Там же. – С. 223–229. Д.А. Ровинський описав 48 офортів з "Живописної України", 4 – з "Живописного збірника" та 16 – окремих аркушів.

²⁴ Див.: Турченко Ю.Я. Український естамп. – К.: Наук. думка, 1961; Попова Л.І. Лев Михайлович Жемчужников. – К.: Мистецтво, 1961; Говдя О. Лев Жемчужников: (До 150-річчя від дня народження) // Образотворче мистецтво. – 1978. – № 5. – С. 28–29; Белічко Ю. Т.Г. Шевченко і російські художники / Образотворче мистецтво. – 1987. – № 2. – С. 12–15.

²⁵ "Вважаю своїм обов'язком, – писав Л.М. Жемчужников, – висловити вдячність І.І. Соколову за передані мені малюнки; вони такі гарні, так старанно намальовані, що кращих й подібних їм не знаю. Дякую також О.Є. Бейдеману, який виявив бажання також взяти участь працею у моєму виданні; О.Пл. Челіщевій, Л.Ф. Лагорію і П.О. Кулішу, які дали мені свої малюнки; Ю.В. Толстому, який дав мені два малюнка Штернберга та О.П. Чернишова, який обіцяв дати малюнки, що вивезе з теперішньої своєї поїздки в Малоросію" – Жемчужников Л.М. Объяснение к рисункам "Живописной Украины" // Основа. – 1861. – № 4.

²⁶ Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. – С. 215.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же. – С. 219.

²⁹ Цей лист зберігається у фондах Інституту рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. – ф. III, 183.

³⁰ Такої технології дотримувався в 1860–1861 роках і Тарас Шевченко, якого Л. Жемчужников ознайомив "з гравірувальною справою французькою". (Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. – С. 220.).

³¹ Жемчужников Л.М. Объяснение к рисункам "Живописной Украины" // Основа. – 1861. – № 4.

³² У колекції ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України зберігаються три однакові примірники титульного аркуша. Д. Ровинський згадує й відбиток, який відрізняється окремими незначними деталями й розтушовкою (Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. – С. 223).

³³ Тут і далі римська цифра означатиме номер аркуша в альбомі "Живописна Україна".

³⁴ Для "Живописної України" О.Бейдеман награвірував "Євреї" (XXXI) та

“Інтер’єр хати в одній з Чорноморських станиць” (XXXX); аркуші “Чорноморська станиця” (XXIV), “Жебраки” (XXX) та “Дід з онуком” (XXXXIV) виконані з його малюнків, перший Л. Жемчужниковим, другий і третій В. Верещагіним.

³⁵ Жемчужников Л.М. Объяснение к рисункам “Живописной Украины” // Основа. – 1861. – № 4.

³⁶ Там же.

³⁷ Там же.

³⁸ Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 134.

³⁹ Жемчужников Л.М. Объяснение к рисункам “Живописной Украины” // Основа. – 1861. – № 5.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ “В перший раз, – згадував Л. Жемчужников, – мені вийшло бачити і слухати бандуриста у містечку Седнів, Чернігівського уїзду. Сліпий, він йшов на ярмарок; я зупинив його на перехресті, щоб його послухати – запросив до себе й намалював його портрет, як міг. Вираз його обличчя особливо вразив мене своїм натхненням й ідеальністю”. Жемчужников Л.М. Объяснение к рисункам “Живописной Украины” // Основа. – 1861. – № 5.

⁴² Жемчужников Л.М. Объяснение к рисункам “Живописной Украины” // Основа. – 1861. – № 5.

⁴³ На цьому робота над “Живописним збірником” припинилася, і Л. Жемчужников до неї не повертався.

⁴⁴ Останньої з названих гравюр в фондах ЦНБ немає.

⁴⁵ Цей офорт був виконаний Л. Жемчужниковим в друкарській майстерні Деларта в Парижі. Тоді ж були створені гравюри “Портрет київського схимника Парфенія”, “Покинута”, “Стадо вівців” – всі в техніці суха голка. (Подробный словарь русских гравюров XVI–XIX вв. – С. 219).

⁴⁶ В описанні Д. Ровинського згадується інший варіант портрета, виконаний Л. Жемчужниковим у 1861 р. в Петербурзі. (Подробный словарь русских гравюров XVI–XIX вв. – С. 228).

⁴⁷ Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – С. 165–167.

⁴⁸ Там же. – С. 167.

⁴⁹ Подробный словарь русских гравюров XVI–XIX вв. – С. 220.

ФОНД Н.П. БАЛЛИНА В ИНСТИТУТЕ РУКОПИСЕЙ ЦНБ ИМ. В.И. ВЕРНАДСКОГО НАН УКРАИНЫ

Имя Николая Петровича Баллина (1829–1904 гг.) в истории общественного движения 2-й половины XIX в. связывается с пропагандой кооперативных идей и первыми шагами отечественной потребительской кооперации. В истории кооперации Н.П. Баллин получил лестные звания “апостола”, “чернорабочего” кооперации, его называли “первым идеологом старой дореволюционной украинской кооперации”¹. Энтузиаст кооперации был, кроме того, активным книготорговым и библиотечным деятелем, теоретиком книжного дела, пропагандистом и участником народного просвещения на Украине. Ученик Фурье и Чернышевского, верный на протяжении всей жизни идеалам социализма, Н.П. Баллин видел целью своего социального бытия борьбу со злом за торжество разума и справедливости, поиск собственного пути достижения будущего, основанного на идейно-моральных принципах всеобщей ассоциации и кооперации. Взгляды Н.П. Баллина, как и практическую их реализацию в общественной жизни, не следует оценивать однозначно. В его мировоззрении отразились идейные противоречия российской демократической интеллигенции 50–70-х годов XIX ст., колебания от революционного народничества и радикального демократизма до либерализма. Во взглядах Баллина легко узнаются основополагающие идеи социалистов-утопистов Оуэна и Фурье, кооперативно-социалистические идеи Герцена, Чернышевского, Добролюбова, концепции кооперативного и христианского социализма Д.Д. Холюка и В. Ниля. Баллин пытался, отчасти безуспешно, выработать свою стройную теорию кооперации, философию всеобщей мировой интеграции, создать кооперативную науку; он остался, вероятно, наиболее последовательным и активным представителем кооперативного социализма в России как направления кооперативной мысли 60–90-х годов XIX в., раннего периода истории кооперативного движения.

Приверженность идее, что человечество естественным путем идет к учреждению всеобщей ассоциации, основанной на любви и гармонии стремлений, определила для Баллина единственный "идейный метод" достижения социального идеала – мирный путь реформ и просвещения. Искренние социалистические устремления воплотились в гуманной идее "творить добро" и на этом примере добиваться искоренения зла, достижения "мира в мире". "Я проповедую нравственную революцию", – писал Баллин в своих воспоминаниях. В его кооперативных принципах "внеклассовости", "внепартийности", отрицания революционной борьбы – существо идеализма и либерализма взглядов утописта-реформатора жизни". Политические взгляды Баллина, смыкавшиеся в отдельные периоды с революционным демократизмом народников, в целом больше тяготеют к либеральному мелкобуржуазному реформизму. Свидетельство тому – путь от юношески радикального демократического "пиквикства" (Баллиным был основан знаменитый в 50-е годы XIX ст. екатеринославский "Пиквикский клуб") до глубокого философского обоснования пути социальных реформ для достижения царства кооперации².

Хранящиеся в настоящее время в Институте рукописей ЦНБ им. В.И. Вернадского НАН Украины материалы Н.П. Баллина являются ценным источником по истории кооперативного движения в России и на Украине и истории развития кооперативных идей и общественно-политической мысли 1860–1890-х годов. Сохранившиеся рукописи Баллина раскрывают разностороннюю кооперативную, просветительскую, общественную деятельность, отражают процесс развития его мировоззрения.

Интересна судьба рукописного архива Н.П. Баллина. В мемуарах конца 1890-х годов Баллин писал, что у него до настоящего времени хранятся два сундука с бумагами, но среди них нет ни одной бумаги, написанной ранее 1870 г. Эти документы, бережно сохраненные вдовой Н.П. Баллина Ларисой Павловной Позен-Баллиной (1850–1930) и предоставлявшиеся историкам кооперации для изучения (В.Ф. Тотомианцу, В.И. Маркову, П.Ф. Высочанскому), были переданы в Харьковскую государственную библиотеку им. В.Г. Короленко, библиотеку, которая наследовала традиции публичной библиотеки г. Харькова, в деятельности которой активное участие принимал Н.П. Баллин. Но архив Н.П. Баллина "принадлежал" истории кооперации, и потому с созданием в период активного развития советского кооперативного движения Всеукраинского Центрального кооперативного музея рукописи кооператора вошли в состав богатого архивного собрания музея.

Идея создания на Украине кооперативного музея, возникшая по инициативе проф. А.Н. Анцыферова на II Всероссийском кооперативном съезде в Киеве в 1913 г., реализовалась лишь в 1923 г. в Харькове, где был организован Кооперативный музей ВУКОСПЛКИ как центральное хранилище кооперативных материалов, учреждение библиотечного или архивно-библиотечного типа. С переездом Всеукраинского центрального кооперативного музея (ВЦКМ) в Киев в августе 1925 г. расширились задачи и практика его деятельности, он стал научной базой для изучения истории кооперативного движения на Украине и пропагандистом достижений кооперации. В соответствии с задачами и характером материалов фонды музея делятся на пришедшие из Всеукраинской центральной кооперативной библиотеки с основным ядром кооперативной украиники, Архив кооперативных материалов и исторических документов, Центральную Всеукраинскую кооперативную выставку³.

Первые рукописи Н.П. Баллина, вероятно, попали в музей еще в Харькове как экспонаты выставки съезда 1913 г., составлявшие самостоятельную (в инвентарях музея) витрину пионера украинской потребительской кооперации (2 портрета и 19 предметов). Действовавший при Кооперативном институте в Киеве научно-исследовательский кружок еще в 1924 г. организовал заседание в честь Н.П. Баллина, выступил с инициативой пропаганды роли Баллина в развитии русской и украинской кооперации и содействовал собиранию материалов в фондах музея. Профессор кооперативного института П.Ф. Высочанский, познакомившись с хранившимися у Л.П. Позен-Баллиной рукописями, способствовал передаче части материалов в институт, а позднее – в ВЦКМ. В отчете о деятельности музея за 1926–1927 гг. без указания общего объема содержится информация о поступлении из Кооперативного института в музей рукописей Баллина (названы мемуары, статьи, лекции по вопросам кооперации) и в дальнейшем указывалось, что в архивных фондах музея (около 6 тыс. дел) хранятся архивы кооперативных деятелей Н.П. Баллина, И.А. Саммера и др. В 1927–1928 гг. в музее была создана комиссия по подготовке к празднованию 100-летия со дня рождения Баллина, которая планировала издание библиографического указателя опубликованных материалов и рукописей Н.П. Баллина, публикацию в “Ежегоднике” музея воспоминаний кооператора “50 лет моей жизни”, сосредоточение всех рукописей Баллина в архивном фонде музея, их научную разработку. В соответствии с постановлением Наркомпроса УССР в течение 1928 – октября 1930 гг. из Харьковской государственной библиотеки им. В.Г. Короленко и от наследников Л.П. Позен-Баллиной оставшиеся рукописи

Н.П. Баллина и документы членов его семьи поступили на хранение во Всеукраинский Центральный кооперативный музей (на чистых листах тетрадей рукописей Баллина стоит штамп музея с датой 29 октября 1930 г.).

В период административного принижения роли кооперации в связи с реорганизацией (а фактически ликвидацией) Всеукраинского Центрального кооперативного музея, кооперативных научных и учебных учреждений (Кооперативный институт, Всеукраинский научно-исследовательский институт потребительской кооперации и др.) в январе 1935 г. архив музея (377 папок и связок), а в его составе и архив Н.П. Баллина, поступил в отдел рукописей ЦНБ им. В.И. Вернадского НАН Украины. Он сосредоточен теперь в фонде 326 (2256 ед. хр.).

Характерной особенностью архива Н.П. Баллина, наряду с хронологическими рамками (документы после 1870 г.), является наличие огромного количества недатированных рукописей: набросков, черновиков, тезисов, планов статей, лекций, корреспонденций, официальных документов, деловых писем и писем частного характера, а также заметок и выписок; это усложнило обработку архива, научное описание рукописей и создает определенные трудности для исследователей. Необходимо отметить, что в архиве сохранились также и отдельные материалы, датированные 1860-ми годами, среди них договоры на издание рукописей и продажу изданий, соглашение о продаже книжного магазина и библиотеки, доверенности, купчие [2190, 789–790, 1163–1164; *здесь и далее указываются лишь номера единиц хранения фонда 326*]. Отсутствие более ранних документов связано, вероятно, с их уничтожением в период полицейских обысков и попыток привлечения Баллина к суду по делу о тайных обществах, политических группах и антиправительственной пропаганде. Отдельные документы Н.П. Баллина конца 1840-х, середины 1860-х годов сохранились в фондах государственных учреждений политического сыска в архивохранилищах гг. Москвы и Санкт-Петербурга⁴.

Наиболее многочисленную и разнообразную по видам материалов группу составляют в архиве Н.П. Баллина документы, относящиеся к вопросам кооперации. Широкосоциальное толкование Баллиным этого понятия определило особенность всей деятельности подвижника идеи кооперации.

Практическая кооперативная деятельность Баллина была связана прежде всего с непродолжительной историей существования созданного в 1866 г. I Харьковского потребительского товарищества; Баллин был организатором, членом совета и идейным вдохновителем этого

первого на Украине и одного из первых в России потребительского кооператива. Сохранились черновой автограф доклада Баллина общему собранию членов товарищества 21 сентября 1869 г., наброски отчета за 1871 г. и заметки о трехлетнем периоде существования. Несмотря на внутренние противоречия, неприятие частью членов товарищества кооперативной идеологии Баллина, для которого коммерческая сторона являлась второстепенной, "Харьковская кооперативная история 60-х годов – одна из любопытных в русском кооперативном движении, и Харьков был единственным городом, где идея кооперации создала целое движение на принципах английской кооперации"⁵. Изданная Н.П. Баллиным в 1870 г. "Первая памятная русских потребительских обществ" стала программным документом формировавшейся кооперативной школы Баллина, которой не суждено было занять прочные позиции.

В основе кооперативных идей "школы" Баллина лежали, безусловно, идеи утопического социализма и практический опыт кооперативного движения в Англии, Франции, США, изучением и распространением которых на российском и украинском грунте занимался Н.П. Баллин. Идеалом кооперативных принципов для него были принципы Рочдельских пионеров (1844 г.). В архиве Баллина широко представлены иностранные источники: черновики, беловые варианты с редактурой переводов Баллина, которые он использовал для своих теоретических исследований и, прежде всего, стремился сделать достоянием обществу, опубликовав в специальных кооперативных изданиях, прессе. Среди таких материалов следует назвать сделанные Баллиным в переводе извлечения из статьи У. Раббена "Производственные ассоциации" [685], фрагменты перевода работы Дж. Рескина "Четыре опыта об основных началах общественного хозяйства" [687], извлечения из "Истории кооперативного общества Рочдельских черных пионеров" Дж. Холиока [688], переложения книг Р. Шарля "Начало и будущее отечественного участия в прибылях" [415], Ш. Жида "Будущность кооперации" [660], Дж. Холиока "Современное кооперативное движение" [532–533], работы "Первый опыт программы руководства английским преподавателям и слушателям кооперативных курсов" [542] и статей Д. Айнеса о кооперативном земледелии в Англии [666].

О практических шагах Баллина в области пропаганды принципов и опыта кооперативного движения на Западе свидетельствуют черновые наброски, варианты статей и корреспонденций по широким вопросам кооперации, о региональных и международных кооперативных съездах [103, 104, 130, 152, 155, 251, 382, 421–433, 532–533, 634, 649, 789–790].

Баллин интересовался также и историей кооперации, им был объявлен в Харькове реферат "О двенадцати кооператорах" [137], подготовлены статьи "Двенадцать предшественников кооперации в Западной Европе" [138], "Что такое кооперация. Роберт Оуэн и его ученики" [633]. К предтечам, своего рода "апостолам" великого кооперативного будущего, он относил Ш. Фурье, Ф.Ж.Б. Бюше, Ж. Леклера, Ф. Мориса, В. Ниля, Д. Холиока, Г. Шульце-Делича, Ф. Рейфейзена, Фр. Вигано, Ж.Б.А. Годена, Р. Оуэна, Цезаря де Папа.

Относительная неудача деятельности I Харьковского товарищества потребителей не снизила активности Баллина в деле пропаганды идей кооперации в самых разнообразных сферах человеческой деятельности, стимулировала его стремления к оказанию помощи в практической их реализации. Обширная информация о подобной деятельности содержится в материалах созданного Баллиным торгового товарищества "Агентская выставка" [1207–1231, 1325], документах периода его участия в работе Харьковского общества взаимного кредита (черновики заявлений и обращений в общее собрание, начало 1880-х годов), черновиках устава, набросках положений о принципах деятельности I Харьковского ссудосберегательного товарищества, членом учредительного комитета которого состоял Баллин. В архиве кооператора сохранились рукописи проектов и предложений, черновики уставов, положений, программ харьковских кооперативных объединений и ассоциаций: издательских кооперативных обществ [798, 830], строительного общества [1286], взаимного товарищества "Одежда" [1300], общества кредита потребителей и производителей, товарищества потребителей "Взаимная благодарность", общества взаимного вспоможения частному труду, артели столяров и плотников, товарищества отопления и др. В записках Баллина выражалось его стремление к работе и предлагались практические шаги, зачастую не имевшие реализации: организации товарищества дешевых квартир, агентства английского общества оптовых закупок в целях обеспечения оптовой кооперативной торговли, музея кооперативных произведений, кооперативного справочного бюро, товарищества сотрудников с идеей кооперативного издательства и кооперативной газеты.

Хотя Н.П. Баллин не оставил целостной теории кооперации, как и не дал научного определения понятия кооперации, он стремился во всех формах человеческого бытия – экономике, науке, литературе, сознании найти подтверждение своей идее интегральной кооперации. Основываясь на том, что "кооперативная идея заключается в идее, что жизнь человеческая должна соответствовать высшей справедливости",

“осуществление кооперации – это внутренняя человеческая потребность, задача всего человечества”, что она развивается везде и во всем, но кооперативные идеи требуют хорошего образования и развитых социальных привычек⁶, в одном из набросков статьи “Что такое кооперация” Баллин определяет кооперацию как “новую промышленную силу”, “которая достигает развития и уничтожает рабство уравнением имуществ. Ее главные начала: согласие, справедливость и самопомощь. Кооперация – это единство, согласие, мир в промышленности, в противоположность войне, соперничеству” [633]. Это всего лишь одно из баллинских “лирических” определений кооперации.

Среди авторских рукописей, отображающих кооперативные идеи Н.П. Баллина, примечательны черновики статей “Современная кооперация” [532–533], “О кооперативных организациях в Харькове” [644], “В чем моя вера? Кооперативный университет” [731], “Чувство зрения” [636], “Об организации международного кооперативного союза”, отрывки статей и заметки о роли труда и капитала и кооперировании производства [250, 413], об организации потребительских артелей [237], об интенсивном кооперировании [328], о кооперативном движении на железных дорогах [340]. Для понимания кооперативной деятельности и взглядов Баллина важны черновые наброски статей о страховых и кредитных обществах [177–178, 299, 301, 1301, 1326], об обществе взаимного кредита [295], обществе технических знаний [322], основании инженерного комитета [520], о промышленности и ее социальных задачах [109, 323, 370, 404], о роли ассоциаций [489].

Кооперативная идеология Баллина складывалась под непосредственным влиянием позитивистской социологии и философии, его интересовали вопросы политической экономии, истории, социологии. С целью философского обоснования своих идей он углубляется в изучение химии, биологии, математики, физики. В конце 1870 – начале 1880-х годов Баллин замыслил грандиозную исследовательскую работу “Основы социологии г. Харькова”. В письме одному из активнейших пропагандистов кооперации профессору А.И. Чупрову Баллин писал: “В подготовляемое к печати сочинение “Основы социологии г. Харькова”, над которым я работаю года три, и первый том которого при благоприятных условиях будет окончен года через два-три, по плану его войдет в виде иллюстраций некоторых положений объемистое исследование о законах ренты. Точкою отправления этого исследования я принял теорию натурализации земли в смысле естественной экономической случайности, изложенную кратко и обстоятельно Henry George в его книге “Progress and Poverty”. Концен-

трированный перевод этого сочинения с примечаниями, наиболее симпатичными мне представлениями европейской мысли и с дополнениями касательно осуществлений натурализации земли в различных человеческих общинах при разнообразных условиях – составит первую часть исследования. Вторая часть его будет заключать в общих чертах критику теории натурализации земли, изложение значения этой теории в знании и человечестве и определении характера развития освобождения и взаимодействия в экономической жизни г. Харькова (как конкретной и наиболее для меня доступной сложной общины). Сочинение мое, главным образом, философское. Но принимая свою гипотезу о средних (я распространяю и развитие положения Кетле), я принужден сосредоточиваться на экономических явлениях, так как экономические явления в сфере социологии – средние явления, как в сфере знания вообще – средние явления – биологические, а в сфере биологии – антропологические” [1913].

По методике Г. Спенсера, Баллин собирает и обрабатывает статистические сведения по г. Харькову, необходимые для работы по социологии: собирает в архивах и библиотеках, при помощи анкетирования специалистов сведения о ренте, об имуществе города, истории и ценности имущества, истории владений крупных городских собственников Карповых, Кузиных, Пашенкова, истории городского муниципального имущества, церковного имущества, железных дорог, стоимости земель, построек, квартир, топлива, хлеба в историческом сравнении, истории промышленности и городского хозяйства и др. Сохранились в большом количестве наброски и заметки, в т. ч. черновики статей в прессу по перечисленным вопросам, относящиеся к 80–90-м годам [15–35, 78, 79, 291, 304–306, 316, 543, 624, 661]. Обширные материалы посвящены исследованию вопросов динамики народонаселения, смертности в Харькове [33, 147, 229, 419, 531, 536, 545, 551–552, 574–589, 778]. Интересные обобщающие сведения собраны в набросках глав книги, черновиках и вариантах отдельных статей, конспектах публичных лекций: “Введение в социологию г. Харькова” [15], “Харьковские социологические этюды” [27, 28], “Пролегомены социологии Харькова” [23], “Население и пропитание” [86].

Баллин предполагал составить “Социологию Харькова” из трех больших отделов: психофизического, типологического и социологического. Он стремился изложить гипотезы, которые при недостаточности профессиональных систематических знаний у Баллина по ряду проблем требовали проверки специалистов и возможного уточнения. Поэтому, вероятно, Баллин отказался от идеи дать цельный завершен-

ный труд, и все его гипотезы остались в виде статей, конспектов лекции.

В соответствии с планом своего исследования, ключевым разделом книги была разработка вопросов научной классификации, выражения идей как осуществления знаний, содержания науки. Они нашли отражение в черновых тетрадях и конспектах лекций "Предания — передача идей" [776], "О ценности вещей или идей" [471], "История и статистика как общие науки" [739], "Сущность вещей и цель жизни" [780], "Монизм в науке", "Главнейшие факторы общественных явлений" [129], различных статьях по философским и социологическим проблемам, конспектах лекций [526–527, 535, 635, 738–739, 765–766]. Для первой главы запланированной книги Баллиным были подготовлены переводы и переложения работ Г. Джорджа "Прогресс и бедность" [683–684], "Общественные проблемы" [677], "Земельный вопрос, его определение и единственно возможное его теперешнее разрешение" [665]. Важное место в будущей книге отводилось и другим вопросам, о чем свидетельствуют переводы А. Форстера "Законы обыденной жизни" [663–664], переложение идей Ж.Б.А. Годена под названием "Нищета и взаимность" [673, 832], извлечения из статистических материалов Э. Майера [154], переводы статей "О епископе Строссмайере" [279, 490]. Одной из любимых тем Баллина была тема фамилистера (дома рабочих) в Гизе. В 1884 г. Баллин подготовил к печати рукопись "Объединенные жилища: фамилистер в Гизе, описание его" как переложение книги Годена. В архиве представлены черновики и варианты рукописи [496, 515–516], рукопись статьи "Жилые помещения рабочих" [147], ряд набросков статей о Годене как основателе фамилистера, тексты лекций по вопросу о собственности на жилища [32, 130–131, 138, 144, 671].

Рассматривая политэкономию как раздел социологии, Баллин в качестве разделов книги, а позднее и в виде статей и лекций пытался сформулировать свои взгляды в области политической экономии; в архиве сохранились наиболее значительные из них: "Закваска унитарной политической экономии" [735–737, 750], "Современная политическая экономия" [782], "Монизм в науке. Ближайшая задача монизма", "Закваска монизма в политической экономии" [84, 107, 535], лекции о развитии права собственности [420], предмете политической экономии [85–87, 782–783] и др. [412, 441, 447, 562].

Обладая несомненными способностями беллетриста, обостренным социальным чувством добра и справедливости, Н.П. Баллин с чисто юношеским увлечением пытался воплотить собственные кооператив-

ные идеи, планы и мечты, впечатления от пережитых событий в литературной форме. "Литература рано завоевала меня, – отмечал он в воспоминаниях. – Я, еще переводя Конрада Валленрода в Симбирске, считал, что лучшее счастье в жизни – это быть писателем... В Харькове уже, занимаясь всем, кроме литературы, я только об том и думал, как выработать в себе способность писать и писать, и писал без конца, но без надлежащей системы. Никогда я не составил и не обработал как следует ни одного сочинения. Никогда я не отдавался литературе совсем" [1].

В замыслах Баллина было отражение жизни харьковского товарищества потребителей в "Очерках из жизни Первозвонска", событий прожитых лет в "Жизни г. Харькова, из записок харьковского старожилы"⁷. Сохранились черновые рукописи романа "Стремления. Записки Ивана Семеновича Кобзы" [93, 538–539; литературный этюд из романа был напечатан в газете "Южный край" – 92], этюдов "Именины сердца (из записок за границей маниака Лодыря)" [185] "Interim" [83, 434], "Мой друг Петров" и "Смерть Петрова" [94, 95]. Среди рукописей Баллина черновые отрывки "Любовь – отравы" [264], "Сердце" [781], рассказа "Тепло и светло" [92], набросок сюжета пьесы "Любимый отклик" [262], наброски работ под названием "Любовь и брак" [263], "Земляника" [168], баллады "Король огня" [254]. Публицистическую направленность носят литературные заметки "Странные стремления", "Лишние расходы. Курение табака", "Хозяйство (разговор с сыном)" [97, 261, 629]. Герои литературных этюдов Баллина – "люди будущего", интеллигенты нового нравственного и социального содержания, "независимые музыканты", по выражению автора, – пропагандируют социальные стремления равенства и добра, пытаются собственным жизненным примером и делом донести их до глубинного понимания людьми. Хотя литература носила некий провинциальный характер, большинство из написанного предназначалось для печати. Это отразилось в планах издательской деятельности Баллина. Однако вследствие цензурных ограничений и организационных неудач они остались неопубликованными.

Выражением общественных устремлений, социальной активности Н.П. Баллина являлась его книгоиздательская и книготорговая деятельность, основополагающими принципами которой были кооперативные начала, а целью – кооперативное просвещение населения. Демократические просветительские идеи Баллина под влиянием революционера-демократа, руководителя "Земли и Воли" Н.А. Серно-Соловьевича находили воплощение и в организации в начале 1860-х

годов книжной торговли Е.С. Баллиной в Харькове, Херсоне, Курске, целью ее было удовлетворение местной интеллигенции и студенчества новой универсальной литературой прогрессивного направления⁸. Преследования властей вынудили закрыть магазин в 1866 г.

Начатая немногим ранее издательская деятельность в начале 1860-х годов была активно связана с книжной торговлей Баллиных и, главным образом, выполняла задачу популяризации естественно-научных и технических знаний, в т. ч. посредством народной литературы. Интересно, что первым изданием харьковского книжного магазина Баллиных был сборник украинских песен, собранных и переложенных на ноты студентами Харьковского университета, под редакцией А.А. Потебни, сборник был издан тиражом 200 экз.⁹ Затронув социальные и политические вопросы жизни в России, издательская деятельность Баллина с 1865 г. и все последующие годы испытывала на себе "полицейскую свободу" в образе местной и столичной цензуры¹⁰.

Последующая издательская деятельность Баллина, ставившего своей целью пропаганду кооперативных знаний, встречала постоянные препоны цензуры. "Первая памятная книжка русских потребительских обществ" (Спб., 1870), ценный источник по истории становления потребительской кооперации на Украине и в России, стала первой книгой из немногочисленной изданной серии кооперативных изданий, материалы для которых Баллин готовил в последующие годы, о чем свидетельствует рукописный архив кооператора. Из подготовленных материалов Баллину удалось опубликовать лишь небольшую часть в сборниках "Кооперация на Западе. Рабочие союзы в Англии, графа Парижского" (Спб., 1871), "Новое хозяйство. Кооперативное земледелие" (Спб., 1871), книге "Промышленные долевые товарищества. Каменноугольные копи Бриггса, сына и К^о" (Спб., 1872).

Рукописи Н.П. Баллина отображают более широкие планы и идеи изданий автора. В 1871–1872 гг. он планировал издание второго тома альманаха "Кооперация на Западе" [799], выпуск календаря "Нового Базара", задумал серию изданий "Кооперативной библиотеки", для которой приготовил переложения книги А. Форстера "Законы обыденной жизни" [664, 663], извлечение из сочинений Ш. Жида, Дж. Холиока, Ж.Б.А. Годена [532–533, 670, 677, 683–684] и многие другие материалы, которые по цензурным соображениям не были допущены к публикации ни в обеих столицах, ни в Саратове. Из серии "Кооперативная библиотека" удалось издать лишь "Кооперативное земледелие" и "Промышленные долевые товарищества", а издание календаря "Нового Базара" увидело свет лишь в 1876 г. В последующие годы Баллин

не оставлял надежд на осуществление своих издательских замыслов, относящихся к пропаганде кооперации в ее широком социологическом понимании как ассоциации всех сфер человеческой жизни. Привлекают внимание в этой связи подготовленные Баллиным программы издания журнала "Харьковский сотрудник" [835], "Прогресс" [563], газеты "Земляк" [831], проспект Русского кооперативного магазина [832], "Библиотеки библиотек" [828], проекты издательской программы "Маленькой энциклопедии" [826], "Первого Харьковского кооперативного сборника", посвященного памяти пионера потребительской кооперации А.А. Бриллиантова, черновики статей и заявлений об издании в Москве литературного сборника [1547], о задачах "Южно-русского фермерского журнала" [326], об издательской деятельности книжной конторы в Харькове, планах автора издать сочинения литератора В.Н. Елагина, друга и соратника Баллина по Екатеринославу [132, 184], "Экономического календаря", текстов публичных лекций, книги "25 лет кооперативного движения в Харькове": важную информацию содержат черновики материалов о кооперативных издательствах в Харькове [469, 797–798, 800, 830]. Несмотря на обилие идей и готовых к изданию работ, которые Баллин пропагандировал в публичных лекциях и в какой-то мере в прессе, лишь в 1899 г. ему удалось издать в Харькове еще одну небольшую книжку "О народных домах", составленную из нескольких статей и текстов выступлений.

Основываясь на том, что объединение и распространение общечеловеческих знаний является первым шагом к кооперации человеческой деятельности, к нравственному прогрессу, Баллин пытался в середине 1890-х годов осуществить идею издания Общенародной энциклопедии знаний – кооперативной энциклопедии "всех знаний и верований, всех жизненных стремлений и влечений, всех хозяйственных разумных трудов и всех благородных неосуществленных мечтаний", систематизированных так, что "каждая отрасль ее имеет свой центр, свою сферу и рассматривается как целое, занимающее определенное место в общей системе, соответствующей человеческим влечениям, обуславливающей его сущность, его влечения и его работу, а следовательно и все его знания". Баллин готовит проспект, собирает мнения представителей харьковской общественности, разрабатывает программу, подбирает материалы [245, 526–527, 731, 825–829].

Неоднократно Баллин пытался создать независимые литературно-издательские общества и товарищества, которые занялись бы пропагандой "общественной литературы". Он разрабатывал проект организации в Харькове Издательской конторы сотрудников, Издатель-

ского товарищества сотрудников, Харьковского товарищества для издания книг, литературного общества энциклопедистов, Ассоциации лиги социализации идей (компании харьковских “бобров”) [89–90, 467]. В “Катехизисе Бобров”, подчеркивая “космическое назначение человечества”, заключающееся в развитии литературы (как выражения всего), собственности, ассоциаций (кооперации и свободы), Баллин указывал на определяющую роль литературы и интеллигенции, и прежде всего провинциальной, как пропагандиста народной литературы в деле рационализации жизни, развития собственности через ассоциации [89].

Издательская деятельность Н.П. Баллина не встречала поддержки, в первую очередь, со стороны лиц, владевших правом запретов. Цензура 80–90-х годов не могла допустить открытую пропаганду социалистических взглядов даже в утопической кооперативной оболочке. “Я ужасно несчастлив в своих попытках познакомить русскую публику с кооперацией, – писал Н.П. Баллин издателю Н.А. Рубакину в 1894 г., – несмотря на то, что я занимаюсь только извлечением из сочинений незапрещенных писателей. Все мои переводы (беловики – С.К.) до сих пор пропадали благодаря цензуре, и все самые невинные” [1889].

Практической реализацией идейных позиций Н.П. Баллина была также и его активная деятельность на ниве народного просвещения, в развитии просвещения он видел средство повышения уровня народного труда, приближения его к ассоциации и кооперации. Имеющиеся в архиве документы отображают деятельность Баллина как одного из организаторов в г. Харькове воскресных и профессиональных школ, организации работы основанного при непосредственном участии Баллина в 1868 г. Харьковского общества распространения в народе грамотности: Баллин длительное время являлся членом правления и секретарем общества. Рукописные материалы выступлений в правлении, публичных лекций, черновики докладных записок и статей свидетельствуют о том, с какой энергией и неудовлетворенностью достигнутым работал Баллин в обществе: он настойчиво пропагандировал необходимость соединения частной инициативы, благотворительности в деле народного просвещения с активной помощью местных государственных и земских органов, отстаивал идею бесплатного образования, стремился к постоянному совершенствованию организаторской деятельности Общества грамотности, связывая ее с активизацией библиотечной и книгоиздательской работы, открытием профессиональных ремесленных и, прежде всего, женских мастерских школ (шитья и вязания), распространением технических знаний, устройством “Народного дома” в Харькове, расширением деятельности по распростране-

нию грамотности среди крестьян окрестных сел [79–80, 142, 244, 307, 319, 330, 350, 383–397, 462, 582–583, 923–956, 970, 1030, 1038, 1278, 1747]. По мнению Баллина, необходимо ввести в школах малорусских сел преподавание на украинском языке. Готовя проект издания “Библиотеки библиотек”, он планировал издание “Ветхого завета” на украинском языке [820]. Баллин уделял много внимания пропаганде значения мастерских школ для профессионального обучения и воспитания населения [319, 557, 763, 786], организации всесторонней помощи учащимся [363, 504, 571, 1548]. Отстаивая свободу воспитания и обучения и в то же время осознавая, что одной лишь благотворительностью невозможно решить вопроса о просвещении народа, Баллин подчеркивал, что “воспитание на государственный счет всего народа может быть защищено потому, что это есть самый верный кредит, который правительство может оказать управляемому им народу... образование народа на государственный счет есть производство (производительное производство)”.

Большинство предложений Баллина не находило активной поддержки правления Харьковского общества грамотности, а зачастую встречало неприкрытое сопротивление со стороны губернских властей, как в деле с открытием ремесленной школы шитья и вязания [1020].

Идеи кооперативного просветительства Баллина определяли важное место библиотечному делу, организации публичных библиотек и читален. Страстный поборник общественных библиотек, Баллин на протяжении всей жизни стремился к учреждению библиотеки, не зависимой духовно от правительственной организации, пытался организовать библиотеки “подписчиков”, т. е. библиотеки кооперативного типа, мечтал о создании международных кооперативных библиотек. Материалы архива Н.П. Баллина представляют ценный источник по истории библиотечного дела в России и на Украине во второй половине XIX ст. Многочисленные черновые рукописи периода практической деятельности Баллина в должности помощника библиотекаря в Харьковском университете как члена правления и сотрудника Харьковской общественной библиотеки свидетельствуют о серьезном теоретическом подходе автора к специальным вопросам библиотечного дела. Будучи неудовлетворенным состоянием учета книг, системой описания и состоянием каталогов университетской библиотеки, Баллин настойчиво отстаивал необходимость новаций, улучшения положения, предлагал свои методики работы [37–57, 158].

Библиотека для Баллина – это “умственный центр города”, поэтому он стремился к постоянному совершенствованию деятельности Харь-

ковской общественной библиотеки, несмотря на непонимание, разочарования и неудачи. Тезисы выступлений, проекты докладных в правление, наброски статей в прессу 80–90-х годов раскрывают огромный круг вопросов, затрагиваемых Баллиным: это и финансирование деятельности библиотеки, и совершенствование платного абонементного обслуживания, о необходимости специального построенного помещения для библиотеки, об издательской и библиографической деятельности, расширении форм культурно-просветительской работы в библиотеке.

Идеи Н.П. Баллина как теоретика библиотечного дела проявились и в период его активной деятельности по организации публичной библиотеки в Екатеринославе в 1887 г. В этот период Баллин регулярно публиковал на страницах "Екатеринославского юбилейного листка" (издания, посвященные 100-летию со дня основания города) материалы с изложением собственных взглядов на роль и задачи библиотек. В них сформулированы требования к библиотеке как пропагандисту знаний, прогрессивных идей, необходимости широкого доступа к книгам, необходимости и возможности универсализации городской библиотеки, создания филиалов и отделений. Отмечая необходимость иметь при городской библиотеке отделения для других библиотек, архивов и учреждений, которые по взаимному соглашению используют фонды друг друга, Баллин обосновал принцип межбиблиотечного абонементного обмена, широко практикуемый сегодня. Особую роль Баллин отводил библиотечным каталогам. Так, различая общие и годовые каталоги, он сформулировал принцип куммуляции, используемый в современной библиографической практике, подробно осветил принцип устройства алфавитного каталога, стремясь к его утилизации в интересах читателя, на примере университетской библиотеки говорил о необходимости составления систематического, предметного и отраслевых каталогов по "факультетам", обосновывал необходимость их публикации [39, 58–59, 62, 387].

Важнейшими источниками изучения жизни и деятельности "пионера потребительской кооперации", истории общественно-политической мысли и социально-политического развития Украины и России в середине XIX ст., развития и распространения кооперативных идей, истории зарождения кооперативного движения являются автобиографические и мемуарные сочинения Н.П. Баллина, сохранившиеся в черновых рукописях. При жизни Баллину удалось опубликовать лишь в середине 1880-х годов в журналах "Степь" и "Екатеринославский юбилейный листок" сокращенный вариант воспоминаний о екатеринославских пиквиках [черновые варианты – 5–6, 103, 163, 282]¹¹, а также

написанные в те же годы "Воспоминания правоведа Х. выпуска 1842–1849 гг." в газете "Южный край".

Наиболее полные мемуары "50 лет моей жизни", написанные автором в 1890–1900 гг. [1–2, 4], остались неопубликованными, хотя в 1927–1929 гг. готовились к изданию сотрудниками Всеукраинского центрального кооперативного музея; именно тогда с рукописей были подготовлены машинописные копии, хранящиеся сейчас в архиве Н.П. Баллина [1, 3], а также в ЦГАЛИ России [ф. 1337, оп. 2, д. 3]¹². Мемуары в беллетризованной форме раскрывают, хотя и недостаточно ясно, историю развития социалистических устремлений представителей демократической интеллигенции России и Украины в широком русле общественно-политического движения 2-й половины XIX ст., характеризуют различные направления развития социалистической теории и общественной, социальной практики ее реализации. В мемуарах представлены политические взгляды и социальные стремления широких слоев демократической и либеральной интеллигенции Харькова, Екатеринослава, столиц и других городов страны. Мемуары писались в два приема в течение десятилетнего периода, поэтому, вероятно, Баллину не удалось выдержать в них четкого плана повествования. Хотя для всех воспоминаний характерно отсутствие четкой хронологии, первая их часть стилистически сюжетно более последовательна, вторая часть воспоминаний менее систематизирована, и, как отмечал автор, изложение в ней "составит материал для будущего моего труда – 30-летие харьковской социальной жизни... я буду иметь в виду напечатать только то, что в нее должно войти, или по крайней мере часть того, что в нее войдет... пропущенные эпизоды составят дополнение по мере того, как я буду излагать события". Баллин видит также и недостаток слишком субъективного собственного восприятия пережитых событий. Третью тетрадь мемуаров "50 лет моей жизни. Развитие моих социальных стремлений" составляет эпилог, в котором Баллин пытался объективно оценить результаты своей социальной кооперативной деятельности, предложить людям развивать правду, человечность, доброжелательность, сознание солидарности, поскольку в этом, по мнению автора, заключается прогресс.

Ценными для исследователей социальной и культурной жизни Харькова, историков-краеведов являются "Воспоминания о Харькове за последние 30 лет" [7, машинописная копия – 8] и "Воспоминания о Харьковском обществе грамотности" [123].

Важные сведения биографического характера, а также дополнительную информацию о кооперативной, издательской общественной

работе включает обширная эпистолярная часть архива Баллина, представленная преимущественно недатированными черновиками и черновыми копиями писем.

Среди корреспондентов Н.П. Баллина в разное время были редакторы столичных и провинциальных изданий и журналов М.Н. Катков, М.П. Щепкин, П.И. Бирюков, А.А. Рубакин, П.А. Устимович, писатели и общественные деятели украинского просветительского демократического движения М.П. Драгоманов, А.Ф. Кистяковский, Х.Д. Алчевская, М.М. Лазаревский, кооператоры А.А. Бриллиантов и В.С. Козлов, профессора А.И. Чупров, Н.Н. Бекетов, А.А. Козлов, художник Н.Н. Ге.

Для характеристики философской концепции кооперации Баллина, его социологических взглядов важны письма Баллина к философу, представителю позитивистской школы, А.А. Козлову [1850–1857], химику Н.Н. Бекетову [1816], экономисту А.И. Чупрову [1913]. Работая над “Социологией Харькова”, Баллин стремился привлечь к исследованиям в качестве советника и критика А.А. Козлова. Отмечая недостаточность собственных философских знаний, Баллин в то же время пытается раскрыть свое естественно-научное обоснование идеи кооперации, собственное миропонимание, определение места природы, человека и бога, рассматривает определенные взаимные связи этих “элементов” в их отношении к человеческому разуму, идее. В письме к А.Ф. Кистяковскому Баллин дает достаточно подробное изложение своих социологических взглядов на историю, политическую экономию, рассматривает законы развития собственности, процессов ее обобществления как основной вопрос изучения гражданского права, рассматривает особенности развития гражданских отношений как отношений собственности¹³.

Находясь под влиянием отдельных положений Л.Н. Толстого, Н.П. Баллин написал великому писателю-гуманисту несколько писем, черновик одного из них конца 1880-х годов сохранился в архиве [1905]. В очень пространной форме, принимая многие взгляды Толстого, Баллин полемизирует с ним в понимании понятий “любовь” и “свобода”, путей достижения этих идеалов через труд, систематизацию и восприятие стремлений, через кооперацию; дает свое понимание места и роли человека искусства, науки и религии, выделяет приоритетность науки. Проблемы религии и искусства, их взаимовлияния и значения для воспитания Баллин затрагивал в письмах к Н.Н. Ге.

Содержательны суждения и оценки Баллина по вопросам развития народного образования и просвещения, литературы и интеллигенции,

их роли и значения для интегральной всеобщей кооперации, содержащиеся в письмах П.А. Устимовичу, Х.Д. Алчевской [1908]. Важные мысли о роли "людей будущего" для достижения "правды" Баллин высказывал Д.Ф. Щеглову, оценивая его "Историю социальных систем". Письма к В.С. Козлову связаны с обсуждением роли для кооперативного образования политической экономии и науки вообще, изобретенного Козловым диаграммометра (цифраря). Баллин предлагает продолжить работу по дальнейшему его усовершенствованию [1859–1871, 1874].

В переписке Баллина крупный массив черновиков писем в учреждения, общественные организации, редакции газет и журналов. Баллин серьезно относился к публицистике, активно сотрудничал во многих периодических изданиях, был постоянным корреспондентом харьковской газеты "Южный край". В архиве сохранилось большое количество писем (черновиков, копий, набросков) в редакции периодических изданий как столичных, так и провинциальных: "Русская летопись", "Русская жизнь", "Рассвет", "Мир", Неделя", "Биржевые ведомости", "Братская помощь", "Молва", "Труд", "Порядок", "Степь", "Киевский телеграф", "Харьковские ведомости", "Сибирская газета", "Донские ведомости" и др. Проблематика статей и корреспонденций Баллина разнообразна, она охватывает экономические и социальные вопросы жизни г. Харькова, проблемы внешней и внутренней политики, различные стороны человеческой жизни в свете реализации идеи кооперации, нравственного усовершенствования людей. Ряд заметок посвящены анализу состояния и задач провинциальной прессы [174–175, 217, 223–224, 351, 371, 823, 831], жизни высшей школы [I, 20508], распространения народного образования и народной литературы [171, 244, 307, 383–397, 400, 467, 582–583, 957, 969, 1038], деятельности органов местного самоуправления [304–306].

Н.П. Баллин, постоянно интересовавшийся развитием кооперации на Западе, находился в переписке с деятелями кооперации Англии, Франции, Германии, являлся неофициальным корреспондентом ряда английских кооперативных изданий. Представляют интерес сохранившиеся в архиве копии писем Баллина Ш. Жиду, В. Нилю, Г. Зисли, Р. Шарлю, Ж.Б.А. Годену, Гринингу, Г. Шульце, де Буаве, издателям английской и французской кооперативной прессы [1601–1603, 1839, 1614–1616, 1544, 1550, 1554, 1895, 1897, 1824], а также отдельные письма иностранных корреспондентов к нему.

Среди материалов рукописного архива Н.П. Баллина сохранились авторские выписки из произведений Л.Н. Толстого, сокращенные пере-

воды отдельных глав произведений П. Алексиса, Уайда, Мопассана, выписки из статистических источников, иностранных изданий, наброски рецензий на брошюры и книги, ряд документов хозяйственного и имущественно-правового содержания.

Определенную, довольно многочисленную группу материалов, описанных в составе архива Н.П. Баллина составляют документы его жены Л.П. Позен-Баллиной [2186, 2192–96, 2201–2205], письма, адресованные ей [2065–2099, 2128–2129, 2137, 2139, 2141, 2143–2144, 2147–214, 2151–2154, 2157–2158, 2167], письма к ней сына [2110–2112], брата, и написанные разными лицами по поручению отбывающего приговор на каторге и лишенного права переписки брата [2054, 2102–2109, 2113–2124, 2133], письма брата, адресованные третьим лицам [2160, 2163–2164, 2175], письма других лиц [2081–2082, 2084, 2100–2101, 2125–2127, 2129, 2140, 2158, 2161, 2166–2168, 2174, 2178–2179].

Личность Н.П. Баллина полна противоречий и компромиссов, идеализма и наивности политических и общественных стремлений, и в то же время представляет интерес в изучении различных сторон общественно-политической жизни провинциальной демократической интеллигенции пореформенного периода. Комплексное изучение рассмотренных в обзоре материалов позволяет более определенно проанализировать мировоззрение и идеологию кооператора-социалиста, исследовать практику влияния идей Баллина на развитие кооперативного движения на Украине и в России.

¹ См.: Меркулов А.В. Исторический очерк потребительской кооперации в России.— М., 1915; Тотомианц В. Н.П.Баллин — первый апостол русской кооперации // Объединение.— 1912.— № 15; Марков В.И. Пионеры южно-русской кооперации. Н.П.Баллин и его сотрудники.— Харьков, 1919; Пожарский П. Нарис з історії української кооперації.— К., 1919; Мохор П. Од Балліна до Леніна.— К., 1924; Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації (дорадянська доба).— К., 1925.— Ч. 1.

² Подробные биографические сведения, анализ мировоззрения Н.П.Баллина см.: Баренбаум И.Е. Штурманы грядущей бури.— М., 1987; Марков В.И. Указ. соч.; Височанський П. Зазнач. пр.

³ ЦНБ НАН Украины. Ин-т рукописей, ф. 290, ед. хр. 139.

⁴ ЦГАОР России; III отд., 1 экспедиция д. 230, ч. 24. 1862; ф. 112. оп. I. д. ОППС № 54. 1862; ЦГИА России, ф. 1282, оп. I д. 74. 88; ф. 1405, оп. 534, д. 612.

⁵ Хейсин М.Л. История кооперации в России.— М., 1926. — с. 46.

⁶ Тотомианц В. Н.П.Баллин о кооперативном движении 70-х — 80-х годов // Вестн. кооперации.— 1910.— Кн. 2.— С. 27.

⁷ Марков В.И. Указ. соч.– С. 61.

⁸ Подробнее о книгоиздательской и книготорговой деятельности Н.П. Баллина – в кн.: *Баренбаум И.Е. Штурманы грядущей бури.* – М., 1987.

⁹ Українські пісні / Вид. коштом О.С.Баліної. – Спб., 1863.

¹⁰ В 1865 г. было запрещено издавать сборник библиографических статей о русском и малороссийском книжном деле, затем последовала конфискация книги: *Пеллетан Е. Семейство. Мать / Пер. под ред. Н.Баллина.* – Спб., 1866.

¹¹ Об екатеринославских пиквиках см. : *Швидько Г.К. З історії соціального руху на Катеринославщині в середині ХІХ ст. // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка : Зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 32–35; а также публикацию воспоминаний – Баллин Н.П. Екатеринославские воспоминания // Там же. – С. 35–41.*

¹² Частично опубликованы: *Баренбаум И.Е. Мемуары Н.П.Баллина и общественное движение в конце 50-х – начале 60-х гг. ХІХ ст. // Революционная ситуация в России, 1859–1861.* – М., 1970. – С. 322–341.

¹³ ЦНБ НАН Украины. Ин-т рукописей, ф. 61, ед. хр. 645.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ КІНОРЕЖИСЕРА ТА ТЕАТРАЛЬНОГО ДІЯЧА П.Т. ДОЛИНИ

У 1988 р. виповнилося 100 років від дня народження відомого радянського кінорежисера та театрального діяча Павла Трохимовича Долини.

Народився П.Т. Долина 18 листопада 1888 р. у селі Мишоловка поблизу Києва. У 1915 р. закінчив театральне училище Київського товариства мистецтва та літератури.

Був актором Саратовського міського театру, актором та режисером у Київському драматичному театрі, у пересувному театрі ім. Т.Г. Шевченка. У 1921 р. Павло Трохимович організував пересувний театр “Каменярі”, де працював режисером і художнім керівником, а з 1922 по 1925 р. – режисером київського театру “Березіль”, одночасно перебуваючи на посаді декана факультету української драми Інституту ім. М.В. Лисенка.

З 1925 р. П.Т. Долина – режисер Одеської кінофабрики, а з 1929 до 1940 р. – Київської кіностудії художніх фільмів.

Згодом він працював на студії Техфільм у Києві і Ташкенті.

Архів П.Т. Долини, очевидно, потрапив до відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (нині – Інститут рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України) у роки Великої Вітчизняної війни, коли архіви письменників, що мешкали на вул. Леніна, 68 у Києві, були збережені співробітниками відділу, які залишилися в окупованому місті, і після війни не був затребуваний.

Архів П.Т. Долини [ф. 69] нараховує 98 одиниць зберігання, охоплює період з 1902 по 1941 рік і складається з трьох розділів.

Перший розділ [од. зб. 1–30] відтворює факти біографії юнацького періоду життя П.Т. Долини та початок його театральної діяльності як актора, драматурга, перекладача. Хронологічно розділ охоплює період до початку 1920-х років. За цей час Павло Трохимович створив на сцені образи Гордія Творцова у виставі “Бедность не порок”, батька у “Невольниках”, Осипа у “Ревізори”, жерця у спектаклі “Цар Едіп”, короля у “Макбеті” та багато інших.

Як режисер П.Т. Долина здійснив постановку понад 35 п'єс. Архів зберігає режисерські розробки до оперети за п'єсами М.Л. Кропивницького "Перехетрили" або "Пошились у дурні" [од. зб. 22], сатиричної комедії "Бісовське дійство" за мотивами п'єси Л.М. Ремізова [од. зб. 24], інсценізацію повісті М.В. Гоголя "Вій" [од. зб. 25] та деяких інших.

Окрім того, Павло Трохимович переклав українською мовою п'єси: "Старые боги" Манта [од. зб. 19], "Містерія-буф" В.В. Маяковського [од. зб. 20], "Виленская биржа" Л.В. Нікуліна [од. зб. 21] тощо.

Другий розділ фонду [од. зб. 31–66] присвячений творчості П.Т. Долини як режисера та сценариста художніх фільмів. Це період з 1925 до 1940 р. Варто відзначити, що ще під час роботи у театрі Павло Трохимович пробував свої сили у кіно, знімаючись в "Арсенальцях" та "Макдональдї", а вже з 1925 р. постійно працює режисером спершу Одеської, а згодом Київської кіностудії.

В архіві є режисерські розробки та робочі матеріали, пов'язані з постановкою фільму "Буря" за сценарієм Н. Біязі (1927–1928 рр.) [од. зб. 36–38].

Крім того, архів зберігає режисерські плани та документи до зйомки фільмів "Новыми путями" – сценарій Рутера та Дашевського [од. зб. 39–41], "В сугробах" – сценарій Ляшенка [од. зб. 42–46], "Секрет Рапида" – сценарій Майського [од. зб. 47–50], "Чатуй" – сценарій С. Скляренка [од. зб. 51–54], а також режисерський сценарій фільму "Черные дни", написаний спільно з О. Корнійчуком [од. зб. 55–57].

Окрім вищезгаданих, Павло Трохимович створив ще дві художні стрічки: "Чертополох" та "Праздник Униры". Архів містить постанову художнього тресту "Українфільм" та комісії творчої секції Київської кіностудії про фільм "Праздник Униры", довідку про гонорар [од. зб. 65], ескізи декорацій П. Обознянського до кінофільмів [од. зб. 66].

Останній, третій, розділ фонду [од. зб. 67–98] знайомить нас з роботою П.Т. Долини у Техфільмі. Архів зберігає режисерські розробки, документи, робочі матеріали, пов'язані з постановкою науково-популярних та технічних фільмів на студіях Києва і Ташкента.

Знайомство з фондом досить повно розкриває життя П.Т. Долини, 30 років якого він віддав мистецтву театру і кіно, створивши близько 40 п'єс у театрах України та 8 науково-популярних і технічних фільмів.

У 40-і роки Павло Трохимович залишив кіно. Починаючи з 1943 р., він очолював відділ театрів Комітету у справах мистецтва, а згодом П.Т. Долина – директор Музею театрального мистецтва України.

Матеріалів про цей період життя митця в архіві немає. Але з особливої справи, що збереглася в музеї, можна зробити висновок, що Павло

Трохимович чудово зарекомендував себе як керівник. Йому вдалося організувати колектив для науково-дослідної роботи з театрознавчої тематики, під його керівництвом були організовані великі виставки "Радянський театр на Україні" та "Театральное искусство Советской Украины 1945–1950 гг." до декади українського мистецтва та літератури у Москві у 1951 р., ряд тематичних виставок як у своєму театрі, так і у сільських будинках культури та клубах.

Павло Трохимович Долина займався і самостійною науковою роботою. Ним були написані такі доповіді на театрознавчі теми, як: "Щепкін і Україна", "Образ вождів Леніна і Сталіна в літературі, театрі та кіно"; для видавництва "Мистецтво" підготовлено збірку "Вінок спогадів про Заньковецьку".

У 1953 р. П.Т. Долина завершив роботу над збіркою "М.Л. Кропивницький", а також приймав участь у роботах "Листування корифеїв українського театру" та "Українські дореволюційні трупі".

За свою плідну роботу Павло Трохимович Долина був нагороджений орденом "Знак Пошани".

ФОНД ОЛЕКСІЯ ПЕТРОВИЧА НОВИЦЬКОГО

Постать мистецтвознавця, академіка АН України Олексія Петровича Новицького (20.04.1862–24.09.1934) вже добре відома дослідникам, але ми ще раз повернемося до багатогранного таланту цієї людини, щоб розкрити фактичний матеріал, зібраний ним, який зберігається у фондах Інституту рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України.

Народився О.П. Новицький у Симбірську, де служив його батько. Через рік сім'я переїхала до Самари. З 6 років зостався без матері, і це горе залишилося незабутнім на все життя, не зважаючи на ніжну турботу про хлопчика тітки та старшої сестри. Його дуже рано почали вчити грі на фортепіано, і вже в 6 років Олексій виступав як талановитий піаніст. Від вступу до консерваторії він відмовився, відчуваючи себе недостатньо віртуозним. Під старість О.П. Новицький дивувався і навіть вважав помилкою свого життя, що захопився і став працювати з історії образотворчого мистецтва, а не історії музики, яку так любив, розумів і вмів цінувати.

Вищу освіту О.П. Новицький одержав у Московському університеті, на фізико-математичному факультеті. Вже на першому курсі у хлопця закінчується “гімназична закоханість” у фізику, він розуміє, що його покликанням є гуманітарні науки, зокрема, мистецтвознавство, і, практично, весь студентський час проводив, слухаючи лекції таких видатних вчених, як літературознавець О.М. Веселовський, історики М.М. Ковалевський, В.Й. Ключевський, М.І. Стороженко, М.С. Тихонравов. Не покидаючи навчання на факультеті, О.П. Новицький почав ґрунтовно вивчати історію мистецтва і навіть писати статті з цієї тематики до газети “Современные известия”.

По закінченні університету О.П. Новицький працює над каталогом картинної галереї Румянцевського музею, який був виданий у 1889 р. Того ж року він отримав посаду помічника бібліотекаря Історичного музею. У 1892–1894 рр. під його редакцією виходить журнал “Русский художественный архив”. У 1903 р. побачила світ двотомна монографія О. Новицького “История русского искусства”, після чого його запро-

сили читати лекції з історії російського мистецтва на Курсах з історії мистецтв та літератури, організованих з ініціативи академіка Веселовського. Окремі лекції Новицький читав також у Народному університеті та на курсах, влаштованих у 1917-1918 рр. українським шкільним союзом у Москві. Найактивнішу участь брав Новицький в організації української секції Товариства слов'янської культури. Слід сказати, що все життя О. Новицький, що народився у самому серці Росії, на Волзі, і більшу частину життя прожив у Москві, з великою шанобливістю ставився до свого українського походження і рідною мовою вважав українську. На превеликий для нього жаль, дома, у сім'ї, він не міг розмовляти українською мовою, проте на втрачав жодної нагоди поспілкуватися рідною для нього мовою з кожним, хто нею володів. Для нього на Полтавщині навіть було замовлено український одяг, який він залюбки носив.

Діяльність української секції стала особливо активною у 1911 р., коли святкувався ювілей Т.Г. Шевченка. Старанням О. Новицького було влаштовано дві виставки: одна – від Виставочного комітету, інша – за дорученням Історичного музею. З нагоди ювілею до Москви були запрошені провідні українські актори Заньковецька, Садовський, Саксаганський, спектаклі з участю яких проходили з незмінним аншлагом. О. Новицький брав найактивнішу участь у читанні публічних лекцій, розповідаючи російським слухачам про мистецький таланти українського генія. Тоді ж було засновано наукову підсекцію українського гуртка під головуванням О.П. Новицького, організовано співочий гурток “Кобзар”, почав виходити журнал “Украинская жизнь”.

У 1910 р. Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові доручило О.П. Новицькому написати студії про рукописний український орнамент, а з приводу шевченківського ювілею у 1914 р. видало його працю “Шевченко як маляр” і обрало своїм дійсним членом.

У буремні роки громадянської війни доля закинула сім'ю О. Новицького до Криму, де з травня 1919 р. він був призначений керуючим Фундаментальною бібліотекою в Феодосії. Там його і застала радісна звістка про обрання дійсним членом Української Академії наук, академіком кафедри українського мистецтва (червень 1922 р.). У жовтні того ж року О. Новицького затверджено було також завідуючим Українською секцією науково-дослідної кафедри мистецтвознавства (з 1924 р. – керівник цієї кафедри). Посадовий список О. Новицького буде неповним, якщо не згадати, що, крім кафедри мистецтвознавства, він очолював Археологічний комітет УАН та Театральний музей.

Архів О.П. Новицького надійшов до відділу рукописів ЦНБ АН

УРСР у 1979 р. через букіністичний магазин. Опрацьований у 1980, 1983–1986 рр. старшим науковим співробітником відділу рукописів, кандидатом історичних наук О.М. Апанович. Опис архіву нараховує 2819 одиниць зберігання, охоплює період з 1890 по 1965 р. та має № 279.

Архів О.П. Новицького складається з біографічних та творчих матеріалів, документів з службової та громадської діяльності, листування, великого ілюстративного масиву.

Найзмістовніша частина фонду – це творчі матеріали О.П. Новицького, які складаються з рукописних та машинописних текстів його праць з історії та теорії російського й українського мистецтва, архітектури, підготовчі документи (начерки, плани, списки пам'ятників культури, архівні виписки та виписки з літератури, вирізки з газет тощо). Археологічні студії О. Новицького репрезентовані науковими працями про Спасо-Преображенський собор та Острозький замок, реконструкцію Києва XVII ст. і Софійського собору XI–XVIII ст.

Розділ “Шевченкіана” архіву включає підготовлений до друку VIII том академічного десяти томного видання творів талановитого українського художника “Малярські твори Т.Г. Шевченка” [1930] (чернетки тексту, альбом репродукцій, коментарі до малюнків, зауваження на рукопис Д.І. Багалія і рецензія на коментарі до малюнків Т.Г. Шевченка, бібліографічний покажчик до академічного видання “Малярські твори Т.Г. Шевченка”) [29/1–29/6, 30–34] (тут і далі у дужках вказана одиниця зберігання даного фонду), рукописні тексти і книги – “Тарас Шевченко як маляр”, “Шевченко як художник”, “Шевченко як офортист”; матеріали до виставки та урочистого засідання у Москві 1911 р. на пошану пам'яті Т.Г. Шевченка, інші матеріали громадської та наукової діяльності О.П. Новицького, пов'язані з іменем Кобзаря: картотеки, покажчики, бібліографічні записи, фотокопії і малюнки живописних та графічних робіт Т.Г. Шевченка, збірники фото, літографій, вирізки з книжок.

У своїй праці “Шевченко як маляр” [28] О.П. Новицький досліджує художню творчість Т.Г. Шевченка, порівнюючи її з творчістю К. Брюллова та Рембранта, відшукує їх спільні сторони та відмінності.

Техніка гравірування у Т.Г. Шевченка детально досліджується О.П. Новицьким у роботі “Шевченко як офортист” [35]. Офорт, пише автор, був справжнім покликанням Т.Г. Шевченка, адже ніщо так не відповідало вирішенню основної проблеми його творчості – світлотіні. Рукопис доповнюється значним за обсягом ілюстративним матеріалом: фотографіями, репродукціями з книг та журналів.

Художні ідеали та уподобання Т.Г. Шевченка, його місце в укра-

їнському і світовому мистецтві О.П. Новицький досліджує у роботі "Шевченко як художник" [55], особливо наголошуючи на необхідності більш широкої популяризації його талановитих полотен.

Шевченківську тематику О.П. Новицького доповнюють у архіві і виписки із статей інших авторів про Т.Г. Шевченка та його учителів, і хронологічний реєстр праць Кобзаря, що не збереглися до нашого часу, і реєстр експонатів музею його імені [78, 81], і картотеки літописання життя, місць та осіб, так чи інакше пов'язаних з іменем Шевченка [79, 89/4, 89/5], і бібліографічний покажчик рукописних та друківаних праць тощо [89/1, 89/2, 89/6]. Цікавими для дослідників-мистецтвознавців є звіт про Шевченківську виставку 1911 р. у Москві, програми засідань секцій, списки запрошених на вернісаж, фото, каталоги виставок творів Т.Г. Шевченка у Москві та Києві 1911 р., портрети майстра, репродукції прижиттєвих видань "Живописної України" [91–99, 104], а також наукові праці невідомих авторів, що розкривають різнобічний талант Т.Г. Шевченка, показують спільність мотивів в його поезії та малярстві [105–115, 201–270].

Значна частина наукових праць О.П. Новицького присвячена вивченню історії російського, українського та світового мистецтва, архітектури, археології, фольклору, народних традицій. Це, зокрема, такі праці, як "Історія українського мистецтва" (в ній автор повертається до проблеми відродження українського стилю в мистецтві, підкреслюючи значення національно-психологічного моменту в процесі відродження) [273], "Символічні образи на ритинах Київських стародруків" (тут О.П. Новицький, порівнюючи українські образи з західноєвропейськими, доводить, що в мистецтві України превалюють прості, ясні теми, виконані без надуманих, іноді навмисне утруднюючих деталей) [272], "Обзор художественной жизни в России за 1894 г." (дослідник аналізує період особливого підйому російського мистецтва) [451]. Цікавими для фахівців та просто широкого загалу є статті та монографії "Старина в русских праздничных обычаях" [457], "Фортеці і замки України як пам'ятники мистецтва" [304], "История русского искусства" [420–428]. Духовним пастирем Запорозької Січі присвячена рецензія на роботу Д. Яворницького "Церковное устройство у запорожских казаков", в якій докладно вивчено історію всіх січових церков та монастирів.

Проблемам архітектури та археології присвячені статті "Реконструкція м. Києва кінця XVII ст.", "Старокостянтинівський замок" та "Спасо-Преображенський собор у Чернігові". Зберігається у фонді і значний ілюстративний матеріал з цієї тематики: фотографії, плани,

обміри, креслення, репродукції будівель, опис археологічних розкопок Спасо-Преображенського собору в Чернігові [296 а, б, 346–418], матеріали по реконструкції Софійського собору в Києві, Києво-Печерської лаври та її церков, печер, фортець [472–525].

Зберігаються у фонді також репродукції та фотографії інтер'єрів й архітектурних деталей українських хат та церков, надгробних пам'ятників та плит, зразків української писемності XV–XVIII ст., картин українських художників XVIII–XX ст., скульптурних робіт, книжних мініатюр українських, білоруських та російських граверів XVII–XVIII ст. [1683–1763]. Корисними для істориків є репродукції портретів українських гетьманів, магнатів, церковних ієрархів та письменників XVII–XVIII ст., керівників народних повстань на Україні у XVI–XIX ст., галицьких князів, польських королів, представників української козацької старшини і дворянства [1810–1918], президентів, академіків ВУАН [2018]. Підбірка матеріалів з українського іконопису, різьбярства, орнаменту, картотеки художників України [278–282], ілюмінованих українських рукописів [287], опис культових пам'яток Волині, Галичини, Бойківщини, Поділля, Полтавщини, Черкащини, Чернігівщини [306–315] знадобляться фахівцям-мистецтвознавцям.

Серед численних творчих праць фондоутворювача зберігається і велика кількість робіт інших авторів: доповідь Ф.Ф. Горностаєва на XIV Археологічному з'їзді у Чернігові “Об архитектуре древних храмов Чернигова домонгольского периода” [324], стаття О. Лазаревського “Гетманские дома в Глухове” [325], книги В. Нарбекова “Южнорусское религиозное искусство XVII–XVIII вв.” [326], В. Січинського “Архитектура в стародруках” [327], К. Чичиганова “История искусства средних веков” [449], Н. Врангеля “Каталог старинных произведений искусства” [633], робота М. Шчакаціхіна “Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва” [329], статті Ф.Л. Ернста для енциклопедії російських художників [1256], монографія К.В. Квітки “Вступні уваги до музично-етнографічних студій” [1257], курс лекцій Н. Павліщева “Искусство в пределах России” [1260], стаття Н. Мішківської “Характерні риси українського будівництва” [1261], багато рукописних матеріалів з історії українського та російського мистецтва невідомих авторів [1265–1275].

О.П. Новицький-колекціонер залишив для нащадків підбірку автографів визначних людей [1276–1337], карт [1338–1350], репродукцій старовинних українських ювелірних виробів [1351] та ікон [1669–1682].

Деякі матеріали, а саме реєстр праць О.П. Новицького, його спогади про редакторську діяльність та про роботу на курсах з історії

мистецтва і літератури, звіти про роботу історично-філологічного відділу ВУАН, про діяльність мистецького Відділу Археологічного комітету ВУАК [2802–2807] надійшли з фонду П.М. Попова.

Документи службової та громадської діяльності відображають московський період біографії О.П. Новицького та його роботу в Криму.

З 1922 р., після обрання О.П. Новицького академіком Української Академії наук, він бере активну участь у діяльності товариства по охороні пам'ятників культури, працює в комісії по охороні старовинної Софіївської церкви. У 1928 р. О.П. Новицький порушує перед Київською міською радою питання про заснування муніципального музею у Києві, де було б зібрано все про м. Київ та його органи керівництва [772–798, 808–813, 856–894, 939–947].

Значну частину архіву О.П. Новицького складає службове листування. Насамперед, це його листування за часів роботи редактором журналів "Русский художественный архив", "Вестник русского искусства", "Свободное искусство" і торкається, в основному, питань видавництва. Серед адресантів О.П. Новицького А.І. Соболевський, В.В. Стасов, М.Г. Левитський, І.Я. Айзеншток, Д.І. Багалій, М.С. Грушевський, Ф.Л. Ернст, К.В. Квітка, Ф.М. Колесса, А.Ю. Кримський, В.М. Перетц, С.А. Таранушенко [930–1222] та ін. Безумовно, зацікавить дослідників листування О.П. Новицького з І.Л. Воскобойниковим, В.Г. Дроздовим, Миколою Сергійовичем – Великим князем, С.А. Таранушенком з приводу видання творів Т.Г. Шевченка, організації виставки його творів, відкриття пам'ятників тощо.

Зберігається у фонді і лист дочки академіка М.О. Новицької про безпідставне звинувачення її батька [117–135].

Біографічні матеріали представлені особистими документами О.П. Новицького, серед яких: автобіографія, посвідчення, довідки, мандати, охоронні грамоти, свідоцтво про шлюб, пенсійна книжка, свідоцтво про смерть [1–4, 26, 279, 2802–2803].

Закінчуючи огляд фонду О.П. Новицького, можна сказати, що зібраний в його працях матеріал сприяє збереженню і примноженню національної культурної спадщини України, збереженню її пам'яток.

ОЛЕКСАНДР ТИХОНОВИЧ ДЗБАНОВСЬКИЙ **(1870–1938)**

Український композитор, педагог, засновник музичного відділу ЦНБ АН України Олександр Тихонович Дзбановський народився у 1870 р. у містечку Маньківці на Уманщині (нині Черкаська область) у сім'ї священника. В 1885 р. після закінчення Уманського духовного училища вступив до Київської духовної семінарії, де поряд із загально-освітніми та спеціальними дисциплінами прослухав курс музики. З 1896 р. заняття з музики в семінарії проводив відомий композитор і педагог Л.Д. Малашкін. “Уроки были исключительно интересными, – пише в автобіографії О. Дзбановський. – Малашкин наряду с игрою на фисгармонии знакомил нас с гармонией. Правда, и в семинарии проходила теория и гармония музыки, но не настолько содержательно и интересно, как у Малашкина” [од. зб. 541, арк. 4]. У семінарії Олександр Тихонович одержав фундаментальну музично-теоретичну підготовку.

Після закінчення семінарії О.Т. Дзбановський працював учителем співів у київських школах і продовжував свою освіту як вільнослухач в Університеті св. Володимира. Одночасно він удосконалював свою вокальну майстерність у видатного співака К. Еверарді [од. зб. 541, арк. 5].

Через два роки заняття були перервані у зв'язку з тим, що “пришла телеграмма, – пише він у своїй біографії, – что мать при смерти, и я поехал к родителям, где застал тяжелую нужду и горе (у родителей было 16 душ детей). Необходима была срочная помощь. Пришлось идти в учителя двухклассной школы, где пробыл около двух лет” [од. зб. 541, арк. 6].

У 1895 р. Дзбановський “поехал в Москву искать счастье. Бросился в Большой театр, чтобы поступить в хор, но в хор не принимают барионов (да еще и лирических), а только басы. Удалось как-то поступить в хор Васильева и получить там пристанище” [од. зб. 541, арк. 6]. У цьому ж році він вступив до Музично-драматичного училища Москов-

ського філармонічного товариства в клас професора С.М. Кругликова, якого незабаром замінить відомий композитор, професор О.О. Ільїнський.

Після закінчення училища у 1898 р. Дзбановський повертається на Україну і працює вчителем співів та історії в гімназіях м. Житомира, викладає історію музики в музичній школі при Артистичному товаристві. Як член Волинського товариства сприяння вихованню дітей та директор-розпорядник Артистичного товариства він проводить значну громадську роботу з музичної освіти та виховання дітей: організовує близько 150 концертів, дитячі літні садки, притулки, майстерні, недільні та вечірні школи, народні читання, ялинки та ін. [од. зб. 541, 543].

У цей час Дзбановський підготував до друку декілька збірників пісень, що були видані, починаючи з 1900 р., видавничими фірмами Юргенсона та Гутхейля: "Школьное пение" у 12 вип., "Хоровое пение" у 8 вип., "Сборник школьных песен" у 6 вип. Вони відіграли велику роль у підвищенні музичної культури в школах. Більшість пісень (у тому числі 40 українських) повністю були написані, аранжировані або перероблені Дзбановським на 2-3-4 голоси [од. зб. 541, арк. 5].

Активізується й музично-критична діяльність О.Т. Дзбановського. Його кореспонденції та статті друкуються не лише в місцевій пресі (журнал "Волинь"), а й на сторінках петербурзьких журналів "Русская музыкальная газета", "Жизнь и искусство" та ін.

У 1909 р. Дзбановський, одержавши запрошення з приводу співробітництва в журналі "Русская музыкальная газета" від його видавця, редактора Н.Ф. Фіндейзена, переїздить до Петербурга, де працює до 1919 р. музичним критиком в газетах "С.-Петербург", "Вечернее время", "Слово", "Новая жизнь", "Русская музыкальная газета". [од. зб. 541, арк. 6].

У 1919 р. О.Т. Дзбановський працював інструктором Одеського оперного театру, у 1921–1928 рр. – завідувачим музичним відділом Народного комісаріату освіти УРСР у Харкові, членом-секретарем Вищого музичного комітету, читав лекції у Музичному технікумі та в Музично-драматичному інституті; був музичним редактором на радіо, інспектором опери, секретарем об'єднаних українських опер та ін. [од. зб. 541, арк. 11]. У 1929–1938 рр. О.Т. Дзбановський працював у Києві у Всенародній бібліотеці України (нині ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України), де організував музичний відділ, який очолював протягом 10 років, активно займався комплектуванням його фондів, науково-дослідницькою та педагогічною діяльністю. Після смерті Дзбанов-

ського архівні матеріали зберігалися до 50-х років у музичному відділі ЦНБ АН УРСР, а потім були передані до відділу рукописів і в 1975 р. опрацьовані.

Архів Дзбановського систематизований за такою схемою:

1. Нотні рукописи композитора.
2. Наукові праці та матеріали до них.
3. Матеріали службової діяльності.
4. Біографічні матеріали.
5. Листування.

Нотні рукописи композитора О.Т. Дзбановського, що складають перший розділ фонду [од. зб. 1–75], поділені на вокальні твори та обробку народних пісень.

Початок композиторської діяльності фондоутворювача відноситься до кінця XIX ст. – часу складання збірників “Школьное пение”, “Хоровое пение”, “Сборник школьных песен”, які були опубліковані на початку XX ст., проте їх рукописні матеріали у фонді відсутні.

Група вокальних творів у фондах представлена хоровими творами, піснями, романсами, частівками та піснями для дітей, написаними в 20–30-х роках, у час революційного перетворення в країні, масових народних будов, що знайшло своє відображення в творчості композитора. Переважаючий жанр його творів – масові пісні та хори на слова молодих українських поетів: “Більше надії, брати!” – на слова В.Г. Чумака [од. зб. 1]; “Комсомолец на куркульці оженився” – на слова М.В. Ярошенка [од. зб. 9]; “Не зітхай, а працой” – на слова робочого поета Т.М. Романченка [од. зб. 13–14]; “Пісня про Ворошилова”, “Клим” – на слова ударника будівництва Дніпрогесу Герасима Мазузенка [од. зб. 17].

Класичний репертуар представлений романсами на слова Т.Г. Шевченка: “Ой стрічечку до стрічечки” [од. зб. 16], “Якби мені черевички” [од. зб. 30], ліричними піснями на слова Олеса (О.І. Кандиби) “В степу” [од. зб. 2], “Все навколо зеленіє” [од. зб. 3] та ін.

Музичні твори для дітей репрезентують три збірники: “Дитячі пісні та ігри” [од. зб. 32], “Пісні та ігри”, “Детские музыкальные игры” [од. зб. 78]. Вони розраховані для музичного та ритмічного виховання дітей дошкільного і молодшого шкільного віку. Збірники включають відомі дитячі пісеньки про козлика, жука, ведмедя, перепілку, косарів тощо; до них додаються вказівки для музичного керівника, як їх інсценувати в рухливих іграх.

У фонді зберігається близько 30 дитячих пісеньок для хору або голосу з фортепіано [од. зб. 32–61] на народні слова, як, наприклад,

“Ведмідь”, “Триб”, “Зайчик”, “Гори, гори ясно”, “Ріпка” та ін., а також на слова поетів С.Я. Маршака [од. зб. 48], Петра Голоти [од. зб. 50], О. Безим’янского [од. зб. 54], Олеся [од. зб. 60], Юрія Будяка [од. зб. 61] та ін.

Збереглися деякі обробки народних пісень [од. зб. 64–75], наприклад, “Ой хора ж бо я, хора”, записані від Мартина Манівського [од. зб. 66]; “Побратався сокіл” [од. зб. 69], “Там, за гайком”, “Ой, світи місяць” [од. зб. 70], “Цвіла, цвіла калинонька” [од. зб. 72], а також для голосу з фортепіано – “Перепілка” [од. зб. 68].

Багато з написаних у 1922 – 1934 рр. хорових творів не були надруковані і збереглися лише в автографах, проте “Аэроплан”, “Памяти Ленина”, “Не зітхай, а працюй”, “Більше надії, брати”, збірник “Пісні та ігри”, “Щеглик”, “Ялинка”, “Неряха” все ж таки були опубліковані.

Великий інтерес для музикознавців становить другий розділ особистого фонду О.Т. Дзбановського, який складається з наукових праць та матеріалів до них: навчальні музичні посібники та методичні вказівки, статті, рецензії, некрологи, спогади, лекції з музичної етнографії та методики клубної роботи в робітничих сільських клубах і гуртках та ін. [од. зб. 77–121]. Особливе значення мають музичні навчальні посібники та методичні вказівки, які лишилися тільки в чорнових варіантах: “Нотная грамота в таблицах” [од. зб. 77], “Порадник для керівників музгуртків” [од. зб. 79], “Збірка пісень різних авторів” [од. зб. 80], “Программы клубных лекций-концертов”. “Библиографический указатель музыкальных произведений” [од. зб. 108], “Бережіть музичні інструменти” [од. зб. 83], “Музыкальная энциклопедия” [од. зб. 103] та ін.

Ці посібники і вказівки були розраховані на працівників музичних організацій масового характеру – робітничих та селянських клубів, гуртків народних хорів, студій, шкіл 20-х років. Частина з них (таких, як “Нотная грамота в таблицах”) була опублікована.

Про історію створення деяких посібників говорить у звіті Вищого музичного комітету НКО УРСР за 1921–1925 рр. [од. зб. 131, арк. 1]: “24 сентября 1921 г. состоялось первое заседание комиссии по разработке учебников для внешкольного музыкального образования... которая срочно решила разработать конспекты учебников “Музыкальная грамота”, “Путеводитель по концертам и театрам”, “Инструкция для музыкальных работников в студиях и клубах”. 22 листопада була розглянута і схвалена “Музыкальная энциклопедия”. Статті Дзбановського 20–30-х років друкувалися на сторінках українських журналів “Музика”, “Червоний шлях”, “Сільський театр” та ін. Вони висвітлювали музичне життя в республіці, питання клубної роботи та діяльності театрів, історію музичної культури в Україні.

У фонді зберігаються рукописи статей, опублікованих в журналах “Музика”, “Червоний шлях”, “Сільський театр” та ін.: “Минуле музичної культури на Україні. По київських музеях та бібліотеках” [од. зб. 89]; “Музика в клубах і сільбудинках” [од. зб. 67]; “Український оркестр” [од. зб. 90]; “Шумові гумористичні оркестри” [од. зб. 102]; “Гастрольний оркестр німецького піаніста Егона Петрі” [од. зб. 83] та ін.

Статті Дзбановського “Минуле музичної культури на Україні. По київських музеях та бібліотеках”, “Житомирський музей” [од. зб. 86] написані на основі матеріалів наукових відряджень до Києва спільно з відомим музикознавцем, професором Ленінградської консерваторії А.В. Преображенським у 1927 р. Вони містять характеристики музичних сховищ Києва та Житомира, науковий опис багатьох музичних пам’яток київських сховищ (зокрема – Супрасльського Ірмологіона – першої рукописної пам’ятки нотно-лінійного письма із слов’янським текстом, датованої 1598 р.). Вперше зроблено огляд музичних фондів Житомирського музею та унікальних музичних зібрань графа Олексія Розумовського (нині колекція останнього зберігається у залі нотних видань ЦНБ ім В.І. Вернадського НАН України).

Рукописи статей-спогадів, присвячених пам’яті товаришів по спільній роботі, містять багатий біографічний матеріал про Б.К. Яновського, відомого українського композитора, автора перших українських революційних опер, музичного критика, педагога /“Пам’яті Б.К. Яновського”/ [од. зб. 94], П.Н. Толстякова, талановитого хорового діяча і композитора /“Пам’яті композитора П.Н. Толстякова”/ (1938) [од. зб. 95]; О.Г. Мосіна, відомого оперного співака, заслуженого артиста УРСР /“Пам’яті артиста О.Г. Мосіна”/, “Наші зустрічі” (1929) [од. зб. 93].

У фонді знаходяться матеріали для музичної енциклопедії: автобіографії Й.В. Прибика [од. зб. 104], Н.І. Привалова [од. зб. 106], статті про Н.Ф. Фіндейзена (1928) [од. зб. 106], П.Н. Толстякова (1930) [од. зб. 107], нотатки про співаків (1925–1927) – Агроновського, Павловську, піаніста Дроздова, композитора Яновського та ін. [од. зб. 91]. Лекції з музичної етнографії [од. зб. 111], що відтворюють харківський період життя Дзбановського, записні книжки з нотатками про театр, музику, життя і творчість вітчизняних і зарубіжних композиторів, з виписками повідомлень про музичні матеріали київських сховищ та ін. [од. зб. 114–119] можуть знадобитися при вивченні особистості самого Дзбановського та його творчості.

Службова та науково-організаторська діяльність О.Т. Дзбановського за 1921–1938 рр. [од. зб. 121–538] представлена досить повно у III розділі.

“В 1921–1928 гг. работал в Харькове в Народном комиссариате просвещения УССР в должности заведующего научно-теоретического подотдела музыкального отдела (1921 г.), заведующего музыкальной частью (1922–1924 гг.), консультантом (1925–1928 гг.), и все это время членом-секретарем Высшего музыкального комитета”, – пише в автобіографії Олександр Тихонович [од. зб. 541, арк. 12].

Серед документів цього розділу – доповідні записки Дзбановського в НКО УРСР про стан нотовидавництва на Україні [од. зб. 123], з питань фінансування Державного квартету ім. Вільйома [од. зб. 126], надання допомоги музичним діячам та їх сім'ям [од. зб. 122, 148, 188], про необхідність мобілізувати наукові сили для вивчення і збирання музичної спадщини України з детально розробленим планом [од. зб. 124] та ін.

Значна частина матеріалів цього розділу стосується діяльності Дзбановського на посаді члена-секретаря Вищого музичного комітету (ВМК), який був консультативним органом з різних питань музичного мистецтва, включених до плану роботи музичного відділу НКО УРСР. ВМК розглядав плани та репертуари музичних виконавчих та видавничих організацій, музичних товариств, хорів, капел; музичні твори, надіслані авторами (більше 1235), рецензував і давав дозвіл на їх видання і виконання.

Збереглися в копіях та чернетках плани, звіти, протоколи ВМК за 1921–1928 рр. [од. зб. 130–131, 136]. Тут і рецензії на авторські твори, написані членами ВМК П.Е. Козицьким [од. зб. 340–341], Б.К. Яновським [од. зб. 352–364], Л.Л. Лісовським [од. зб. 343–350], С.П. Дрімцовим [од. зб. 333–339], С.С. Богатирьовим [од. зб. 321–332], а також і самим О.Т. Дзбановським [од. зб. 101, 236, 317].

Велике значення цих документів визначається тим, що збереглися рукописи багатьох музичних творів, надісланих авторами у Вищий музичний комітет на розгляд, на багатьох стоїть штамп ВМК з резолюцією про допуск чи заборону до виконання в концертах чи до публікації за підписом О.Т. Дзбановського [од. зб. 192–235].

В описаному в 1953 р. самотійному фонді ВМК [ф. І, од. зб. 41435–41710] зберігаються 276 од. зб. аналогічних матеріалів. Серед них рецензії членів ВМК [ф. І, од. зб. 41000–41700] та рукописи музичних творів 20–30-х років видатних українських композиторів: М.І. Вериківського [ф. І, од. зб. 41466–41467], В.М. Верховинця, Г.Г. Верьовки [ф. І, од. зб. 41471–41473], О.Т. Дзбановського [1–41481], Ф.Е. Козицького [1–41486–41511], М.Т. Коляди [ф. І, од. зб. 41515–41516]. Цей фонд є складовою частиною особистого архіву О.Т. Дзбановського.

У 1925–1928 рр. Дзбановський бере активну участь в організації

українських оперних театрів як інспектор і секретар управління об'єднання українських опер [од. зб. 541, арк. 3].

Ця діяльність знайшла своє відображення в невеликій, але цінній групі документів, куди увійшли устами, циркуляри, протоколи засідань з питань репертуару театрів та ін. [од. зб. 333–441], устав об'єднання, протоколи засідань з питань репертуарів театрів та затвердження виробничих планів, фінансових документів театрів та ін. [од. зб. 336–376]. Серед документальних матеріалів Українського акціонерного товариства (Укрфіл) – устав, кошторис, програми концертів та відгуки на них [од. зб. 443–446].

За час роботи Дзбановського на посаді секретаря художньої ради та інспектора сцени в Харківській державній опері в архіві фондоутворювача було створено комплекс документів про внутрішнє життя опери – нормативні документи, кошториси, доповідні записки, протоколи худради, в якій працювали П.О. Козицький, П.М. Толстяков, М.І. Вериківський, Л.П. Штейнберг, В.Д. Манзій.

Історія театру простежується в матеріалах про підготовку багатьох опер Мусоргського (“Сорочинская ярмарка”, якою відкрив свою роботу театр 3 жовтня 1925 р.), Гуно, Верді, Бородіна; симфонічних концертів оркестру театру під керівництвом диригентів Л.П. Штейнберга та М.А. Малька, в програми яких входили концерти із творів Лисенка, Вериківського, Скрябіна, Бетховена, Дворжака, Ліста, Мясковського, Стравинського.

У цих документах містяться відомості про авторські концерти в театрі композитора С.Н. Василенка, про гастрольні концерти М.О. Рейзена, Г.С. Пирогова, про виступи на сцені театру В.В. Маяковського, участь театру в похоронах поета В. Блакитного, проведення вечорів пам'яті В.І. Леніна, Т.Г. Шевченка та ін.

У 1924–1928 рр. Дзбановський працював музичним редактором у Комітеті радіомовлення України. У фонді збереглися матеріали про його виступи до радіоконцертів, серед яких “Женщине–крестьянке посвящается”, “Кобзарь И.И. Кочура-Кочуренко”, “Косенко Виктор Степанович”, “Римский-Корсаков”, “Бетховен”, тексти лекцій – “Народная украинская песня”, “Песни народов СССР”, “Рабочий класс и культура”, “Что такое симфония” та ін. [од. зб. 448–466].

Невелика група документів 30-х років [од. зб. 467–470] відтворює роботу Дзбановського на посаді члена художньої ради Київської кінофабрики – це і звіти, відгуки на кінофільми, нотатки про кіносценарії Каплера, Александрова, Охріменка та ін.

Ще на початку 20-х років на засіданнях Вищого музичного комі-

тету, а потім у доповідних записках до Народного комісаріату освіти УРСР [од. зб. 471, 509] Олександр Тихонович піднімав питання про необхідність створення на Україні Всенародної музичної бібліотеки з музично-історичним музеєм при ній. У доповідній записці від 12 травня 1927 р. до відділу мистецтв НКО Дзбановський наголосив на необхідності створення музичної бібліотеки на Україні. “До настоящего времени Украина не имеет ни своей музыкальной национальной библиотеки, ни музыкального музея, ни коллекции инструментов, – по меньшей мере, хотя бы народных. А те музыкальные материалы, которые имеются на Украине, рассеяны по музеям, массовым библиотекам, клубам, архивам и др. Очевидно, что на повестке дня стоит вопрос строительства у нас, на Украине, Центральной национальной музыкальной библиотеки и при ней – театрального музея” [од. зб. 471, арк. 1].

У своїй записці до НКО УРСР Дзбановський запропонував зібрати всі цінні музичні матеріали із міських, вузівських, клубних бібліотек та державних видавничих організацій, із окружних музеїв і архівів України, виділити по одному примірнику нот і книг із резервних фондів музичних бібліотек, музеїв Ленінграда та Москви для музичної бібліотеки України. “Наконец, – пише Олександр Тихонович, – разрешите предложить свои услуги и воплотить в жизнь это дело, для чего у меня есть достаточный опыт и знания, не только потому, что я имею музыкальное образование (по специальности – сольного пения и композиции), но и потому, что около 25 лет я был ответственным музыкальным критиком, причем 15 лет в Петрограде, а с 1921 г. до настоящего времени (1927 г.) работаю как член-секретарь Высшего Музыкального комитета и поэтому всю музыкальную литературу знаю.

Не сомневаюсь ни на минуту, что с этим заданием я справлюсь и создам Национальную центральную музыкальную библиотеку, а также заложу твердый фундамент музыкально-театрального музея” [од. зб. 20].

У 1928 р. НКО УРСР направляє Дзбановського у відрядження до Москви і Ленінграда для комплектування фондів музичної бібліотеки, де він і розпочинає велику роботу – добивається дозволу НКО РРФСР на одержання із фондів Держвидаву, Центрархіву, Бібліотеки ім В.І. Леніна, Музторгу, Державного книжкового фонду, Всесоюзної Академії наук, Публічної бібліотеки та інших закладів безкоштовно дублетних примірників “около 40000 нот, книг, журналов, что составит твердый фундамент Украинской музыкальной библиотеки”. Всі примірники були ним відібрані, проглянуті та частково запаковані для пересилки в Україну [од. зб. 472]. Збереглися листи Олександра Тихоновича до Державного Російського музею, Ермітажу, Інституту історії мистецтв

та ін. з проханням сприяти в комплектуванні фондів музичної бібліотеки України [од. зб. 473–475]. Близько 30 листів [од. зб. 478–506] і з музеїв України містять відповіді на запити Дзбановського про наявність у фондах музично-етнографічних матеріалів і старовинних інструментів, на основі яких складений “Список музеев Украины с перечнем старинных инструментов в их фондах” [од. зб. 510]. У 1932 р. Всенародна Бібліотека України одержує мандат НКО УРСР на вилучення із музеїв України старовинних українських інструментів для музичного музею при бібліотеці [од. зб. 512].

Після рішення НКО УРСР про створення музичної бібліотеки (як музичного відділу) при Всенародній Бібліотеці України (ВБУ) в Києві в листопаді 1929 р. Дзбановський був затверджений на посаду завідуючого музичним відділом [од. зб. 476].

Група документів 1929–1938 рр. свідчить про організаторську діяльність Олександра Тихоновича як завідуючого відділом: плани, доповідні записки, документи про передачу книг та архівів [од. зб. 476], створення музею та ін. [од. зб. 508–517].

Велику роль відіграв Дзбановський у комплектуванні фондів цінними та рідкісними музичними виданнями, рукописами, архівними фондами. Варто відзначити велику заслугу Олександра Тихоновича в одержанні архіву Всеукраїнського музичного товариства ім. М.Д. Леонтовича – першої української музично-громадської організації, створеної в Києві в 1921 р. на базі комітету пам’яті Леонтовича. До складу архіву увійшли архівні фонди відомих українських композиторів – М. Леонтовича, К. Стеценка, документи хору студентів Університету св. Володимира та ін. (нині ці фонди зберігаються в Інституті рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України).

Завдяки особистим зв’язкам, знайомству із багатьма музичними діячами, йому вдалося придбати частину рукописів та видань бібліотеки професора Ленінградської консерваторії, дослідника старовинної музики О.В. Преображенського, редактора-видавця “Русской музыкальной газеты”, історика музики Фіндейзена, відомої співачки Паніної-Карцевої та ін. [од. зб. 525, арк. 20], а Музвидав навіть, починаючи з 1931 р., почав надсилати ВБУ контрольні примірники всієї музичної та книжкової продукції, що виходила.

Наукова робота О.Т. Дзбановського у відділі представлена рукописами статей та доповідей про історію відділу, організацію та використання каталогів і фондів, роботу з читачами – “X-летие Музыкального отдела Библиотеки Академии наук (УССР)”, 1938 р. [од. зб. 525]; “Классификация нот и литературы о музыке” [од. зб. 524]; “Музы-

кальний календарь знаменательных дат на 1936, на 1939 г.” [од. зб. 526, 542]; “Массовая работа музыкальных библиотек” [од. зб. 527] та ін.

Останній розділ фонду – листування О.Т. Дзбановського 20–30-х років ХХ ст. [од. зб. 545–643]. Листування дає змогу не лише визначити коло осіб, з якими спілкувався Олександр Тихонович, але й мати певне уявлення про атмосферу наукової творчості та ділових відносин того часу.

Серед кореспондентів – відомі українські композитори, диригенти, музикознавці, композитори-початківці – І. Всеволодський, І. Коновалов, яким Дзбановський надавав допомогу [од. зб. 558, 527–573], відомий хоровий диригент і композитор М.Г. Гайдай [од. зб. 559], український музикознавець і фольклорист К.В. Квітка [од. зб. 556], молодь, яка лише розпочинала своє творче життя.

В неопублікованих листах композитора П.О. Козицького (1923–1925) містяться цікаві відомості про музичне життя України, про публікації його нових творів – диптиха “Червоними шляхами” та сюїти для хору “Червоні зорі” [од. зб. 567–570]. Композитору і піаністу В.С. Косенку Дзбановський допомагає організувати концерти, порівнює його з великими композиторами П.О. Козицьким, Л.М. Ревуцьким, Б.М. Лятошинським [од. зб. 574–575].

Дзбановський всіляко підтримував і допомагав розвитку музики в школах, дитячих закладах, ентузіастам та педагогам, таким, як, наприклад, В.М. Куткін, викладач музики із Бердичева, який склав підручник з співів. Про нього він писав: “Куткин – б/ывший/ заведующий бесплатной музыкальной школой в Петербурге. О нем был высокого мнения Балакирев как о композиторе, подающем большие надежды. Куткин – автор прелюдии к “Руслану” на слова Пушкина и пр.” [од. зб. 577].

Листи відомого музикознавця, професора Ленінградської консерваторії О.В. Преображенського [од. зб. 590–602] відносяться до 1927–1928 рр. У 1928 р. вони з Олександром Тихоновичем за відрядженням Головна науки НКО УРСР вивчали та описували музичні рукописні матеріали в сховищах Києва. В листах містяться зауваження та уточнення до описів музичних рукописів, які готував Дзбановський до публікації. Серед кореспондентів – український композитор, хормейстер Харківського та Одеського оперних театрів П.Н. Толстяков [од. зб. 609–617], композитор, бандурист, музикознавець і письменник Г.М. Хоткевич та ін. [од. зб. 623–624, 643].

Архівні матеріали О.Т. Дзбановського є цінним джерелом для вивчення історії музичної культури 20–30-х років на Україні.

При систематизації виділена група матеріалів без зовнішньої ознаки

приналежності до архіву Дзбановського. Серед них – “Музыка к театральным пьесам”, “Легенда про пісню”, “Хвилько Андигер”, “Сава Чалий” – чернетки, ескізи композитора П.О. Козицького 1925–1927 рр. [од. зб. 647]; “Мазурки” – коректура 1917 р. з авторською правкою композитора Е.А. Рибка [од. зб. 650] та ін.

Матеріали О.Т. Дзбановського, які надійшли раніше до відділу рукописів, зберігаються в I фонді [од. зб. 6696, 401308, 41481, 41711 та ін.].

IV. ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Т.Ф. Волкова

УСТЬ-ЦИЛЕМСКИЙ СПИСОК ПОВЕСТИ О ТАБАКЕ

Публикуемая ниже Повесть о происхождении и распространении табака принадлежит к числу малоизученных памятников древнерусской литературы. Вместе с тем, Повесть заслуживает внимания по целому ряду причин: она была широко распространена на Руси, особенно в старообрядческой среде, и отражает интерес демократического читателя к проблеме происхождения “душепагубного зелья”. В Повести переплелись книжные и устно-поэтические традиции: она привлекает выразительными экспрессивными описаниями массовых сцен; передающих состояние одурманенных табаком курильщиков, интригующей завязкой действия, апокалиптическими образами. Важное местов Повести занимает и дидактическое, нравоучительное начало. Определяя значение памятников демократической письменности, подобных Повести о табаке, один из первых ее издателей Д.Е. Кожанчиков писал: “Быть может иной попрекнет их отсутствием серьезного содержания и скажет, что не стоило издавать их, но [тот], кто знает, какое значение имеют эти и тому подобные по-видимому нелепые повести, как на них свершается ея умственное и нравственное воспитание, как понятия их входят живым элементом в народную жизнь и действуют в ней практически, кто, наконец, захочет признать историческое значение этих рассказов, тот не станет относиться к ним с легкомысленным упреком в незначительности содержания”¹.

В основе сюжета Повести лежат древние мифологические верования о произрастании различных трав и деревьев на могилах добродетельных и порочных людей согласно свойствам покойников. Красивые цветы и кустарники (розы, лилии, боярышник), согласно этим представлениям, украшают могилы добрых, хороших и, зачастую, несчастных, гонимых людей, а такие “дурные”, “некрасивые” травы, как крапива, волчец, появляются на могилах скверных, порочных, злых людей². В фольклоре и литературе всех европейских народов имеются сюжеты, построенные на этом мотиве.

Появление в Европе в XVI в. табака – чужеземного растения, пора-

жившего европейцев своими необычными наркотическими свойствами, одуряющего тех, кто его употреблял, должно было получить в народном сознании соответствующее осмысление. Почва для этого была подготовлена древними верованиями о происхождении трав, закрепленными в фольклоре и литературе. В контексте мифологической бинарной дифференциации трав в соответствии с качествами людей новое губительное "зелье" могло соединиться в сознании народа только с порочными людьми. Так, по-видимому, зародилось зерно легенды – мотив произрастания табака из тела блудницы, нашедший отражение как у русского, так и у других европейских народов в целом ряде преданий и легенд³, позднее прошедших литературную обработку под пером книжников, создавших несколько вариантов Повести о происхождении табака, разнообразные слова и поучения, обыгрывающие этот мотив.

Публикуемый вариант Повести о табаке наиболее распространен в рукописной традиции. В заглавии большинства списков в качестве источника "Сказания... о траве табаке" указывается "книга, глаголемая Пандок" (греческое "pandokos" означает "сборник"). Некоторые исследователи отождествляют ее с переведенной на Руси в начале XVII в. греческой книгой, "в которой табак назван проклятым и богомерзким, и об употреблении его сказано, что оно составляет смертный грех и лишает человека божьего благословения".

Однако вопрос о происхождении Повести еще весьма далек от окончательного решения. В исследованиях прошлого и начала нынешнего столетия высказывались две гипотезы о возникновении "Сказания... о траве табаке". Согласно одной, оно является переводным памятником, согласно другой, – сложилось самостоятельно в рамках традиционных жанровых и стилистических приемов. А.Н. Пыпин⁴ и А.Н. Веселовский⁵ колебались между предположением о существовании греческого оригинала Повести и признанием возможности чисто русского ее происхождения. Н.И. Костомаров, первый издатель Повести по списку XVIII в. из собрания Погодина⁶, в послесловии к изданию так гипотетически описал происхождение публикуемого произведения: "Какой-то грамотей XVII в., напившись в детстве такими преданиями (о произрастании трав на могилах – Т.В.) от рассказов бабушек и тетушек, а впоследствии начитавшись в рукописных сборниках переводных повестей благочестивого содержания, искаженных переписчиками, составил настоящую легенду"⁷. А сама Повесть характеризуется ученым, как "образчик воспитания, сложившегося под смешением понятий, усвоенных издревле чтением этих переводных повестей с

древними языческими верованиями, смешением, принявшим оригинальный склад от влияния бытовых изменений, налегавших на ум и фантазию народа”⁸.

Д.Е. Кожанчиков и Д.М. Львов, предпринявшие переиздание Повести о табаке по тому же Погодинскому списку, конкретизировали образ ее автора – “грамотея XVII века”, связав его со старообрядческой средой, в которой сложилось особенно непримиримое отношение к табаку. “О принадлежности повести о табаке литературе раскольников, – пишет Д.Е. Кожанчиков, – не может быть никакого сомнения, т. к. раскольники сами свидетельствуют об этом своим отвращением от табака, отвращением и до сих пор не исчезнувшим из жизни народной”⁹. Начитавшись в рукописных сборниках переводных повестей о происхождении табака, наши грамотеи-раскольники XVII столетия и составили настоящее сказание, – утверждает Д.М. Львов¹⁰.

Более осторожно к проблеме происхождения Повести о табаке подошел академик В.Н. Перетц, в поле зрения которого в ходе изучения рукописных собраний Киева и Санкт-Петербурга в 10-е годы XX в. попали и повести о табаке¹¹. Отметив противоречивость взглядов своих предшественников на это произведение, В.Н. Перетц признает: “Сомнения эти не могут быть устранены, пока не изучены по возможности все существующие списки легенды о табаке и не определен путем критики текста архетип легенды”¹².

Не изучена Повесть о табаке и в художественном отношении. Исследователи отметили лишь ориентацию ее автора на переводные повести благочестивого содержания¹³, выделили три составные части ее композиции – рассказ о блудодеянии, обретение табака на могиле блудницы и назидание, прослеживающиеся в разных вариантах Повести о табаке, а также в генетически связанной с нею Повести о картофеле¹⁴.

Весьма поверхностно и кратко был охарактеризован стиль автора Повести о табаке: “самоучка-грамотей... старается выразиться книжно-церковной речью и не может с нею сладить, путается в грамматических формах, которые не сознал посредством правильного изучения и, таким образом, создается верх нелепости и по содержанию, и по форме”¹⁵.

Указания старых исследователей на “нелепость” содержания Повести вытекают прежде всего из ее легендарного характера. Подлинная история появления табака в Европе осталась за рамками “Сказания о... траве табаке”. Как известно, курение табака было занесено в Европу (первоначально в Испанию) из Вест-Индии испанскими матро-

сами. Впервые его наблюдал в 1492 г. у туземцев Гуанахани Колумб. Свое родовое название наркотическая трава – *nicotina tabakum* – получила от имени Жана Никота, который в 1560 г. послал семена табака в Париж. Через пять лет из Франции табак был перенесен в Германию. В 1586 г. независимо от испанских матросов английские колонисты из Виргинии занесли табак в Англию¹⁶.

Точное время появления табака на Руси неизвестно. Случилось это, по-видимому, не ранее конца XVI в. Но уже в следующем, XVII ст. употребление табака на Руси было столь активным, что правительство вынуждено было преследовать курильщиков. В 1634 г. табак был проклят патриархом, затем был издан указ царя Михаила Федоровича, запрещающий держать у себя и употреблять табак, а также торговать им. Нарушителей указа ждала смертная казнь. Специальная статья была посвящена курильщикам в Уложении царя Алексея Михайловича (гл. 25, ст. 11): их надлежало наказывать кнутом, вырывать им ноздри, отрезать носы и ссылат в дальние города.

Легализация табакокурения и торговля табаком произошла лишь в Петровскую эпоху. Указом 1697 г. “всяких чинов людям” дозволены были употребление и продажа табака, который объявлен был казенной доходной статьей¹⁷. Первыми поставщиками табака в Россию стали англичане. В 1698 г. царь выдал разрешение на ввоз в Россию “травы никоцианы” маркизу Кармертену¹⁸.

Всех этих сведений мы не найдем в Повести о табаке. Действие ее отнесено к “апостольским временам” – начальному периоду распространения христианства и разворачивается в “Эллинской земле”, в граде Еладетере, во владениях некоего царя Анепсия. Героями повествования – жертвами губительной травы, являются многочисленные эллины, а избавителем греков от порока табакокурения – эллинский епископ. Своеобразным прологом к рассказываемой легендарной истории служит пророчество о появлении на земле табака, возводимое автором к Откровению Иоанна Богослова (“Феолога”).

Однако при всей фантастичности, легендарности содержания повести, уходящей корнями в мифологию, в ней отразились, как отметили первые ее исследователи, и некоторые реалии победоносного шествия проклятого “зелья” по Европе и его бытование на Руси. Так, приписывание в Повести грекам роли распространителей табака по всему свету отчасти может быть основано на реальном факте торговли табаком на Руси в правление Алексея Михайловича, осуществляемой греками, на что указывают многие акты того времени¹⁹.

Соотносятся с русской действительностью и описания поведения

курильщиков и обозначение в тексте Повести табакокурения как "пития" табака. Дело в том, что на Руси в XVII в. табак большей частью курили не из чубука, а из коровьего рога, посредине которого вливалась вода и вставлялась трубка с табаком, так что дым проходил через воду. Поэтому курильщиков табака называли "питухами" и "пропойщиками". По свидетельству английского посланника Карлейля (1663 г.), русские курильщики так "упивались" табаком, что падали в обморок²⁰. Если учесть, что сорта табака, имевшие хождение в то время на Руси, были весьма крепкие, а курильщики затягивались до того, что в два-три приема выкуривали большую трубку, не приходится удивляться, что они нередко ослабевали после такой процедуры и падали без чувств.

Но, пожалуй, более всего с русской действительностью XVII в. связывает Повесть то негативное и моралистическое отношение к табаку, которым она пронизана. Курение табака на Руси в XVII в. воспринималось как признак развращения нравов наравне с пьянством и распутством. Оно преследовалось правительством и церковью. Негативное отношение народа к табаку выразилось в самых нелестных эпитетах, которыми он обычно сопровождался ("поганое", "блудное", "бесовское" зелье), в пословицах и поговорках ("кто табак пьет да курит, тот Святой Дух из себя турит", "кто курит табаки, тот хуже собаки", "табачники – аду прикащики" и т.п.).

Когда позднее – после Петровских указов, у официальной церкви стало складываться более мягкое отношение к табаку, яростную борьбу с "бесовским бытием" возглавило старообрядчество, которое осталось в этом вопросе непреклонным. В их борьбе с "мерзким зельем" как нельзя кстати оказалась Повесть о происхождении табака, всем своим сюжетом нацеленная на вызывание у читателей чувства отвращения к табаку. Староверы читали эту повесть, и она поддерживала в них суеверный страх перед табаком. Именно в старообрядческой среде Повесть обрела новую жизнь, стала усердно переписываться и распространяться по всем окраинам России, где образовывались старообрядческие центры. Дошедшие до нас многочисленные списки Повести (полная библиография их до сих пор отсутствует) ведут к самым разным регионам страны и свидетельствуют о широкой географии и рукописной традиции Повести. Бытовала она и на Русском Севере. Два ее списка были найдены на Низовой Печоре²¹.

К числу усть-цилемских списков относится и список из фонда Коми республиканского историко-краеведческого музея № Р-49²². Определить его место в рукописной традиции памятника ввиду полной

неизученности литературной истории его текста в настоящее время не представляется возможным. Сопоставление его с текстом опубликованного Костомаровым Погодинского списка показало достаточную близость Сыктывкарского списка к Погодинскому, хотя между ними имеется и значительное количество разночтений. По сравнению с Погодинским, музейный список более небрежен, менее архаичен по языку, изобилует пропусками отдельных слов и выражений. Однако в ряде случаев он проясняет отдельные испорченные фрагменты Погодинского списка.

Текст Повести о табаке печатается с упрощенной орфографией (замена отсутствующих в современном алфавите букв, раскрытие титлов, внесение выносных букв и т.д.). Испорченные места восстанавливаются по списку ГПБ, собр. Погодина № 1364 (далее ПОГ).

¹ Повесть о Новгородском белом клобуке и Сказание о хранительном былии мерзком зелии, еже есть табаце. Два старинных произведения раскольничьей литературы / Изд. Д.Е.Кожанчикова.— Спб., 1861.— С. V.

² Костомаров Н.И. Легенда о происхождении табака (императ. публ. библиотеки, собрания Погодина № 1364) // Памятники старинной русской литературы / Изд. Г. Кулешовым-Безбородко ; Под ред. Н. Костомарова.— Спб., 1860.— Вып. 2: Сказания, легенды, повести, сказки и притчи.— С. 435.

³ См., например: Болгарская легенда о происхождении табака // Сборник за народни умотворения, наука и книжника.— София, 1892.— Кн. 7.— С. 138; чешская легенда: Řegoř Tabak // Zlata Praha.— 1891.— Ч. 44.— С. 522; Румынское сказание о происхождении табака // Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха.— Спб., 1883.— С. 85–89.— (Зап. Императ. Акад. наук ; Т. 45, прил. 1).

⁴ Львов Д.М. Легенда о происхождении табака // Изв. О-ва археологии, истории и этнографии при Императ. Казан. ун-те.— 1898.— Т. 14, вып. 6.— С. 594.

⁵ Пыпин А.Н. Очерк литературной истории старинных повестей и сказок русских // Учен. зап. Второго отд-ния Императ. Акад. наук.— 1898.— Т. 2.— С. 208–209. *Его же*. История русской литературы.— Спб., 1898.— Т. 2.— С. 542–543.

⁶ Веселовский А.Н. История русской словесности древней и новой А. Галахова.— 2-е изд.— М., 1880.— Т. 1.— С. 464–465.

⁷ Гос. публ. б-ка, собр. Погодина, № 1364.

⁸ Костомаров Н.И. Указ. соч.— С. 435.

⁹ Там же.

¹⁰ Повесть о Новгородском белом клобуке.— С. X–XII.

¹¹ Львов Д.М. Указ. соч.— С. 593.

¹² Перетц В.Н. Отчет об экскурсии... в С-Петербург, 13–20 февр. 1911 г.— в Киев, 30 мая — 10 июня 1915 г.— Киев, 1916.— С. 125–154.

- ¹³ Перетц В.Н. Отчет... 1915 г. – С. 132.
¹⁴ Костомаров Н.И. Указ. соч. – С. 435.
¹⁵ Перетц В.Н. Отчет... 1915 г. – С. 149.
¹⁶ Костомаров Н.И. Указ. соч. – С. 435.
¹⁷ Перетц В.Н. Отчет... 1915 г. – С. 125.
¹⁸ Львов Д.М. Указ. соч. – С. 593.
¹⁹ Ровинский Д. Русские народные картинки. – Спб., 1881. – Кн. 4. – С. 266.
²⁰ Львов Д.М. Указ. соч. – С. 598.
²¹ Там же. – С. 596.
²² Назаревский А.А. Библиография древнерусской повести. – М., 1955. – С. 155, № 8–9.

Сборник старообрядческий XVIII и XX вв., конволют. 4^о. 289 л. Повесть о табаке находится в 3-й части конволюта, написана скорописью на бумаге начала XIX в. (филиграни: нечитаемые литеры с белой датой "1802"). На усть-цилемское происхождение рукописи указал В.И. Малышев (см.: Малышев В.И. Усть-Цилемские рукописные сборники XVI–XX вв. – Сыктывкар, 1960. – С. 44, прим. 1).

СКАЗАНИЕ ОТ КНИГИ, ГЛАГОЛЕМЫЯ ПАНДОК, О
ХРАНИТЕЛЬНОМ БЫЛИИ, МЕРСККОМ ЗЕЛИИ,
ЕЖЕ ЕСТЬ ТРАВЕ ТАБАЦЕ, ОТКУДУ БЫСТЬ, И
КАКО ЗАЧАТЯ, И РАЗСЕЯЯ ПО ВСЕЛЕННОЙ, И
ВСЮДУ БЫСТЬ¹

л. 124 об. По первом пришествии Господа нашего Иисуса Христа на землю и по еже во ад сошествии, и по воскресении Господнем бысть сичево нечто; еже писано о сем еже виде Иоан Фелог.

Писано, глаголя, во Апоколеписе во главе второй: "И анггелу Фиатирския церкви рече Господь: "Напиши, яко оставляеши жене Иезавель², глаголющейся быти пророчицы, учить и льстить моя рабы любодействовати и снести жертву идольскую, и дам ей время, да покается — и не покается. И паки рече Господь: "Се аз полагаю на одр любодейущия с нею в скорб велию, и чада их умрут смертью. Всем же глаголю, сущим в Фиатере, иже не разумеют глублины сатанины, яко токмо еже имате держите".

Паки инде сказует в том же Апокалеписе во главе седьмой на десять: "Прииде един от анггел, имущий семь Чисел, и глаголя: Со мною гряди, да покажу ти суд любодейцы великия, сидящая при водах. И видех жену, сидящу на звери червлене, исполнен имен хульных; жена оболчена³ в профиру и в червленицу и позлащенна златом // и камением дрягим, и бисером имущи чашу злату в руце полную мерзостей и скверн любодейания, и на чале ея написано тайно "Вавилон великий". Мати любодейцам и мерзостям земским иматъ приити от бездны в пагубу. И удивятся живущии на земли, им же имена напишутся в книги животныя. Сий анггел сходящ с небеси возопий: "Паде, паде Вавилон великий! От вина ярости ея любодейания напои вся языки, и купцы земсти от силы пищи ея разбогатеша, и от овощия похоти души твоя отиде от тебе".

Слышите и разумеите, как Дух Святой назнамена о сем хранительном былии — мерском зелии — табачной траве, иже искони бысть сый, и показа ея, дабы не впали в толикое скверны любодейство христиана.

л. 125 об. Егда бо плотию Господь на земли образ преложиша, волею на смерть прииде и удищею вочеловечения своего змия извлече во ад, сиречь диавола связав узами нерешимыми и во тме посади, // он же, сатана, умыслил на земли плевел подати, посла слуги своя любодейчивыя и блудны бесы, не терпя срама и студодояния своего, аще возможно прельстити избранныя Божия⁴.

л. 126 Бысть же тогда некая жена Иезавель, глаголющаяся быти пророчица. И пострижеша в чернеческий образ, уже пророчества сподоблена бысть, льстивый же сатана посла множество бесов любодейчивых прельстити ю на любодояние – прежде на пищу, потом на питие, таже на блуд. О блуде же зачавши чадом женск пол и роди окаянную дочь – любодейцу великую, исполнену всякия мерзости, иже хулением своим хочет быти сосуд неприязненному демону и имат ездити на звере червленом. Зверь же толкуется множеством земель неверных, бога не знающих, иже вкушати имут от любодейства ея скверных и смрадных⁵ мерзостей. Имен же хульных исполнена множеством, в порфиру же и червленицу одеянна и златом, и бисером, и камением драгги оболчена⁶. // Мнози царие и князи, и вельможи, богатии и убозии, свободныя и работныя, приносят себе во уста смрада онаго любодейчиваго беса, и то им будет и забава, и утеха. Множество злата и сребра ляжет за ону мерзость скверную. И се наречена мати любодейцам и мерзостям земским. И имат приити от бездны греховныя, и в пагубу идет всему миру, понеже от скверн любодояния ея множество народа погибающего и погибати будут. Чаша же золотая, в руке держимая, образует часто златом и серебром купующая мерзость. И приимше, возсудят, яко обвеселишася чиловецы плодом чрева ея, их же потребят Господь имена от книги и справедливыми не напишутся⁷.

л. 126 об. Мнози же купцы и продавцы обогащают от мерскаго зелия онаго и от силы пищи ея и овоща похоти душа ея – хранительнаго былия, их же часть с неверными во огни горящем и реке смердящей, в трезвости, понеже в той земли пьянства не имуща и хмельнаго пития не было, и не разумевающе людие вина // или сикера не знаяху и требованию веселия ко утешению своему чего принести, но просто живуща⁸ и погани суще, сиречь не крещени пребывают.

Прояви же Господь сие хранительно былие сицевым образом. Тогда некоему царю ельлинскому, именем Анепсию, царствующу в той земли, престол свой содержащу. По разсеянии святых апостол, вере по вселенной умножающейся, идольская лесьть обнажашеся, и сатане постыдевающуся⁹. Умысли сатана прельстити живущих на земле, насадити зелье скверное над трупом смрадным¹⁰ блудницы тоя, якоже рех, табачное сицевым образом. Тогда убо благий Господь, иже вся на пользу строя, обнажая ево коварство и наведением неким страшным царю Анепсию, дабы не видевши чловецы, не вошли в пагубу и муку вечную.

Во едину¹¹ убо от ношей спящу ему в дому на одре своем, видит сон ситцев: деву некую в царском одеянии, яко л. 127 взыде на престол его // царский¹² и сяде на нем. На главе ея царский венец. Дева же лицом чермна и образом доброзрачна. И еже виде сядящу и радующеся и веселящуся. И узрев он, яко на ню взирают окрест ея множества народа – чловецы старые мужи и дивящесе ей, ужасаются, таже трепещут и изнемогают, и потом умирают. Потом же видев он и младая юноши, яко деву ону между трупом оных же мало видят и, възлезше на трупы, те юноши взирают на ню, и, видевше, убоятся, и от страха трепещут, и трепетах умьроша. Такожде и младенцы восхотеша тою деву видети, възлезоша на трупы те възгледати и, видевше ю и тии такожде помьроша, яко между множества трупов не можно девы оныя видети и знати ея, ни престола ея, царскаго, яко он, царь Анепсий, не возможе ю во сне видети, токмо мертвыя¹³ трупы видети. И ужасеся сердцем, и пренеможи духом.

И пробудися же царь Анепсий от сна своего, и нападе на нь ужас и трепет, и страх, великий прииде на него, вельми ужасеся и весь вострепета, яко не смея поведати сна л. 127 об. своего. Не поведати же царице, жене // своей, ни бояром, ни ближником своим возвестити не може, ни яде, ни пития, помышляя бежати от премногия бури. И от страха того и ужаса остави власть и паки бежа от царства своего, и мало с собою пищи взя.

И иде три дни и три нощи ни яде, ни пития, смиряя себе постом и путешествием, и трудом. И виде Господь смирение его, посла анггела своего во образе каженика, сиречь некоего вельможи, возвестити ему сонное видение, еже виде

нощию царь Анепсий во сне своем. Победа же, како будет в последние дни¹⁴ роду человеческому пагуба и падение от хранительного бытия, како зачинается и начало приемлет при царствии его. И явился яко человек на пути царю, и стрете его ангел Господень во образе человеческом.

Царь же Анепсий, виде лице его прекрасно и поклонися ему, глаголя: "Мир тебе, человече!" Он отвещав: "Мир!" Рече же: "Откуда грядеши?" И отвещав ангел: "А ты где идеш?" Царь же не хотяше сказати и соннаго видения исповедати, мняше его человека суща, не восхоте ничтоже рещи, яко к человеку: чего ради идеш от дому своего. // л. 128 Тогда глагола ангел Божий: "Что ты, человече, не повеси ми, ибо аз тя знаю и вем, кто ты и чего ради бежиши, оставя царский свой престол и власть. Ты еси царь Анепсий, но аз глаголю ти: возвратися во царство свое и не бойся соннаго видения, еже еси видел во сне и бежиши чего ради, оставляеши власть и престол свой. Не будет ти зла ничтоже, ни царству твоему. Не страшися того, еже видел. Аз тебе повем о сем, ты же возвратися во свое место и царствуй, правящий престол свой. То будет в последние дни, слыши, человече".

И начал ангел Господень поведати, сице глаголя: "Разумей, что эсть девический образ. Дивное чудо хочет быти: от трезвости во пьянство диавол мир прельстит сицевым образом. Бысть некая черноризница, именем Иезавель, блудивши. От блуда же зачещи дщерь и рождши, и воспитана бысть до двоюнадесят лет. И внидет в ню сатана, и распали ю на блуд, и егда осквернит ложесна своя, и всю волю диаволю творяще и, облудящися тридесать лет. И дал ей Бог л. 128 об. время, да покается. И виде ю Бог не покаевшюся //, посла ангела своего и повеле земли раступитися. И раступися земля на тридесать локот и пожре ю в себя живу. Сатана же в ней, любодейчивый демон, во чреве ея почерпе, в ложеснах ея, чашу полную мерзости и скверности любодейания и покропи на землю над трупом блудницы тоя.

И вкоренися земля былие, травное, и возмут ельлины по повелению сатанину на прелесть будущим родом, и взявше, имут садити в садах¹⁵ своих и расплодят веселия ради, и нарекут имя ей табака. И елицы убо зелия травного и хранительного бытия вкусят, и те будут растлени умом и обле-

деют¹⁶ и обмирати будут, и трестися имут пьянства ради. Инии помрут, иже и к диаволу пойдут во ад. Немного же времени и ты их увидиши сам, царю". Царь же рече: "В которое время аз сих увижу?" Глаголя ему анггел Господень: "По двенадесяти лет пред царскими враты твоими увидеши их пьяных множество народа, трястися имут и обмирати будут, и мертвых много объявятся от зелия травнаго и хранительнаго. Тогда // разумеи, яко любодейца царство начинает в мире и демон жезлом убивает, сего ради ов умирает, а враг уязвляет сею похотию. Ничтоже тако разярит и разобит человека, яко блужения и пьянство". И по сих глаголах анггел Господень невидим бысть.

л. 129

Царь же Анепсий возвратися во свое место и, имея поведь сию на уме своем, не поведи никому до двоюнадесяти лету. И не видя ни в доме своем, ни где, размышляя, когда увидит все реченное.

В та же времена по сим видением некто бысть врач именем Тремикур, родом ельнинин. Изыде на поле врачевнаго былия искати и обрете на поле сие зелие травное над некоею пропастию, идеже беззаконную блудницу анггел Господень порази. И виде траву ту новоизърастшую, прииде над нея. И вложи в него сатана мысль, еже сорвати ему и, сорвав, обнюхати на прелесть будущему роду. И взем Тремикур, и обоня ноздрями своими, и обвеселися, яко забыти ему вся печали житейския. Тогда Тремикур принес траву и селения и посади в сад свой овощный от град и начать рвати ту траву, и обнюхива, и весел ходити, аки пьян. И расплодися у него множество.

л. 129 об.

И увидевше людие того мужа пьяна суща // , и вопрошаху его, откуда пьянство имать. Он же показа им ту траву в саду и продаде им комуждо на серебро. И тии такожде в садах своих насадивше. И расплодивше, друг от друга сады ельнины, и обоневаяюще ноздрями своими, и пьянствовати начаша. Мнози же на огонь того былия полагающе и дым его цевницами вдыхаху во уста и облудеша. И инии обмирают, ови умирают, инии яко мертвы: лица расслаблены, умом растлены, вертящися, безчинно ходяще пьянствующе. И во уме своем, сице имуще, каждо сошедшися глаголаху: "Сие зелие за вся дано веселия ради вместо хлебнаго пития, якоже во иных землях бывает. У нас же zde сие зелие нас веселит".

И во иное время приидоша пред царевы палаты, пьянствующе, вертящися и обомъроша, падающе; иныя же в смерть внезапу умроша. И видевши царь Анепсий народ пьян, вертящися и объумирающе, беснующеся, и подивися новому их начинанию. И позна быти их пьяных, и вопросы от них неких ельлин: “Чесо ради сия гибель? Ови обумирают, ови мрут, и у всех лица пременяющиеся: // овогда бледны, яко мертвы, овогда трясутся, вертящися, колеблющися, яко пьяни, или откуда пьянство имате?”

Ельлини же, отрицающиеся¹⁷ того, говорят, яко хлебного пития и секера не имеют у себя и “пьянства несть у нас”. Царь же Анепсий повеле мучити их. Ельлини же сказали, яко токмо имеют в домах своих сады, а¹⁸ в садах – траву, зелие некое странное, и обоневаяще ея пьянствуют. Вопросы же их царь: “Откуда взясте плод того зелия или семени тое травы добыли сюда?” Они сказали, яко врач ельлин Тримикур продаде им того зелия травного.

И повеле царь Тримикура привести пред себя. И приведен бысть. И нача царь Анепсий истязати Тримикура о сем зелии¹⁹. И вопрошает царь, откуда обрете пьянство сие – зелие травное, корение или цветы, или семя где то место найде, на немже изъросте сия трава. И повеле ему указати то место, идеже сначала восприяте и корень взят того семени, того зелия, нарицаемого табак, откуда обретется. Тримикур сказа место и поведе царя Анепсия на некое пустое // место, идеже скверную оную блудницу порази ангел господень, и пожре труп ея земля, и бысть в земли во глубину на тридесять лакоть.

Видев же царь место и повеле народу²⁰ то место копати, и ископаша народ²⁰ яму глубоку до тридесяти лакоть и больше, и обретоша труп мерзок, смраден и зловонен, смердящ, едины кости, тело же все истле, токмо единыя кости ея главныя и афендроновыя. Вопросы же царь, кто весть про сей труп – мужеска полу бысть или женска. И отвечав Тримикур: “Аз, царю, не вем, каковы труп сей бысть от ангела Господня поражен. Прежде двоюнадесяте лет на пути блудница живяше”.

Вопроси же царь, глаголя: “Не бысть ли у вас каких блудниц прежде сих лет двоюнадесяти во граде сем?” Отвеща Тримикур: “Бысть убо, царю, прежде двоюнадесяти

лету блудно живяше и хождаше девою, мало же кто от граждан ловления ея убежа, а прииде не вем откуду”.

л. 131 // Царь же вопроси их, какова роду бысть она. И рекоша ельлини некии: “Слышахом, царю, от уст ея, яко родом христианка, и мати ея от блуда чернеческа заченши. Прежде живущи и верно, но егда осквернися, и блудно живущи и по многим местам, сквернящися, и более²¹ тмы мужей невоздержанных невоздержанием своим, оскверни, понеже еще млада двоюнадесяти лет на блуд дерзнула. И живяще тритцать лет в сущем блуде. И не вем, куда ныне делася: во граде сем давно ея нет, и не слышахом ея нигде”.

Царь же рече: “Много ли тому, яко не обретается блудница та на земли?” Рече Тремикур: “Якоже рекохом ти, царю, двенадцать лет не видехом ея”. Рече же царь: “Не бысть ли то время никаковы гразы срашныя с небеси над градом сим?” Рече ельлин: “Бысть, царю, в то время граза и гром страшен, яко поколебатися земли и граду нашему. Вострепеташа людие, и мнози храминам от труса того разволиться, и всем человеком ужаснуться и разума иступиться.”

л. 131 об. Помыслив же царь и разуме, яко в той // день и час порази анггел Господень, и изърасте былие – травное зелие – над трупом ея. И помяну о сем явльшемся ему во сне о хранительном былии, си есть табак. И помысли в себе царь прияти святое крещение, призва Тремикура, и рече ему: “Есть ли кто в нашей земли от христиан, иже веруют в Бога небеснаго или есть знамение образа его начертание?” Рече Тремикур: “Есть, царю, во граде сем едина девица христианина, иже верует распятаго Христа. И разве есть у нее знамение, каковый Бог ея”. Повеле же царь сыскати и привести ея пред себя, послав же некоего мужа по нея с Тремикуром.

И проведоша ю пред царя. Вопроси же царь девицу: “Кое еси ты веры?” Она же отъвещаша: “Христианиня есмь”. Рече царь: “Есть ли у тебя образ или начертание Христа твоего, какова суть начертания и воображения его?” – Мня бо царь, яко сам Бог явился ему на пути, возвещая о том зелии травном. Девица бо // имея у себя в недрах образ един на обе страны написан: на единой стране распятие Христова, на другой – образ пресвятыя Богородицы с превечным

л. 132

младенцем, иже обвязаше на выи своей ношаше. Посмотри же девица в недра свои, хотя показати образ Божий царю, и не обрете у себя, понеже закры Бог лице свое от лица нечестивых. Потому упрошаше девица у царя времени на молитву.

И помолися в ту ночь до девятого часа, и в час девятый показа Бог девице образ свой в недрах ея. И сказа девица цареву слуге, слуга же поведи царю. И паки приведоша ю пред царя. И вопроси ея царь: "Которых богов знамение сия образы?" Она же отвещала: "Небеснаго и матери его по плодцкому рождению, который сотвори небо и землю, и вся яже в них, нашего ради спасения, от чистой девы рождающагося, съ небес, являющагося человеком и за беззаконие на кресте распятаго от иудей, претерпевавшаго страсти волею л. 132 об. и погребенна бывша, и воскрешаго, от мертвых // , и вознесшагося на небеса, и паки хотщаго приити²² на землю судити живым и мертвым, и воздати комуждо по делом его: праведным – рай се живот вечный, а грешным – по достоинию мука вечная".

Глагола же ей царь: "Откуда ты сея мудрости научился или кто ти даде образ и начертание Бога своего?" Рече девица: "Есть, царь, во граде Еладе учитель наш – епископ. Оный сице мя научи, ему же имя нарече²³, веровати в Бога небеснаго, от него же и крещена есть, и верую во единого Бога, сотворшаго вся. И той мне даде образ сей".

Слышав же царь от нея сия словеса и размышляя о вере христианстей, и в том размышлении успе. И явися ему ангел Господень во сне, повелеваю царю послати по епископа онаго, глаголя: "Слыши, царю, и разумея, якоже тебе девица она известила епископа онаго, и ты пошли во он град и призови его, и той пути вся, яже ко спасению, тебе скажет". Тогда рече царь ко ангелу: "Ты кто еси?" Глаголя отвеца ангел: "Аз есмь являеся тебе иногда на пути л. 133 прежде двюнадесят лету, егда ты бежал от царства // своего, аз повелевал тебе возвратитися в землю свою и царствовать".

Востав же царь и посла по епископа онаго, ему же имя Иоиль. И приде пред царя Анапсия. И вопрошаше царь епископа о вере христианстей. Епископ же нача повествовати о вере христианской от начала миробытия – от Адама и до

Мосея, от Мосея и до рождества Христова, и от пророк. И уверения от всех писаний его и от апостольския проповеди известия и научи, проповедаю 10 дней. И умягчи царю сердце свое, начат приемати в себе семя божественных словес, крестися сам царь Анепсий во имя Отца и Сына и Святаго Духа и в крещени нарече имя ему Алексий, и с ним множество князей и бояр, и народа многа крестися.

Потом же царь сказа епископу прежде бывший сон, еже виде прежде двоюнадесяти лету. Епископ же вопрошаше: "Како и каким образом посласте по меня?" И отвещав царь, рече ему: "Аз видех, отче, во сне прежде сих двоюнадесяти лет сядящу девицу на престоле царstem, велику и чермену, в руках своих имеет же жезл царский и чашу злату. Окрест того престола множества народа старых мужей, и средовидных, и младых юношей, и малых отроков, зревших, на ню и л. 133 об. дивящися, помроша вси окрест престола ея // , яко между трупом тех престола и з девицею на знать, якоже и аз не видех ея.

И ужас приде на мя, и нападе на мя страх и трепет, и яко егда убудихъся от сна своего, во мнение себе прият, яко лишен буду царства или телесе своего падения некое будет. И от ужастии не смеях тогда возвестити никому, возмнех же, яко избежати и забыти имам оный страх. И востях, побежах на чужую страну, избегах от царства своего. И идох три дни, ни ядя, ни пития. И некто на пути сrete мя во образе светла мужа и повеле ми возвратитися в царство мое, глаголя мне: "Иди в землю свою, не бойся!" "Возвести²⁴ ми, яко рождена бысть девица от черноризицы и осквернися любодейством двенатцати лет, в блуде пребысть. И позари ю ангел Господень в землю на 30 лакот, и възиде над²⁵ струпом ея травное зелие. И возмут ельлини и в садах расплодят ея, и тем зелием утешатися имут, и прельстят народ. И возмет веселие мнози же и помрут". И абие невидем бысть.

По двоюнадесяти же лету аз их, ельлин, мнозех видех бесящихся, и вертящихся, и обмирающих, и мрущих. И взем их, распросих, где обретоша зелие то. И показаша ми место, л. 134 на нем же изърасте трава сия и корень сего зелия // . И аз повелех то место изрыти. И окопавше труп зловонен, смердящ, изотле все тело ея, токмо кости едины главныя и афендроновы. И от смрада онаго людие многи томимы и

инии же и помроша. Зелие же оно назвавше табак. И до днесть мнози человецы ноздрями обоняют и вдыхающе в себя, инии же в некоем сосуде вжигают то былие огнем и исходящий дым смердящей, вдыхают в себя. И в той забаве и утехе, и веселие болезными умроша, мнози же во един час исчезоша.

И по сем явися в минушую нош во сне муж светел, повеле же послати по твою святыню. И глаголя ми, якоже и прежде на пути явлен ми ся, извещая ми о зелии травном. Потому аз послах по тебе, честный отче, иже добре сотворил, яко прииде к нам и просветил нас святым крещением”.

И отвещав епископ: “Блажен еси ты, царю, своим житием, яко явльшагося мужа – ангела Божия – сподобился еси видети”. И потом помолися епископ и постися 40 дней²⁶.

И паки посла Бог ангела своего, повеливающе проклял. 134 об. ти тое зелие – законапреступления плод // . Явися ангел Господень епископу, глаголя сице: ²⁷“Слыши, человеце²⁷ Господень, проклени плод тое травы, понеже преступления законаоскверненного трупа от беззаконного сосуда мерска и чаши гнусныя посея сатана свой смрадный плод на земли над проклятою плотию. Аще кто от избранных тем проклятым былием по неведении обоняет, дабы их Бог от царства своего небеснаго отлучил и царствия пищи лишил, и в муки лютыя вложил, и дабы ему весь мир лишен был. И завистный враг и диавол сатана, хотя свое желание исполнити и мир весь осквернити, и осквернятся по неведении, падутся, то сатаню осудятся, и бесы наследят реку огненную. И аще кто и престанет от сего вкуса и покается и постом и молитвами чистым сердцем со слезами и воздыханием чистым, и то малую отраду и ослабу примет себе и между раем и мукою учинен будет, и в рай не входить будят. Аще кто не послушает поучения сего и повелению Божию противится, тот // человек вечный враг Богу будет, его же имя от книг животных потребится, и связан будет по рукам и по ногам, и ввержен будет к диаволу во ад, диавол же посадит его в реку кипящую²⁸.”

л. 135

И сего ради повеле Бог тебе верных ереов собрати, и плод той прокляти. Будут бо последнего века человецы, лукави лицемеры, заборницы, пьяницы, законопреступницы, отступят от веры и по своему хотению имут ходити. И

умножатся плод той, и множество людей вкупати имут, и упиются от него, и не помянут о покаянии своем. И отвратит лице свое Господь праведное от них. И тогда изсякнет любви многих, и возненавидят друг друга, и востанут отцы на сынов своих, а сынови имут противитися отцем своим, и не станут слушати божественнаго писания. Того ради Бог вложит во власти немелосердие на рабы, многия томительство и на сироты, яко ни в чем щадити не имут. И возненавидят богат убога. И не престанет род земный воеватися, и востанут язык на язык и царство на царство, и будет всем л. 135 об. пагуба велия, и будет вся земля смеритися²⁹. // Того ради и тебе Господь повеле сей мерский скверный и смрадный³⁰ плод прокляти. И абие невидим бысть анггел³¹ Господень.

И того слышав епископ от анггела глаголемое, собрал множество епископов собор и прокля плод той святыми отцы, и проклятии в том благоверные мужи и жены новокрещенные из вертоградов своих, и изсадов изъведоша, искоренеша. А которыя остались не крещеныя Божию закону не повинующуся, то зелие разведоша по дальным странам поганым, сиречь некрещенным, и тамо того былия расплодиша, и всюды разведоша: в немцы, в турки, в татары и в черкасы. И оттуду – увы нам христианом! – прежде по наведении вкусивше, мнози же христиана былие сему от верных приобщаются и поганым, и жаждут смрада онаго и скверныи смердящия вкусити, и с погаными в муку вечную себя исходатаиствуют.

Тогда виде Бог человека гиблема и впадающа во грех, во адово дно питием табачным и впадающа в пропасть сени³² смертныя, посла Бог грозу на землю и потрясе ю, ею бысть л. 136 трус по многим землям и странам, земли трясущеся, и по // многим местам разседошася и провалишася, и море от предел своих изыде. Архиепископ же моляшеся Богу день и нош о обращении земли и смирении ярости гнева Божия³³.

И явися епископу анггел Господень, сице глаголя: “Иди и рцы людям непокоривым, которыя, приобщаются хранительному былию – скверному зелию, причащаются смраду оному христианству сынове, отлучи их от церкви и не повеле им образа своего лобзати, ниже ко кресту или к евангелию приложитися, ни святых тайн причащатися, ни в церкви стояти, дондеже не отстанут сего мерскаго и бого-

противнаго зелия. И аще кое место бывает приступит ко епископу, и на лице их недостойт крестнаго знаменія воображати, понеже аки смрадни усты, мерзцы сердъцы, не обреза ны уши, присно святому духу противят ся, отсекоша своя мысленныя и присодиша к пустынной лозе неплодной, иже осквернишася похотию своею и осмрадиша своя тела. Не повеле бо Господь телес их с верными погребати, ниже близ святыя ³⁴церкви, ни молитвы святыя ³⁴ над ними творити, ни пения на службы, ни прошения за их взимати, л. 136 об. яко они Богу врази, а диаволу друзи в живо // тех своих, кольми паче по смерти, и гнушается Бог. Не повеле нам Господь тех душ приимати в рай ко Аврааму относити, ни царство небесное пуцати, ни светло место, ниже в покой, ниже в веселие приносити, но отдадут ся бесом, связав, посадити в темном месте до дня судна; по судном же дни во смрадную серу горящую. Аще кто восхощет исправит ся, еже бы от злых мук избыть, и о тех кается, от сего хранительнаго былія табачнаго останется – седьмолетен за прещением яко блудник подлежит. По седми же летех приити в церковь, не яко врага его имея, но яко брата, утешая любовію и приветом сердъца, в горести Богу жалосно со слезами плакати ума, со страхом кающася грехов своих день и нош непохотением сердца своего, ниже по волиях своих ходитъ.

Богу славу возсылаем, человекулюбцу, Отцу и Сыну, и Святому Духу ныне и присно и во веки веков. Аминь.

л. 137 Слышав же епископ от ангела и написа сѧ.

По многих же летех бысть явленіе на Красной горе недужной девице Фекле: явися пресвятая Богородица во светлости велицей безъплотными силами, в руках своих жезл имея и глаголюще сѧ: “Фекло! Иди в мир и возвещай Божее повеление”. Она же, прежде бысть в болѧзни, и внезапу ощутивши сѧ исцеле, бысть здрава. И воста девица, и поклонися до земли.

Тогда паки рече ей пресвятая Богородица: “Якоже рекох ти, иди и возвещай повеление Божіе, чтобы людие праздники господскія почитали и воскресныя дни не работали, и матерно не бранились, в церковь ходили бы, Богу молились и от своих трудов имения Богу давали приношение по силе – десятую часть, пьянство оставляли, а табак отнюд

не пили бы: проклято бо есть от Бога и от святых отец. Егда кто его испьет, в то время земля дрогнет, Богородица вострепещет у Божия престола, свято небо колыбнется. А егда человек матерно избранится, то гибель ево – кровати л. 137 об. уста // , небо и земля потрасутся, а Богородице укоризну приносят.

Аз, мати творца света всего, аз сама молю Бога своего Исуса Христа: уже отягчают грехи и беззакония ваша, и за питие хочет вас Бог погубити, за пьянственное зелие, острым мечем. Сего ради аз тебе являюся³⁵ и повелеваю тебе возвестити на сонмищах, во градах и в селах, чтобы от пития табачнаго и хранительнаго былия унелися³⁶, Божию бо волю творили и посты говели о гресех своих, друг друга не обидити, будити довольны своими оброки, а к чюжим частем не прикасайтесь. Также и чюжих грехов на себе не залазите и не ³⁷приобщайтесь: желая чюжда, своя погубляй³⁷. Уже бо Божий меч на выи изъостристе, хочет вас посети внезапно. Жены ваши и чада в плен поидут и голодом помрут и в³⁸ поганяя земли за оскверненное ваше питие ³⁹разсеяно будет³⁹. Поля ваша запустеют, и жита родить не станут // , и нивы ваши запустеют. Красота сел ваших опустеет, и от страха погибнете! И всяческа устрашитесь идеже на себе страха, того ради останитесь всячески, устрашитесь, отстаните от блуда и пьянства и табачнаго пития, и грабления, и сквернословия, и кощунства, и всяческия нечистоты. Творите любовь, праздники господския почитайте, в среду и пяток и посты храните, и воскресные дни в церковь ходите, и о гресех своих кайтесь: уже бо страшный суд готовится”.

л. 138

И паки глаголав, и невидима бысть. Девица же Фекла в последнем роде на прочитание православным христианом предашася.

¹ Заглавие в ркп отсутствует.

² В ркп слово не понято, написано не за, после чего оставлено пустое место.

³ В ркп ополчена.

⁴ Далее в ркп изображение руки.

⁵ В ркп мранных.

⁶ В ркп ополчена.

- ⁷ Далее в ркп изображение руки.
- ⁸ Далее в ркп изображение руки.
- ⁹ В ркп постылевающаяся; далее изображение руки.
- ¹⁰ В ркп смадным.
- ¹¹ В ркп единину.
- ¹² В ркп церкви.
- ¹³ В ркп мертвая.
- ¹⁴ Восстановлено по ПОГ, в ркп отсутствует.
- ¹⁵ В ркп чадах.
- ¹⁶ Так в ПОГ, в ркп обедают.
- ¹⁷ В ркп отцыцающая.
- ¹⁸ В ркп о.
- ¹⁹ В ркп зельну.
- ²⁰⁻²⁰ В ркп пропущено, восстановлено по ПОГ.
- ²¹ В ркп и бое.
- ²² В ркп прияти.
- ²³ В ркп описки начере.
- ²⁴ В ркп возвестити.
- ²⁵ В ркп под.
- ²⁶ Далее в ркп изображение руки.
- ²⁷⁻²⁷ В ркп слышачивче.
- ²⁸ Далее в ркп изображение руки.
- ²⁹ Далее в ркп изображение руки.
- ³⁰ В ркп смадный.
- ³¹ В ркп ангела.
- ³² В ркп сеси.
- ³³ Далее в ркп изображение руки.
- ³⁴⁻³⁴ В ркп пропущено, восстановлено по ПОГ.
- ³⁵ В ркп явлюся.
- ³⁶ В ркп удалис.
- ³⁷⁻³⁷ Так в ПОГ, в ркп общайтеса жена чюжая погубляет и своя.
- ³⁸ Вставлено из ПОГ.
- ³⁹⁻³⁹ В ркп пропущено, восстановлено по ПОГ.

**“ПЕРВІСНЕ ГРОМАДЯНСТВО” – ПЕРШИЙ НАУКОВИЙ
ЕТНОГРАФІЧНИЙ ЧАСОПИС В УКРАЇНІ 20-Х РОКІВ ХХ СТ.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВНОГО ФОНДУ)**

Для етнологічного часопису “Первісне громадянство та його пережитки на Україні” 1996-ий рік – ювілейний. Сімдесят років тому побачив світ перший випуск цього наукового щорічника за редакцією Катерини Грушевської, на той час – виконуючої обов’язки секретаря Культурно-історичної комісії Всеукраїнської Академії Наук. Нове видання було створено 1926 р. як спільний орган Комісії історичної пісенності, Культурно-історичної комісії та Кабінету примітивної культури при відділі примітивної культури і народної творчості науково-дослідної кафедри історії України, що разом утворювали Асоціацію культурно-історичного дослідження України.

Підзаголовок досить точно визначав мету, завдання й тематику часопису. Це – “примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна переісторія, народна творчість в соціологічному висвітленні”. Головним завданням, на відміну від усіх попередніх видань такого типу, була не публікація етнографічного матеріалу, а його дослідження. “Ні на Україні, ні в Росії досі такого етнографічного органу власне не існувало”, – констатувалося у рецензії на випуск 1927 р.¹ Окреслюючи завдання журналу, М.С. Грушевський писав, що ними є: детальний, методичний порівняльно-історичний аналіз здобутого матеріалу – з свідомим методичним підходом до живих його фактів в народній масі і можливо продуктивним їх використанням². А саме: “грунтовне студювання всього, що робиться в досліді примітивної культури у народів слов’янських, індоєвропейських та всіх прилеглих до України територій. Студії інтелектуальної та соціальної культури нижчих культурних народів взагалі як матеріалу для вияснення підоснови цих пережитків. Систематичне дослідження українського побуту, особливо в найбільш законсервованих частинах України”³. Поряд з темами,

цікавими для фахівця-етнолога, на шпальтах "Первісного громадянства" обговорювалися питання ширшого громадського інтересу: про реальні підстави виникнення релігії взагалі, зокрема на Україні, про пережитки і релікти первісного мислення в народних віруваннях українців та інших народів тощо. Гаслом часопису був заклик: Пізнаймо себе, свій народ, його психологію, його минувшину!"

Видання наукового щорічника супроводжувалося труднощами різного характеру. Так, у всіх установах Асоціації спершу була лише одна штатна посада на 20 постійних співробітників; були практично відсутні асигнування на літературу, на відрядження та експедиції, на видавництво; український фольклорний і етнографічний матеріал залишався поза світовим науковим обігом. Перші випуски "Первісного Громадянства" (1926.— Вип. 1–2, 3) вийшли друком у Державному видавництві України, а випуск 1–3 1927 року з'явився лише на початку 1928 р. коштом Управління науковими установами України. Причиною затримки виходу чергових чисел часопису було те, що Державне видавництво України, прийнявши на себе це видання у 1926 р., запропонувало передати його як видання суто наукове Управлінню науковими установами України. Лише дотація "Укрнауки", виділена "Первісному Громадянству" як виданню Кабінету Примітивної культури Науково-дослідної кафедри історії України, уможливила вихід випуску 1927 р.

Але однодумці-ентузіасти, що взялися за цю нелегку справу в ім'я поступу української науки, проводили роботу "енергійно, планово, методично". Навколо журналу під керівництвом Катерини Грушевської згуртувався "енергійний молодняк" і відомі вчені. У журналі публікувалися дослідження, статті, розвідки Т. Гавриленко, П. Глядківського, М. Грушевського, К. Грушевської, В. Денисенка, М. Жуківської, К. Квітки, Ф. Колесси, К. Копержинського, В. Кравченка, Б. Луговського, Ф. Савченка, Є. Смолинської, П. Тутковського, Л. Шевченко, К. Штепи та ін. Найбільш плідною була праця К. Грушевської. На сторінках журналу видрукувано 12 її розвідок і заміток. "Се праці дуже цінні, які ставлять дуже серйозні поправки до існуючих у науці поглядів, а їх українські факти кидають яскраве світло на мало досліджені питання соціальної преісторії України мало або й зовсім не освітлені історичними джерелами"⁴.

Зміст журналу складали два розділи: I. Розвідки й замітки; II. Критика й бібліографія. До першого розділу входили глибокі наукові дослідження, до другого – огляди нових праць, що з'явилися не лише українською чи російською мовами, а й французькою, німецькою, англійською, італійською, чеською та ін.. Крім того, у кожному числі

подавалися також протоколи засідань Кабінету примітивної культури спільно з Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенності ВУАН, перше з яких відбулося 21 листопада 1925 року. За час існування (1926–1929 рр.) вийшло 8 чисел часопису: 1926 – вип. 1–2 та вип. 3; 1927 – вип. 1–3; 1928 – вип. 1 та вип. 2–3; 1929 – вип. 1, вип. 2, вип. 3.

Часопис “Первісне Громадянство” одразу привернув увагу науковців в Україні та за її межами. Його читали у Києві і Львові, Полтаві і Харкові, Чернігові і Миколаєві, Москві і Ленінграді, його чекали у Берліні і Парижі, Варшаві і Кракові, Мадриді і Римі, Софії і Загребі⁵. М. Азадовський⁶ справедливо назвав його першим “товстим” етнографічним дослідницьким журналом. Слід зазначити, що на цю оцінку “Первісного Громадянства” першим звернув увагу Я. Малик⁷, але він не вказав прізвища М. Азадовського через нерозбірливість підпису. “Журнал вхідних паперів “Первісного громадянства” [Ф. Х, од. зб. 15284] дає можливість ідентифікувати цей підпис: за № 105 із зазначенням прізвища і змісту листа стоїть помітка “Вислано” (число журналу).

Матеріали архівного фонду часопису “Первісне Громадянство”, що відклалися у фонді Х – Української Академії Наук [од. зб. 15090–15284], є важливим джерелом для вивчення не лише долі цього “репресованого” часопису, а й діяльності Асоціації культурно-історичного дослідження України, особистого наукового доробку українських науковців – вони зберігають унікальні неопубліковані праці К. Грушевської, Ф. Колесси, В. Проппа, П. Ріве та інших, що чекають на дослідників і публікацію.

Пропоновані нижче матеріали висвітлюють деякі сторони діяльності редакції часопису (організацію збирацької роботи, наукові дискусії тощо), його оцінку читачами й науковцями, розкривають плани видання, які через його заборону не були здійснені.

* * *

І. М. Азадовський – в редакцію журналу
“Первісне Громадянство”.

3 жовтня 1928 р.

Іркутськ

Уважаемые товарищи.

Я только что получил любезно присланный мне Ваш журнал и спешу принести Вам за него глубокую благодарность. Я не успел еще внимательно изучить его, – но и при первом, беглом просмотре он производит прекрасное впечатление. Из всех наших организаций Вы

первые осуществили идею “толстого” исследовательского этнографического журнала.

С товарищеским приветом

М.Азадовский

P.S. Я был бы очень признателен, если бы вы нашли возможность прислать мне журнал и за 1926 год.

Иркутск

Красный пер. 9

ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України, Інститут рукописів, ф. Х, од. зб. 15101, арк. 1. Автограф.

* * *

2. В.Г.Кравченко – К.М.Грушевській

5 квітня 1929 р.

м. Житомир

Високоповажна Катерино Михайлівно!

Сердечно дякую Вас за Ваші книжки 1928 р. “Первісне Громад[янство]”. Як не дивно, а я, старий, учусь по них. Самий підбір статтів такий добірний, остільки навчаючий, що я не відважився би поділити їх на якісь такі категорії, що мають назву “кращі” або “гірші”. Навіть рецензії на книжки цілком об’єктивні й такі влучні! – Особливо читав з приємністю рецензію на книжку т. Червяка, складену Людмилою Шевченківою – дуже безстороння! Видно, що рецензент не кабінетний робітник, а багато сам пережив і переживає.

На Вашому “Перв[існому] Гром[адянстві]” я примушую й молодь, що працює за моїм керівництвом, учитись. –

Оце що зібрав трошки про “Стрижку волосся й обрізання нігтів” та за Вашими програмами – надсилаю.

Звичайно це – замало, але я остільки обтяжений зараз усякими організаційними та проф[есійними] працями, що не маю коли жити. Думаю, що хутко вже збавлюсь.

З глибоким поважанням Вам

Кравченко

P.S. Червякова Шляхта потерпіла аут-да-фе й це в справедливому розумінні. Як що маєте примірники, то зберігайте!

ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України, Інститут рукописів, ф. Х, од. зб. 12147, арк. 1. Автограф.

* * *

3. П. Герасимов – історичній секції Всеукраїнської
Академії Наук

7 грудня 1929

С глубокой благодарностью извещаю о получении последнего номера трудов Секции (Вып. 1, 1929) "Первісне Громадянство". Книга, по обыкновению, очень интересная, прочел ее с большим удовольствием. В статье Александра Малинки нашел несколько песен, которые публика распевает в наших краях при разных торжественных случаях.

С глубоким уважением и благодарностью

П. Герасимов

ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів, ф. Х,
од. зб. 15108, арк. 1. Автограф.

* * *

4. Бюро науково-краєзнавчого товариства Мелітопольської
округи – до історичної секції при УАН

17 квітня 1929

Мелітополь

Одержавши від Вас "Первісне Громадянство" вип. 2–3 за 1928 р. висловлює щирю подяку за безкоштовну надсилку книжок. Ідучи назустріч Вашому закликові про зберігання матеріалів з народного побуту, бюро прохає надіслати належні програми аби можна було цю роботу провадити під Вашим керівництвом нашої історико-побутової секції.

Користуючись можливістю бюро звертається з проханням до всіх співробітників історичної секції й кабінетів її, про офірування книжок для нашої книгозбірні, яка за браком коштів не може поповнюватися. Гадаємо, що наше прохання не залишиться без належної відповіді.

Готові завжди до послуг.

Печатка

Голова – Кирило Кримчак

ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів, ф. Х,
од. зб. 15104. 1 арк. Автограф.

5. Курило Олена В. – до редакції “Первісного Громадянства”

7 грудня 1929

м. Київ

Високоповажна Редакціє.

В I-му випуску 1929 р. “Первісного Громадянства” в розправі Олександра Малинки “Кобзарі С. Власко та Д. Симоненко й лірник А. Іваницький” між іншим сказано: “В сосницькій говірці Ол.Б. Курило підстерегла перехід “о” в м’яке “у”, яке вона занотувала німецькою літерою *ü* (див. її запис від Кулика думи про трьох братів – “Укр. нар. думи” т. I корпусу). Мені такого переходу не довелося помічати в мові сосницьких лірників і кобзарів” (ст. 107). Щоб уникнути непорозумінь у значінні знака *ü*, яким віддано рефлекс наголошеного *о* в новому закритому складі в текстах дум, записаних з уст кобзаря П.Кулика, подаю наступні пояснення.

У мові Павла Кулика (як і другого мого об’єкта з В’юнища) дифтонгічних звуків не відзначено. Натомість рефлекс *о* в новому закритому наголошеному складі, який у мене позначений знаком *ü*, не був у нього (ані в другого об’єкта з В’юнища). М’яке “у” – термін не науковий. Чи він має означати *ю*? Коли так, то не знаю, що могло спричинити до такого розуміння знака *ü*, у своїх працях я не давала приводу до такого розуміння, а лябіялізований звук середнього ряду високого положення, звук – монофтонг. Цей звук у фізіологічній таблиці міжнародної фонетичної асоціації позначається знаком *ü* (див. O. Jespersen: *Lehrbuch der Phonetik*; ст. 156) – так я його і позначила; він не є той самий звук, що німецьке *ü*: німецьке *ü*, що його міжнародна фонетична асоціація позначає літерою *y*, є високий лябіялізований звук переднього, а не середнього ряду. Висловлюючися популярніше, можна б так приблизно розрізнити значіння *ü* німецьке та *ü* в’юницького: німецький звук *ü* це лябіялізований (вимовлений з заокругленими губами) *i*; в’юницький звук *ü* це лябіялізований український *и* (укр. транскрипції літературної вимови). Таке сприймання в’юницького рефлекса наголошеного *о* в новому закритому складі не є моє індивідуальне. Так сприймав цей звук і Климент Васильович Квітка, що фонографував і одночасно слухав думи, які співав П. Кулик.

Ще одна маленька увага. О. Малинка в названій розправі, базуючись на словах С. Власка, подав вік Павла Кулика – 84 роки. 1923 року П. Кулик на моє запитання, скільки йому літ, відповів: 65. І більше

йому тоді й не можна було дати. Отже 1928 року, коли він умер, йому було не 84 роки, а 70 літ.

Прошу не відмовити вмістити мої пояснення у Вашому поважному органі.

З пошаною
О. Курило

ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів, ф. Х, од. зб. 31454, 1 арк. Автограф.

* * *

6. Проект I випуску "Первісного Громадянства" за 1930 р.

1. В. Пропп. Походження казкового мотиву про закопування кісток і дерево, що виростає з них (Спроба соціологічної аналізи).

2. М. Петровський. З історії чарівництва в старій Україні.

3. Т. Гавриленко. Старші форми економічного побуту на Великому Лузі (Чумацтво).

4. Є. Смолинська. Село Глібівка в комплексному обслідуванні.

5. Є. Кагаров. Виставка з історії релігії.

6. Ф. Колесса. Другий конгрес в справі вивчення народного мистецтва в Антверпені.

Т. Гавриленко. До соціології казки.

Некрологія: Кайндаль.

Критика й бібліографія.

1. М. Грушевський. Данилевський. Історія техніки.

2. К. Грушевська. Декан.

3. П. Глядківський. Андреев. Сказки

4. Кагаров. Богатырев.

5. Гавриленко. Матеріали до етнології й антропології.

ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів, ф. Х, од. зб. 15144, 1 арк. – Машинопис.

7. Проект II вип. "Первісного Громадянства" за 1930 рік.

1. Акад. Ф. Колесса. Передхристиянські вірування про посмертне життя на Україні.

2. Л. Шевченко. Вплив класової диференціації цехових організацій на парубочькі громади на Україні.

3. Штепа. Соціологія релігії Дюркгема.
4. К. Грушевська. З примітивної економіки.
5. Костащук. Попи-ворожбити (До історії знахарства на Україні).
6. Ф. Савченко. Ненадрукована стаття Миколи Гоголя про хліборобські свята.
7. Т. Гавриленко. З екскурсії на Дніпрельстан.
8. Некрологія: Соколов.

Критика й бібліографія.

Штепа, Смолинська, Гавриленко, Грушевська, Сильченко.

ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів, ф. Х, од. зб. 15090, 1 арк. – Машинопис.

¹ Танан К. [Рецензія] // Червоний шлях. – 1929. – № 1 (70). – С. 281. – Рец. на: Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1927. Вип. 1–3

² Грушевський М. Вступне слово // Первісне Громадянство. – 1926. – Вип. 1/2. – С. VI.

³ ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Ін-т рукописів, ф. Х., од. зб. 18628, арк. 2. – (Далі – ЦНБ. ІР).

⁴ Грушевський М. Вказана пр. – С. V.

⁵ ЦНБ. ІР, ф. Х, од. зб. 18628, арк. 9.

⁶ Там же, од. зб. 15216.

⁷ Марк Костянтинович Азадовський (1888–1954) – російський фольклорист, літературознавець, етнограф. Викладав у Томському, Іркутському і Ленінградському університетах. Автор фундаментальної праці “Історія російської фольклористики” (1958–1963) та праць про голосіння (1922), казки та зв’язок літератури з фольклором.

⁸ Малик Я. Катерина Грушевська. Текст лекції з курсу політичної історії України. – Львів, 1991. – 32 с.

**З ІСТОРІЇ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ:
МИКОЛА БАЛЛІН ПРО РЕОРГАНІЗАЦІЮ БІБЛІОТЕЧНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
(1883–1884 рр.)**

Серед матеріалів особового архівного фонду Миколи Балліна, відомого засновника кооперативного руху в Україні (див. огляд його архіву в ІР ЦНБ НАН України, підготовлений С. Кіржаєвим у цьому збірнику), зберігається чимало матеріалів з історії бібліотечної справи в Україні. Його бібліотечна діяльність залишилася поза увагою дослідників, лише побіжно згадувалося про неї у статті Сергія Кіржаєва та Йосіо Імаї¹. Разом з тим теоретичний та науково-практичний внесок М. Балліна в розвиток бібліотекознавчих питань другої половини ХІХ ст. (передусім в галузі комплектування, обліку, каталогізації, обслуговування, фінансування) і особистий доробок в розвиток бібліотечної справи (зокрема, заснування та організацію діяльності громадських і професійно-технічних бібліотек, безкоштовних народних бібліотек та читалень Катеринослава, Костроми і Харкова) заслуговують на окрему увагу. Його бібліографічна та книговидавнича діяльність була тісно пов'язана з ідеями народної просвіти, фахової технічної освіти, поширенням знань серед простого народу, яким він надавав державного значення.

Представлений для публікації документ є чернеткою, на жаль, біловий варіант не зберігся, доповідної записки (на нашу думку, на ім'я ректора університету), яка містить розгорнуту програму реорганізації бібліотеки та її діяльності під час служби Миколи Балліна на посаді помічника бібліотекаря у 1883–1884 рр. Наукове значення цього документа полягає в тому, що теоретичні розробки М. Балліна базувалися на реальному досвіді роботи в бібліотеках та загальній науково-технічній освіті, характерній для того часу.

Створення доповідної записки було викликане початком роботи з каталогізації книжок бібліотеки, організація подібної справи у якій не дозволяла провести ці роботи оперативно та економічно. Тому М. Бал-

лін пропонує, спираючись на конкретні умови роботи університетської бібліотеки, деякі "полезные изменения в текущей работе библиотеки, без которых каталогизация библиотеки может быть затруднена и никогда не достигнуть конца". Оскільки історії створення та функціонування бібліотек наукових установ та освітніх учбових закладів другої половини ХІХ ст. сучасні бібліотекознавці приділяють мало уваги (на відміну від масових бібліотек), пропонований документ може бути корисним для розвитку цього напрямку.

Документ, що публікується у даній статті, є чернеткою, тому ми вирішили репрезентувати його, не включаючи до публікації викреслений автором текст. За існуючими правилами опублікування документів ХІХ ст. упорядник прагнув зберегти стильові особливості тексту, але його передача здійснюється за нормами правопису, прийнятого на сьогодні. Декілька неясних слів нами розшифровані та розміщені в квадратних дужках. Явні помилки виправлені. Заголовок документа витікає з його змісту і також належить упоряднику. Текст публікується мовою оригіналу.

Николай Баллин

[Доповідна записка на ім'я ректора Харківського університету про упорядкування університетської бібліотеки]

Так как приведение в порядок библиотеки следует считать неотложным и откладывание его только увеличивает трудности, то (независимо от подготовительных работ исторических – отчетных) – необходимы так сказать элементарные работы, приведение в известность наличности библиотеки, ее сил. Сюда относится общая каталогизация библиотеки. Но результаты этой обширной работы в прямой зависимости от некоторых изменений в постоянной работе библиотеки, от развития в ней контроля и хозяйственности.

Предполагая, с позволения Вашего, хотя бы в виде пробы, начать составление первой части общего (алфавитного) каталога библиотеки, я считаю необходимым предварительно обратить Ваше внимание на некоторые, я полагаю, полезные изменения в текущей работе библиотеки, без которых каталогизация библиотеки может быть затруднена и никогда не достигнуть конца, т.е. никогда не сделаться текущей библиотечной работой.

I

По получении книг и счетов библиотека должна:

1) препроводить две копии счетов или список книг в правление университета;

- 2) полученные книги записать в инвентарную книгу;
- 3) изготовить по заглавиям полученных книг карточки;
- 4) разместить карточки наиболее удобными способами и
- 5) поставить книги на место, т.е. отметить место книги в инвентаре (чего теперь не делается), на книгах самих, на соответствующих им карточках и, кроме того, внести книги в шкапной каталог.

Но: копии счетов и особенно списки книг передаются в правление часто через несколько месяцев и более после их получения. Инвентарная книга в настоящее время доведена до 1883 г., (не вписаны в нее теперь только журналы за 1882 г.). Но она пишется так, что становится почти излишнею. Основаниям ее должны служить подлинные счета с книгами, при них присланными; составления же ее через год или несколько лет по получении книг не только затруднительно, но и лишает ее всякой документальности; многие книги записываются по необходимости кратко, потому что книга не отыскивается, возникают недоразумения, забываемые вследствие новых недоразумений в свою очередь забывающихся.

Я думаю, что ни одна книга не должна поступать в библиотеку без записки ее в инвентарную книгу с полной подробностью. Кроме того, в инвентарной книге должно быть записано не только по какому предложению Правления книги вносятся в инвентарь, но и по какому счету или списку книг, а также и то, где книги поставлены. Наконец, в инвентаре необходимо обозначить стоимость купленных книг так, чтобы итоги инвентаря соответствовали итогам счетов. Стоимость книг, полученных в дар, часто было бы произвольно обозначать, но тем не менее желательно, чтобы книги, полученные в дар, в конце года оценивались по постоянным правилам. Число томов и выпусков (в случае получения книг неполными томами), число переплетенных и непереплетенных желательно выводить отдельно в конце каждого года по инвентарю. Приведение инвентарных книг в такое положение за энное время совершенно невозможно. Но и вполне удовлетворительное составление инвентарной книги за 1883 г. не может теперь уже дать тех выгод, которые будут ясны в 1884, если к тому времени будет решено вести инвентарную книгу так, чтобы она могла быть основною книгою библиотечной отчетности.

Только тогда может значительно облегчиться труд каталогизации. Карточки могли бы писаться тогда с документальной инвентарной книги по форме, которая будет к тому времени одобрена для общего алфавитного каталога библиотеки, анилиновыми чернилами, что дадо бы возможность посредством гектографа (реком. бумажный гектог-

раф Алисова) нужное количество копий. Копии эти, расположенные так или иначе, могли бы дать самые разнообразные специальные каталоги без значительного труда и значительно упростить составление библиографических каталогов. Для этого достаточно бы было после каждого названия, требующего библиографического замечания, прибавить это замечание на отдельном листочке.

Просмотр специальных каталогов знакомыми с библиографией соответствующих специальностей всякий раз давал бы возможность библиотеке увеличивать свои библиографические сокровища.

Карточки же, расположенные по алфавиту (на простой хорошей бумаге, нумерованные по порядку и слитые сотнями посредством *paper fastener*), доставили бы библиотекарям возможность даже до напечатания общего алфавитного каталога гораздо легче отыскивать требуемые книги чем теперь*.

Поступающие в библиотеку журналы записываются теперь в журнале про книгу и потом по окончании года по сверке их со счетами записываются в инвентарь. Этот порядок кажется удобен, так как журнальная книга может считаться документальною; но необходимо, чтобы в инвентаре (по окончании года) отмечалось и окончательно место, куда будут поставлены журналы. Соответственно этому порядку алфавит журналов должен вестись особо от алфавита книг.

II

Так как назначение библиотеки, выдача книг для чтения, то отчетность ея, выясняющая по возможности на сколько она удовлетворяет своему назначению, имеет большую важность. Когда будет напечатан общий алфавитный каталог библиотеки, то эта отчетность может быть доведена до документальности. Теперь же возможно только следующее:

Замена листов, на которых записываются требования гг. студентов, книгой, в которой против каждого требования отмечалось бы кратко удовлетворено ли требование и, если не удовлетворено, то почему (по

* Если библиотекарь неизвестен год получения библиотекою книги, ему следует справляться в большом систематическом каталоге и в его дополнениях (что довольно затруднительно вследствие их систематичности), и в алфавитных каталогах в большем до 1879, в алфавитных каталогах 1881 и 1882, в систематических каталогах, 1879 и 1880, и в самих карточках, расположенных по книгопродавцам и пр. и пр., пока ему удастся найти требуемую книгу или не найти ея.

правилам, недопускающим выдачи требуемой книги, по неопределенности требования, по неимению требуемого в библиотеке, или потому, что требуемая книга выдана другому). Такую же книгу полезно было бы поместить в профессорском кабинете для чтения.

Карточки, на которых записываются выдающиеся книги, я полагал бы удобным заменить книгой, разделенной на 2 отдела, с алфавитом пользующихся библиотечными книгами, в котором обозначена(ы) страницы книги, отведенные для записки выданных им книг. (Подобные книги имеются во всех библиотеках, имею[щих] определенный круг постоянных читателей; система записки выдачи книг на листочках удобна только для суточных абонентов, которым не стоит открывать особой страницы в книге). Записка взятых книг в абонементную книгу не мешает выдающему книги для чтения иметь алфавитный каталог кредитуемых библиотечных книг с отметками № кредита. Во всяком случае записывание в аб. книгу берет меньше времени чем писание билетика, билетик может затеряться, справка по билетикам труднее чем справка в книге, билетики нужно размещать по алфавиту, при возврате книги теряется время на отыскание билетика соответствующего возвращаемой книге, выдача свидетельств о неимении за пользующимся книгами библиотеки университетских книг при имени алфавита в абонементной книге было бы менее затруднительно, а теперь часто выдаются свидетельства о том, что университетских книг не имеется за желающим получить свидетельство без справок.

Если бы был общий алфавитный каталог, то для выдачи книг в десять раз большему числу лиц чем теперь или книг еще в большем количестве, потребовалось бы не более двух библиотекарей, если при том предположить, что библиотекарь может отобрать нужные книги зараз один раз в день (что зимой может быть неудобно, так как в библиотеке холодно), что возвращаемые книги будут аккуратно ставиться на место и что в распоряжении библиотекарей имеется достаточно механических сил для перетаскивания книг.

III

Дубликаты в библиотеке документально не определены вследствие недостатка общего каталога, а удовлетворительный общий каталог затруднителен вследствие того, что дубликаты документально неизвестны. Остается определить дубликаты по возможности с тем, чтобы дополнить список их, когда будет составлен алфавитный каталог по возможности, и когда его понемногу можно будет исправить, благо-

даря удовлетворительно веденным инвентарным книгам, и выигрышному времени для приведения в порядок старых книг.

Теперь можно только переписать книги, отнесенные к дублетам и отдельно поставленные, гектографировать список и разослать его по университетским и подобным библиотекам, а также книгопродавцам с целью обмена. Кроме того, имеющиеся в библиотеке дубликаты могут быть поводом к заключению постоянных сношений с антикварными книгопродавцами, напр. в Лейпциге, которые могут доставить университету значительные выгоды.

IV

Выписка книг до сих пор производилась безсистемно. Пожертвования книг в библиотеку относительно невелики.

Несомненно, что в библиотеку выписываются часто излишние книги, что она пополняется случайно и дорого, и что это одна из причин, вследствие которых ей не хватает отпускаемых на нее средств. Отпускаемых на библиотеку средств было бы может быть достаточно, если бы вынужденное падение стремления библиотеки покупать книги и выписывать журналов и увеличение хозяйственности в приобретении книг, несмотря на необходимо увеличивающиеся расходы по содержанию и ведению дел библиотеки, равнялись понижению курса, мешающему удешевлению русских книг как и других предметов, и заставляющему библиотеку платить за [заграничные] книги вдвое дороже, чем сколько они стоят. Но очевидно курс падал так быстро последнее время, что фактическое понижение ассигновки на библиотеку грозит окончательным уменьшением ее развития, так как вряд ли возможно (в настоящее время), во избежание приостановки ее развития, перехода ее бесплатной деятельности в деятельность, оплачиваемую тем или другим способом, особенно ввиду того, что образование для студентов стало дороже, и что средства к жизни не только массы населения, но и состоятельных классов, значительно понизились, уровень же человеческой солидарности заметно не повысился, выражается в уродливых явлениях, в увеличении кризисов. При таких обстоятельствах переход от простого хозяйства библиотеки к сложному, псевдопромышленному - можно даже сказать это теоретически без предварительного изучения истории - преждевремен. Поэтому единственный выход для библиотеки, так как простая экономия для развивающихся учреждений есть тоже голодание, что и изнурение для работающего человека - это попытка выживать.

Независимо от дублетов в библиотеке есть множество изданий, отлично заменяющих одно другое, и коллекции, которы[е составля-ют] роскошь, не соответственн[ую] характеру библиотеки или не имеют для нее никакой ценности, тогда как многого нужного библиотеке в ней не имеется.

Может быть признано будет удобным (при настоящем положении библиотеки это кажется удобнее всего) для определения следующих к выписки книг и для содействия развитию пожертвований в пользу библиотеки, а также для популяризации полезных учебных изданий, в особенности местных, устроить комиссию из представителей факультетов. Это дало бы также вероятно более возможным заботиться не только о том, чтобы выписывать наиболее полезные для университета книги, но и о том, чтобы выписывать их возможно выгодно.

Русские книги покупаются библиотекой не только без уступки, но даже иногда с надбавкою за пересылку и пр. Я думаю, что было бы возможно потребовать от комиссионеров Университета уступки 10% с значительного большинства книг.

В случае, если бы Университет принужден был кредитоваться, то ему было выгодно платить по 1 % в месяц. На такое условие всегда можно будет приискать хорошего комиссионера. На такие условия согласился бы, я думаю, даже напр. книжный склад Стасюлевича, если б он согласился доставлять университету русские книги. Дороговизна иностранных книг, получаемых университетом, обращает на себя еще более внимание ввиду значительных постоянных покупок библиотеки. Я не могу рекомендовать тех или других книгопродавцев, но понятно, что в особенности французские [...] книги должны быть дороже в Берлине, чем даже напр. в Лейпциге, снабжающего, как известно, даже немецкими книгами германских книгопродавцев. И нет сомнений, что Лейпцигские книгопродавцы во всяком случае предпочтительнее наших монополистов Риккера, К[...], и в особенности других. Тут уже можно достигнуть удешевления на многие сотни рублей в год. Особенное внимание я полагаю обратить на заграничные антикварские склады. Главная задача библиотеки должна быть направлена к обеспечению удовлетворительной и скорой доставки требуемого и в честном и умном ведении дел избираемых для комиссионерства фирм, в сношениях их и рекомендациях первых лиц фирм, непосредственное сношение с которыми для библиотеки неудобно, так как те естественно предпочитают иметь дело с библиотекой через деятельных комиссионеров, да и самой библиотеке деятельный комиссионер лучше Брокгауза, Гашетта. Мне кажется, что было бы

полезно, чтобы библиотека вела обширную переписку, рассылала бы циркуляры, это не представляло бы неудобств при имении гектографа, и что занятия по этой переписке могли бы быть облегчены комиссией, предлагаемой для выписки книг, и деятельность которой могла бы быть очень полезна, особенно в скором учреждении должностей секретаря и бухгалтера библиотеки. Переписка стоила бы денег, может быть необходимо было бы послать библиотекаря в Лейпциг. Но все это должно окупиться увеличением хозяйственности расходов. Урезывание полезных расходов из экономии иногда сколько же неэкономно, как и переплачивание за то, что можно получить дешевле. Экономия на дровах в библиотеке разумнее ей вредна, точно также как то, [что] за переплеты книг библиотека платит дорого и вследствие этого старается мало переплетать книг, которые поэтому подвергаются скорейшей порче. Более хозяйственное приобретение книг и журналов, за исключением расходов, употребленных на увеличение хозяйственности этого приобретения, даст в начале, по-видимому, очень мало выгоды; но не следует забывать, что развитие производ. деятельности библиотеки есть уже выгода, которая в будущем должна принести [выгоды], вследствие естественного развития привычной деятельности на пользу библиотеке.

V

Согласно отчасти изложенных мотивов занятия в библиотеке кажется всего удобнее распределить так:

Библиотекарь остается внутренним хозяином в библиотеке. Деятельность его сосредотачивается на устройстве библиотеки; главные его заботы: установка книг; переплеты их, составление каталогов, развитие отчетности, развитие правильной выдачи книг и журналов и необходимые улучшения.

Все поступающие в библиотеку книги, журналы и переписку получает секретарь, который отметит их поступление вкратце в входящем регистре, передает их с надлежащею отметкою книги бухгалтеру для записки в инвентарь, а переписку распределяет между бухгалтером и библиотекарем. Все бумаги, адресованные в Правление университета, касающиеся библиотеки, передаются также секретарю библиотеки для доклада их со справками Правлению и для изготовления по ним черновых и беловых исходящих. Бухгалтер поверенные им книги сверяет со счетами и записывает их в инвентарь и после отметки в инвентаре библиотекарем о помещении книг делает на книгах соответствующие отметки номера инвентаря и номера места книги, цены книги и

пр. и передает их библиотекарю для внесения их в шкапной каталог, внесения их в алфавитный каталог и другие каталоги.

Получаемые же журналы записываются в отдельную книгу и затем передаются заведывающему кабинетом для чтения и выдачи книг. По окончании года журналы возвращаются библиотекарям с отметками их места в шкапах бухгалтеру, который проверяет библиотечную книгу с ними и с счетами, выставляет в инвентарной книге журналов номер места их, делает отметки номера инвентаря на журналах и проверяет получение итога по журнальной книге со счетами и заключает книгу необходимыми выводами. Библиотекарь, просмотрев корреспонденцию, а также счета и списки книг, полученные им от бухгалтера, составляет отпуски бумагам, которые он считает нужным послать и передать их за своею подписью секретарю, который изготавливает их к отправке или докладывает Правлению или библиотечной комиссии и затем изготавливает бумаги от имени правления или комиссии.

Кроме означенных книг, в библиотеке ведутся: 1) абонементная книга; ведущий ее ведет оба ее отдела и делает отметки в книгах требований; в случае необходимости ему доставляют требуемые книги его помощники, занятые главным образом уборкой библиотеки и постановкою книг на место. Получает книги и выдает свидетельства главным образом ведущий абонементную книгу. На нем лежит наблюдение и за профессорским кабинетом для чтения.

Записка книг, отдаваемых в переплет, наблюдение за надлежащим переплетом книг и за тем, чтобы на корешках переплетаемых книг были бы надлежащие номера, лежат на обязанностях библиотекаря и должна быть проверяема бухгалтером.

Отчеты библиотеки составляются из ведомостей и отчетов библиотекаря и заведующего выдачей книг из двух инвентарных книг и отчета бухгалтера, из отчета, составляемого секретарем и из отчета о составлении библиотечных каталогов.

Согласно этому плану занятий в библиотеке штат ее может быть ограничен библиотекарем, 1-м товарищем бухгалтером и 2-м товарищем его, выдающим книги. Секретарем библиотеки, производящем, между прочим, работу чиновника правления, занятого делами библиотеки и двух или трех помощников библиотекаря, на обязанности которых лежит главным образом не только помогать по мере надобности библиотекарю и его товарищам, чтобы работа их производилась своевременно, но и постановка книг, и писание, и гектографирование билетиков, и составление каталогов библиотеки. Если при надлежащем образовании и трудолюбии служащих в библиотеке отопление

зимой будет производиться меньше экономно, и если контингент сторожей библиотеки будет в состоянии удовлетворительно исполнять свои обязанности как и по очищении библиотеки от пыли, так по переплете книг (для этого потребуется два, полагаю не более, сторожей, чем сколько их имеется, то есть трех. Но при этом следует заметить, что одного из них уже пора поместить в богодельню, а другой — безграмотный, и кроме того, они заняты топкой печей, колкой дров и т.д. При других условиях м.б. было бы достаточно и двух сторожей, но мне кажется необходимо, чтобы один сторож был бы отряжен специально для очистки библиотеки от пыли. Причем кажется необходимым было бы устроить бы удобства очистки на каждом этаже трубу для удобнейшего удаления пыли и пр. (сінк). Библиотека и при таком составе может быть хорошо приведена в порядок, так как вследствие предположенного устройства работа значительно становится хозяйственнее, хотя она и несколько не увеличивается.

Она увеличивается занятиями секретаря, который по плану отчасти заменяет чиновника правления, занимающегося делами библиотеки, отчасти работу библиотекаря и занятиями бухгалтера. Но она уменьшает заботы библиотекаря и делает его обязанности выполненными. (Работа библиотекаря сокращается тем, что он не отвлекается докладами Правлению и перепиской, а также выпиской книг, выполнение которых лежит на секретаре, на основании установленных правил. С другой стороны, работа библиотекаря увеличивается ведением переплетной книги, представляющей особенную важность в библиотечных делах, так как несвоевременный переплет портит целые издания, а неудовлетворительное выставление номеров на книгах затрудняет и постановку, и отыскание книг и без того затруднительную вследствие недостатка шкапов в библиотеке и двойных полок, а также вследствие непомерной высоты шкапов, особенно в верхнем этаже и вообще вследствие неудачно заведенной установки книг, которую тем не менее следует удерживать во избежание невозможной работы изменении этой системы постановки в прошедшем и необходимости продолжать неудачно начатое дело еще в течение нескольких лет, пока библиотеке не будет отведено нового помещения.

Зато сокращается труд ведущего журнальную книгу и переписка ее в инвентарь. Разумеется при этом, она должна будет вестись несколько в другой форме в теперешнем книжном инвентаре, называемом несвойственно документальною книгою библиотеки, должна быть только сделана ссыла на документальную журнальную книгу с указанием на оправдывающее записанного в ней документами. Точно

также в инвентарную книгу, которая станет документом, должна быть сделана сверка на инвентарь вещам, принадлежащим библиотеке, (которую должен будет вести секретарь) с указанием на документы, оправдывающие их приобретение. Занятие заведывающих теперь выдачей книг сокращаются и ограничиваются установкой книг, вследствие чего выдача и прием для чтения книг может производиться не двумя, а одним лицом и не будет производить беспорядка в библиотеке и постоянного перетаскивания книг с одного места на другое. Располагать билеты по книгопродавцам не будет никакой надобности, так как до постановки их фактически на место, что желательно только по отдаче большей части из них в переплет, они будут для удобства их осмотра стоять по номерам инвентарной книги, значит по счетам № 1, 2 и т.д. Просматривая их и счета, библиотекарь будет сообщать требования об уплате по счетам в форме отпусков секретарю для соответствующего распоряжения. Каталогизация станет текущей работой и на одном из алфавитных каталогов может быть делаема отметка насчет переплетов как то найдено будет удобным. Работа вообще говоря, в библиотеке увеличится, несмотря на сокращение производимых теперь излишка работ, но результаты ее будут неизмеримо более чем теперь.

ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів, ф. 326, од. зб. 42. Автограф.

¹ Николай Петрович Баллин и его архив: Библиографическое исследование о пионере русско-украинского кооперативного движения // Acta Slavica Japonica. – Sapporo, 1994. – Т. 12. – С. 173–174.

Г.М. Новикова

ЦНБ ім. В.И. Вернадського НАН України

г. Київ

МИКОДЕСТРУКЦИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ГРАФИКИ

Среди отдельных групп микроорганизмов, повреждающих произведения искусства, бесспорный приоритет принадлежит микромицетам, являющимся наиболее активными компонентами экосистемы музейных фондов, архивных хранилищ и библиотек¹.

Широкое распространение и доминирование микромицетов на таких антропогенных субстратах, как произведения искусства, в том числе и графических работах, обусловлено тремя факторами: биологическими особенностями самих микромицетов, особенностями составляющих экспонаты материалов, а также условиями хранения последних. Естественное старение материалов музейных объектов под воздействием влажности, температуры, солнечного света, вредных атмосферных загрязнений понижает их устойчивость к разрушительному действию микроскопических грибов, а наличие органических загрязнений способствует началу возникновения микодеструкции. Развитие грибов на произведениях искусства зависит не столько от питательной ценности составляющих материалов, сколько от их влагосодержания. К наиболее подверженным микодеструкции экспонатам относятся те из них, основу которых составляют гигроскопические материалы, в частности, бумажная основа произведений графики.

Как показывает реставрационная практика, при нарушении температурно-влажностного режима хранения в музеях, не снабженных системой кондиционирования, или в аварийных ситуациях произведения графики поражаются микромицетами в первую очередь. Их заражение может происходить как при непосредственном контакте с уже пораженными произведениями или материалами, так и спорами почвенных микромицетов, распространяемых токами воздуха под воздействием антропогенного фактора, нарушающего структуру естественных почвенных биоценозов. Приспосабливаясь к новым условиям существования на графических работах, грибы причиняют национальным фондам культурных ценностей огромный материальный и социальный ущерб.

Одним из важных теоретических и практических аспектов проб-

лемы микологического повреждения произведений графики является изучение видового состава развивающихся на них микромицетов и установление связи между их метаболической активностью и разрушающей способностью в отношении составляющих материалов.

В наибольшей степени изучен видовой состав микодеструкторов бумажной основы книг, рукописей, документов². В списке грибов, развивающихся на бумаге, зарегистрировано 182 родовых и 308 видовых названий, в огромном большинстве относящихся к классу *Deuteromycetes*³. Микобиота книг включает в себя около 100 видов микроскопических грибов (некоторые виды кл. *Ascomycetes*, многочисленные гифомицеты кл. *Deuteromycetes*, большое количество представителей кл. *Zygomycetes*), которые могут вызывать повреждения, зачастую неустраняемые самыми эффективными методами реставрации⁴. Видовой состав микромицетов, развивающихся на произведениях графики, до настоящего времени изучен недостаточно.

В результате микологического обследования графических работ из музеев Украины методом накопительных культур на селективных средах, содержащих целлюлозу в качестве источника углерода, было выделено 54 штамма микромицетов, принадлежащих к классам *Zygomycetes*, *Ascomycetes* (по одному виду) и *Deuteromycetes* (27 видов из 11 родов) (табл.).

Самыми многочисленными по количеству выделенных видов оказались роды *Aspergillus* (10 видов) и *Penicillium* (8 видов).

Значительное разнообразие изолированных видов отмечено на акварелях и пастелях. Наибольшей частотой встречаемости отличались *Aspergillus fumigatus*, *A. versicolor* и *Penicillium notatum* на акварелях; *A. fumigatus*, *A. nidulans* и *P. cyclospium* на пастелях. Карандашные рисунки чаще поражались *A. огузае* и темноцветными гифомицетами.

Грибы образуют на произведениях графики отдельные колонии, состоящие из вегетативного и спороносящего мицелия в виде окрашенных округлых или имеющих неправильную форму легко размазывающихся налетов, которые при более сильном поражении могут покрывать всю поверхность графического листа. Как правило, единичные колонии располагаются компактно на участках частичного замораживания листа. В случае, когда экспонат хранился в условиях повышенной влажности, грибы развиваются по всей поверхности его лицевой и оборотной сторон. Благодаря возникающему при прорастании конидий и росте мицелия высокому тургорному давлению, грибные гифы могут проникать в более глубокие слои экспоната (образуя характерные вздутия бумаги) и даже пронизывать его насквозь, механически нару-

шая целостность бумажной основы. Известно, что грибы оставляют в целлюлозных волокнах отверстия определенной геометрической формы под углом 20° к продольной оси волокна⁵.

На физические свойства бумажной основы определенное влияние оказывает выделяемая грибами метаболитная вода, которая дополнительно увлажняет этот гигроскопический материал, способствуя его деформации.

Часто под налетом мицелия наблюдаются черные, серые, коричневые, фиолетовые пигментные пятна, которые обычно сохраняются и после отмирания грибов (если экспонат длительное время после поражения содержится в сухих условиях). В местах поражения грибами бумага постепенно теряет прочность, истончается и даже распадается на отдельные волокна, что визуально проявляется в частичном выпадании основы или полном ее разрушении.

К грибам, образующим яркую пигментацию на произведениях графики, относятся виды родов *Alternaria*, *Aspergillus*, *Penicillium*, *Stemphylium*. Пигментация бумаги возможна за счет окрашенных спор или пигмента, окрашивающего вегетативный мицелий. Цвет и интенсивность пигментации бумажной основы зависит не только от индивидуальных особенностей вида или комплекса видов, развивающихся на локальном участке, но и от состава самой бумаги. Так, если стандартные среды с фильтровальной бумагой окрашивались монокультурами *Aspergillus versicolor*, *A. nidulans*, *Penicillium frequentans*, *P. variable* в различные оттенки красного цвета, то на произведениях графики, выполненных в различных техниках, эти грибы в сообществе с другими видами давали большее разнообразие цветовой гаммы пигментных пятен. Пигментообразование у грибов усиливалось присутствием в бумаге или в красках даже незначительного количества металлов (железа, цинка, магния, кальция).

Следует подчеркнуть, что пигментные пятна, особенно черные, практически невозможно удалить без механического снятия или применения сильнодействующих химических реагентов, что в реставрации недопустимо. Поэтому пигментообразование у грибов, поражающих произведения графики, можно рассматривать как самостоятельный потенциальный фактор, определяющий возможное изменение физико-химических свойств бумаги. При этом существенно возрастает вредоносность грибов – продуцентов пигментов.

На графических работах и книгах грибы могут использовать в качестве источника углеродного питания целлюлозу бумажной основы, разлагая ее целлюлозолитическими ферментами. Ферментативный

гидролиз целлюлозы, приводящий к разрыву длинных углеводородных цепей на короткие с конечным образованием глюкозы, осуществляется с помощью C_1 -, C_x - и β -глюкозидаз⁶. При этом бумага теряет эластичность, становится ветхой, может терять до 20% исходной целлюлозы⁷.

Изучение целлюлозолитических свойств по уровню образования редуцирующих сахаров⁸ у грибов, выделенных нами из произведений графики, показало, что из 33 исследуемых штаммов только 7 интенсивно разлагают целлюлозу. Наибольшее количество культур, активно разрушающих целлюлозу, относится к родам *Aspergillus* (30 %) и *Trichoderma* (100 %). Установлена прямая корреляция между обрастанием-разрушением бумаги и активностью ферментов, максимальная активность которых отмечена на 10–12-е сутки.

Наибольшей целлюлозолитической активностью отличались *Trichoderma viride* и *Aspergillus oryzae*, образующие соответственно 50,0 мг% и 58,5 мг% редуцирующих сахаров в культуральной жидкости. При этом активность C_1 - фермента у *Trichoderma viride* составляла 30,0 мг%, а у *Aspergillus oryzae* – 41,5 мг%. 26 штаммов слабо или вовсе не гидролизуют целлюлозу, хотя хорошо растут на жидкой минеральной среде с фильтровальной бумагой в качестве источника углерода. Виды грибов, выделенные из графических работ, не гидролизующие целлюлозу, относятся к родам *Alternaria*, *Botrytis*, *Cladosporium*, *Stephylium*, *Rhinochadiopsis*.

Интенсивность ферментативного гидролиза целлюлозы грибами зависит не только от биологических особенностей штаммов и их возраста, но и от степени приспособления последних к функционированию на графических экспонатах, отличающихся техникой исполнения и составом бумаги, в специфических условиях музейного климата.

Поскольку ферментативное разрушение целлюлозы осуществляет лишь 21% грибов, изолированных от поврежденных ими произведений графики, можно предположить, что повреждающий эффект также является результатом частичной утилизации грибами некоторых легкодоступных компонентов бумаги и следствием агрессивного воздействия на бумажную основу вторичных грибных метаболитов (органических кислот, пигментов и др.). Усиленное образование вторичных метаболитов можно рассматривать как средство повышения жизнестойкости грибов в неблагоприятных условиях существования на бумаге, определяемых дефицитом доступных питательных веществ, их ослабленной миграцией и пониженной влажностью музейного микроклимата. Последствия такой микодеструкции особенно опасны для графических работ.

В отличие от ферментативного разрушения целлюлозы, которое может осуществляться грибами лишь в жизнеспособном состоянии, их агрессивные вторичные метаболиты – органические кислоты (снижающие pH пораженной грибами бумаги до 3 и ниже), пигменты (искажающие экспонаты и ослабляющие бумагу) оказывают деструктивное действие и после дезинфекции, до их полного извлечения из бумажной основы.

Таким образом, к главным вопросам проблемы микодеструкции произведений графики, прежде всего, можно отнести изучение видового состава и физиологических особенностей развивающихся на них микромицетов. От их решения зависит правильное понимание механизмов микодеструкции, без чего невозможен подбор эффективных методов и режимов дезинфекции и реставрации музейной графики.

Таблица

Таксономическая характеристика микромицетов, выделенных из произведений графики

Класс Zygomycetes

Rhizopus oryzae Went et Prinsen Geerlings

Класс Ascomycetes

Chaetomium globosum Kunze ex Tr.

Класс Deuteromycetes

Alternaria alternata (Fr.) Keissl

Arthrrium phacospermum (Corda) M.B. Ellis

Aspergillus amstelodami (Mang.) Thom et Church

A. flavus LK. ex Fr.

A. fumigatus Fres.

A. funiculosus Smith

A. nidulans (Eidam) Wint.

A. niger v. Tiegh.

A. oryzae (Ahlburg) Cohn

A. sclerotiorum Huber

A. versicolor (Vuill.) Tiraboscki

A. wentii Wehmer

Aureobasidium pullulans (d.By.) Arn

Botrytis cinerea Pers. ex Fr.

Cladosporium herbarum (Pers.) LK. ex Fr.

Penicillium brevi-compactum Diereckx

P. crustosum Thom

P. cyclopium Westling
P. expansum (L.K.) Thom
P. fellutanum Biourge
P. frequentans Westling
P. notatum Westling
P. variabile Sopp
Rhinocladiopsis vesiculosa Kamyschko
Stemphylium illicis Tengwall
Trichoderma viride Pers. ex Fr.
Trichothecium roseum Lk. ex Fr.

¹ Ильичев В.Д. Биоповреждения – проблема XX века // Биоповреждения в промышленности.– Горький, 1983.– С. 3–6; Нюкша Ю.П. Экология биодеструкторов бумаги и изделий из нее // Биоповреждения, методы защиты.– Полтава, 1985.– С. 23–30. Злочевская И.В. Экологические аспекты сохранности произведений искусства // Экологические основы защиты от биоповреждений. Биологические повреждения.– М., 1985.– С. 157–162. Апрелева М.В., Колмакова Е.А. Причины роста грибов в некоторых помещениях Государственного Русского музея // Теория и практика сохранения книг в б-ке.– 1989.– Вып. 15.– С. 51–56.

² Нюкша Ю.П. Систематический состав и эколого-физиологические особенности грибов, развивающихся на бумаге документов : Автореф. дис. ... д-ра биол. наук.– Л., 1972.– 63 с.; Нюкша Ю.П. Биологическое повреждение бумаги и книг.– СПб., 1994.– 233 с.; Алекси-Месхишвили Л.Г. Микрофлора книгохранилищ г. Тбилиси // Сообщ. АН ГССР.– 1985.–Т. 120, № 3.– С. 645–647; Громов О.А., Покровская Ю.В., Попов Ю.В., Эрик Б.В. К оценке биологической обстановки в книго- и архивохранилищах. Сообщ. 1. Биотические факторы // Базовые принципы создания и методы практической реализации технических систем экологической безопасности.– Л., 1989.– С. 192–198; Panthe M., Kerner-Gang W. Hygiene am Arbeitsplatz-Bakterien und Schimmelpilze // Restauro : Zeitschrift für Kunsttechniken, Restaurierung und Museumsfragen. Mitteilungen der IADA.– 1988, N 1.– P. 50–59.

³ Нюкша Ю.П. Грибные болезни книг и человек // Теория и практика сохранения книг в библиотеке.– Л., 1975.– Вып. 7.– С. 7–43.

⁴ Галло Ф. Борьба с микроорганизмами в библиотеках и запасниках архивов // Сообщения ВЦНИЛКР.– М., 1966.– Прил. 3, вып. 2.– С. 86–132.

⁵ Hock C.W. Degradation of cellulose as revealed microscopically // Textile research journal.– 1950.– Vol. 20, N 3.– P. 141–151.

⁶ Reeze E.T., Downing M.N. Activity of the Aspergilly cellulose, sellulose clerivites and wool // Micologia, 1951.– Vol. 43, N 1, – P. 16-28; Дауленскене А.Ю., Макавецкене Е.Ф., Блузманас П.И. Исследование микроскопических грибов, обнаруженных на старых книгах Республиканской библиотеки Литовской ССР

// Проблемы идентификации микроскопических грибов и других микроорганизмов. – Вильнюс, 1987. – С. 14–15.

⁷ Нюкша Ю.П. Изменение химических и механических свойств бумаги при ее поражении грибом *Gymnoascus Setosus* // Микробиология. – 1960. – Т. 29, № 2. – С. 276–280.

⁸ Билый В.И., Лизак Ю.В., Новикова Г.М., Коваль Э.З. Целлюлозолитические свойства грибов, поражающих произведения графики // Микробиол. журн. – 1978. – Т. 40, № 5. – С. 577–581.

**ВИЗНАЧНИЙ ЗДОБУТОК УКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ**

(Мацюк О.Я. Історія паперу в Україні. – К., 1995. – 186 с.)

Активізація розвитку джерелознавчих та історико-книгознавчих досліджень останнього часу в Україні знаменує дуже помітне явище, яке характеризує процес спеціалізації історичного знання як прояв нових історичних тенденцій в суспільстві і спрямування на поглиблене вивчення джерельної бази історичних досліджень. У цьому аспекті узагальнення досягнень більш ніж тридцятирічних філігранологічних та джерелознавчих досліджень відомого українського історика українського паперу Ореста Мацюка є визначним здобутком української історичної науки.

Монографія Ореста Мацюка розглядає малодосліджувану предметну галузь історичної науки, яка пов'язана із циклом спеціальних історичних дисциплін, пов'язаних між собою науково-методично (перш за все, джерелознавство, філігранологія, історія паперу та паперової промисловості). Монографія присвячена ґрунтовній розробці теоретичної і практичної бази історичних та історико-джерелознавчих досліджень історії українського паперу в концептуальному баченні перспективи розвитку цілого ряду спеціальних історичних та філологічних дисциплін і, перш за все, джерелознавства, палеографії, кодикології, книгознавства. Абсолютно справедливим у цьому контексті, на наш погляд, є ґрунтовна теза автора, яка простежується практично у всіх його наукових працях, що історія паперу заслуговує виділення в окрему наукову дисципліну, хоча автор і притримується думки, що цю дисципліну можна ототожнювати із філігранологією.

Комплекс органічно пов'язаних наукових праць, що передують монографічному дослідженню О.Я. Мацюка, розвивають певні методи джерелознавства та історії паперу, але монографія підводить підсумок і характеризує якісно нові для сучасної науки підходи до вирішення сукупності проблем, які можна окреслити як створення основ історичного знання про історію паперу в Україні на досить великому хронологічному відрізку часу і дозволяє дослідити стан історичних досліджень паперу в Україні та історіографії, окремих напрямів історії паперу на підставі вивчення історичних джерел та спеціальної літератури і

формування нових дослідницьких концепцій. Звертає увагу глибина наукового аналізу різноманітних аспектів історії папірництва та ґрунтовність підготовки спеціальних довідників філіграней, які є основним допоміжним засобом датування рукописів для багатьох вчених, що вивчають писемну спадщину України. Практично немає такої ланки в історії паперу в Україні, яка не стала б об'єктом дослідження автора і в яку він не привніс би свого нового ґрунтового вкладу. Високий науковий рівень є характерною особливістю джерелознавчих досліджень автора.

Орест Мацюк на сьогодні є добре відомим дослідником на світовому рівні в галузі філігранології та історії паперу в Україні. У своїх наукових працях він плідно використовував методику комплексного аналізу якнайможливіше широкого кола історичних джерел для створення єдиної безперервної історії паперу та папірництва в Україні.

Історія паперу є складною галуззю історико-джерелознавчих досліджень, яка у вітчизняній науці багато років розглядалася як прикладна ділянка, що підтримує критичний аналіз середньовічного або новітнього документа з метою встановлення його автентичності або датування. Пошук філіграней по довідниках був обов'язковим елементом не лише джерелознавчого і археографічного опису, а й текстологічного, палеографічного, дипломатичного, кодикологічного аналізу пам'яток писемності та актових джерел. Навіть і визнання в 60-70-х роках радянськими вченими філігранології як самостійної історичної дисципліни, що завершила своє оформлення, не визначила остаточно статусу цієї науки, обсягів її меж і дії.

Треба особливо наголосити, що визнання філігранології як самостійної дисципліни не поліпшило стану досліджень історії паперу. Звичайно, проблеми класифікації, типології та створення репертуару філіграней паперу різного походження, які були визнані предметом філігранології, є актуальними для дослідження джерел. Вони мають безперечне значення для швидкості пошуку аналогій у довідниках філіграней, а знання видів і типів дає можливість зробити попередні висновки в польовій археографії для датування джерела та документа.

Навіть і після визнання філігранології із розширенням її функцій до вивчення історії папірництва власне історія паперу залишилась у супроводі дисципліни філігранології. Це пояснюється складною джерельною базою досліджень, обмаллю історичних джерел та труднощами їх виявлення серед колосального масиву історичних архівних документів. Лише невелика кількість дослідників спрямувала свої дослідження власне на папір. Тому дослідження Ореста Мацюка, який, працюючи як архівіст серед історичних джерел у цьому напрямі понад

тридцять років, зміг досягти значних успіхів у розробці проблем історії українського паперу, а також теоретичних обґрунтувань нового напрямку серед спеціальних історичних дисциплін.

Цілком закономірно виникало і досі виникає питання про назву дисципліни, яка вивчає папір, про що чітко говориться в монографії самого Ореста Мацюка "Історія паперу в Україні", коли він відмовляється від більш зручного терміна "папірологія", оскільки термін вже "зайнятий" іншою дисципліною (яку, до речі, було б більш правильним називати "папірусологія"). Природно, термін "філігранологія" для науки, яка вивчає історію паперу і папірництва, – має дуже вузьке етимологічне і полісемічне значення. В практичних дослідженнях історики пішли (і Орест Мацюк до них приєднується в ряді статей і в монографічному дослідженні) шляхом розширення змісту поняття "філігранології" (за прикладом папірології, яка займалася спочатку винятково папірусними рукописами грецької та римської доби, а потім приєднала і тексти на глині та інших матеріалах). Одночасно О.Я. Мацюк добре розуміє умовність такої назви науки, що вивчає папір як явище в усій різноманітності його історичного розвитку, оскільки в назву монографії він цей термін не включає.

Така обережність автора і слідування формальному ставленню до змісту дефініції "філігранології", на нашу думку, призводить до деякого порушення єдиної структури науки та розриву методичних підходів щодо напрямку дослідження історії паперу в Україні. Це спричинило до того, що автор скрізь у працях і, перш за все, у монографічних виданнях вимушений додавати пояснення щодо змісту і напрямів досліджень та співвідношення з філігранологією. Одночасно, на нашу думку, не треба побоюватися відмовлень від застарілого або неточного терміна і введення нових включень до понятійного апарату науки. Це є нормальним явищем в історії науки, коли розвиток наукових знань призводить до уточнень і змін понятійного апарату, назв наук і дисциплін. У разі, коли неможливо відійти від багатозначності терміна, такого, як, наприклад, "паперознавство", можна знайти більш коректні, але "незайняті" назви. В колі книгознавства історики не відмовляються, наприклад, від "історії книги" як самостійної книгознавчої дисципліни. В цьому плані можна запропонувати назву "історія паперу". В будь-якому разі на догоду "зайнятим" термінам не треба погіршувати ситуацію з повним порушенням законів тотожності поняття його змісту, яке здійснюється через некоректну назву. Спроби підведення цілого (в даному разі поняття "папір") під його частину (в даному разі "філігрань") є другим порушенням законів логіки.

Одночасно, явище трансформації дисциплін добре відоме для періоду становлення будь-яких спеціальних наук, що починають своє становлення як прикладні. В історичній галузі знань можна навести приклад палеографії, яка зароджувалася як вузька прикладна дисципліна, що вивчала письмо як мовно-графічну систему в її розвитку з метою встановлення походження рукописного тексту. З часом вона інтегрувала всі аспекти аналізу джерела в його матеріальній формі, в тому числі й аналіз філіграней. Але подальший розвиток спеціальних наук обумовив виділення з палеографії ряду спеціальних наук і залишив, таким чином, за палеографією її власний зміст, обсяг поняття і методики дослідження. Відома російська дослідниця Л.П. Жуковська розробила нові підходи до змісту поняття, перспективи розвитку палеографії як науки, що повернула палеографії її зміст в його первинному понятійному значенні, але на якісно новому рівні розвитку спеціальних наук. Рівнозначно можна оцінювати і розвиток філігранології, яка стала вбирати у себе суміжні галузі, оскільки висхідне формулювання не відповідало об'єкту наукового дослідження і змісту поняття. Цей розрив між поняттям та його змістом може бути прийнятий винятково як робочий момент розвитку науки. Але численні дослідження істориків паперу, навіть і в 60-х роках (роках досягнення узгодження між істориками стосовно поширення поняття "філігранологія") і, насамперед, останнім часом (слід особливо згадати, наприклад, литовського дослідника Лауцявічуса, і навіть самого Мацюка) цілком однозначно свідчать про необхідність формування спеціальної дисципліни, яка вивчає історію паперу в історико-джерелознавчому контексті, і відмову від назви філігранологія. Дисципліна, що пов'язана із вивченням паперу, повинна мати більш коректну назву. Сам Орест Ярославович неодноразово підкреслює той факт, що неможливо паперознавчі дослідження ґрунтувати на вивченні філіграней, оскільки філігрань – не єдина частина цілого – паперу і не лише паперовий знак, а й знак власності, який має юридичні підстави. Природно, історія папірень та паперу включає аналіз філіграней, але лише в контексті розвитку папірництва та соціально-економічної історії країни.

Насправді сукупність наукових праць Ореста Мацюка та його монографія розвивають напрям історії паперу в Україні, який не можна обмежити навіть і розширеним до певної межі поняттям "філігранології". Незважаючи на ретельне історіографічне вивчення Орестом Мацюком в ряді статей та монографій традицій української філігранології, формування поняття, присутність філігранологічного аналізу в

цілій низці праць, слід спеціально наголосити, що автор не лише в науково-методологічному плані, а й в методичних підходах до розвитку цього напрямку на практиці вийшов за рамки, декларовані ним самим, наприклад, у спеціальних статтях і енциклопедичних виданнях. І це цілком закономірно, враховуючи масштабність підходу до історії паперу як напрямку спеціальних історичних досліджень.

У післявоєнні роки Орест Мацюк практично залишився монопольним дослідником цієї теми в Україні як у філігранологічному плані, так і в контексті узагальнення історії українських папірень, продовжувачем української класичної спадщини І. Каманіна, О. Вітвицької, І. Крип'якевича та інших, коли вивчення філіграней тісно почало переплітатися з вивченням історії папірництва.

Власне О.Я. Мацюку належить і сприймання найкращих традицій західних та російських вчених, які він плідно і послідовно розвиває в Україні. Альбоми філіграней з історико-джерелознавчим аналізом, які Орест Ярославович видав в Україні, увійшли в світову бібліотеку довідників з історії паперу та філіграней, які використовуються надзвичайно широким колом джерелознавців у різних країнах і зайняли місце поряд із загальновідомим зведеним виданням фундаментальної "Монуменга", заснованим у 1949-50-х рр. у Голландії Е. Лабаром. Ця умовна бібліотека включає довідники, альбоми, покажчики, книги з історії папірень та паперу (в тому числі 14 томів "Монументи"), які враховують дослідження фахівців різних країн. Заслугує на особливу увагу здійснена автором реконструкція складу українських папірень, місця, часу їхнього існування, водяних знаків тощо, які ґрунтуються на вивченні великої кількості бібліографічних та архівних джерел і яка має надзвичайне науково-довідкове значення для істориків писемної та книжкової культури України.

Орест Мацюк впевнено відносить до кола питань історії паперу як окремої дисципліни всю сукупність проблем виникнення та розвитку паперу: історію майстерень та папірень, їх володарів, визначення шляхів купівлі-продажу, коло користувачів, аналіз розвитку техніки виготовлення паперу, його філіграней, специфічні матеріалознавчі особливості тощо. В своїх працях дисертант з різним ступенем деталізації торкається практично всіх аспектів цієї галузі історико-джерелознавчих досліджень і прагне подолати обмеженість методик, насамперед, філігранології як спеціальної джерелознавчої дисципліни. Тому важко переоцінити не лише внесок досліджень Ореста Мацюка в історію українського папірництва, а і практичну значимість наукових праць О.Я. Мацюка для розвитку таких спеціальних наук, як джерело-

знавство, кодикологія і кодикографія, дипломатика, палеографія. Не менш важливим для фахівців є знання технології виготовлення паперу, його побутування. Нові підходи до понять паперознавчого аналізу дають змогу розвивати і методики аналізу матеріалу рукопису, якими користуються поки що лише реставратори пергамену та паперу: електронно-мікроскопічним та рентгенографічним аналізом структури молекул, складу і речовини фарб, клею та ін.

Особлива цінність досліджень Ореста Мацюка полягає у їх комплексності і послідовному розвитку певної галузі знань, яка є підґрунтям для кола спеціальних дисциплін, особливо періоду середньовічної доби та історії новітнього часу.

Одночасно заслуговує докору ігнорування автором деяких питань науково-теоретичного узагальнення багатоаспектних досліджень в галузі історії паперу і занадта скромність при визначенні наукової новизни. Це є проявом обережного ставлення автора до невизначеності взаємовідносин між предметними галузями історії паперу і предметною галуззю філігранології, слідування формальному принципу підведення змісту історико-паперознавчих досліджень під зміст поширеного поняття "філігранології" (хоча конкретні результати досліджень О.Я. Мацюка твердять про протилежне).

Основні положення монографії Ореста Мацюка, концентруючи величезний науковий доробок автора в зазначеному напрямі, є концептуальними для створення та розвитку нової спеціальної дисципліни – історії паперу.

Розробка малодосліджених проблем української історичної науки через призму вивчення історії паперу в Україні, переосмислення методик джерелознавчого аналізу філіграней та паперу, введення комплексних методик аналізу паперу, концентрація уваги на вузлових проблемах технології виробництва паперу, історії папірень, побутування паперу в Україні, створення колосальних за практичним значенням довідників філіграчей і зведених покажчиків українських папірень, узагальнення висновків на широкому хронологічному просторі і в контексті історичного розвитку України характеризують яскраву новизну і практичне значення монографічного видання. Ґрунтовність дослідження О.Я. Мацюка є запорукою подальшого інтенсивного розвитку не лише історії українського паперу, а й історико-джерелознавчих досліджень в Україні в цілому.

Л.А. Дубровіна, доктор історичних наук